

Філософська думка

2 1977

ВЕСЬ РОЗВИТОК РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ПРОХОДИТЬ ТЕПЕР ПІД НАРОСТАЮЧИМ ВПЛИВОМ ІДЕЙ ХХV З'ЇЗДУ КПРС. ЦЕ З'ЇЗД НЕПОРУШНОЇ ЄДНОСТІ ПАРТІЇ І НАРОДУ, НАДИХАЮЧИХ ПЕРСПЕКТИВ І ЦІЛЕСПРЯМОВАНОЇ ДІЛОВИТОСТІ. У ЗВІТНІЙ ДОПОВІДІ ЦК КПРС З'ЇЗДОВІ ТОВАРИШ Л. І. БРЕЖНЄВ З ПОЗИЦІЇ ТВОРЧОГО МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ДАВ ГЛИБОКІЙ АНАЛІЗ УСІХ ОСНОВНИХ СТОРІН ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЇ І ЖИТТЯ СУСПІЛЬСТВА РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ, НАУКОВО УЗАГАЛЬНИВ ВЕЛИЧЕЗНИЙ ПРАКТИЧНИЙ ДОСВІД, ПОСТАВИВ ЗАВДАННЯ НА МАЙБУТНЄ, РОЗКРИВ КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЯК ВНУТРІШНЬОГО, ТАК І МІЖНАРОДНОГО ХАРАКТЕРУ.

Із Постанови ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

На сторінках журналу «Філософська думка» друкуються статті на допомогу пропагандистам і слухачам теоретичного семінару з теми «Актуальні проблеми теорії і політики КПРС у світлі рішень ХХV з'їзду партії». У цьому номері публікуються статті: «Проблеми розвитку конкретних соціологічних досліджень у світлі рішень ХХV з'їзду КПРС»; М. І. Лавринович — «Зближення міста й села», О. А. Лисенко — «Соціальна детермінація всебічно розвинутої особи», Л. П. Яроцький — «Антикомуністична спрямованість клерикально-теократичних доктрин».

З М І С Т

Назустріч 60-річчю Великого Жовтня

Проблеми розвитку конкретних соціологічних досліджень у світлі рішень XXV з'їзду КПРС	3
Гаєвський Б. А. — В. І. Ленін про залучення трудящих мас до соціалістичного управління	13

Характерні риси соціалістичного способу життя

Лавринович М. І. (Житомир) — Зближення міста і села	25
---	----

Матеріали методологічних семінарів

Лисенко О. Я. — Соціальна детермінація всебічного розвитку особи	36
--	----

Дишлевий П. С., Чекаль Л. О. — В. І. Ленін про теоретико-пізнавальні особливості нового етапу розвитку природознавства	44
--	----

Проблеми взаємозв'язку науки і практики

Свириденко В. М. — Гносеологічний аналіз співвідношення експерименту і практики	53
---	----

Методологічні проблеми спеціальних наук

Мочерний С. В. — Системний підхід у дослідженні форм капіталу	65
---	----

Горський В. С. — Функціонування філософії в суспільстві як проблема історико-філософської науки	76
---	----

Наукові повідомлення

Стратій Я. М. (Львів) — Проблема часу у філософських курсах Києво-Могилянської і Слов'яно-греко-латинської академії	87
---	----

Критика буржуазної ідеології

Яроцький П. Л. — Антикомуністична спрямованість клерикально-теократичних доктрин	101
Васильєва А. В. — Пантеїстичні ідеї в сучасній буржуазній філософії	111

Наукове життя

Кирюшко М. І., Кравченко Є. Ф. — Науково-практична конференція з атеїстичного й інтернаціонального виховання	121
--	-----

Рецензії

Гончаренко М. В. — Філософське осмислення закономірностей розвитку сучасної епохи	124
Надольний І. Ф. — Науково-технічна революція і людина	127
Терещенко Ю. І. — Філософський аналіз релігійних соціальних доктрин	129
Левчук Л. Т. — Дослідження евристично-спонукальних можливостей мистецтва	131
Петров Ю. В. — Наука і мистецтво: проблеми взаємодії	134
Наші автори	136

СО Д Е Р Ж А Н И Е

НАВСТРЕЧУ 60-ЛЕТИЮ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ. Проблемы развития конкретных социологических исследований в свете решений XXV съезда КПСС. *Гаевский Б. А.* — В. И. Ленин о привлечении трудящихся масс к социалистическому управлению. ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *Лавринович Н. И.* (Житомир) — Сближение города и деревни. МАТЕРИАЛЫ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ СЕМИНАРОВ. *Лысенко А. А.* — Социальная детерминация всестороннего развития личности. ♦ *Дышлевый П. С., Чекаль Л. А.* — В. И. Ленин о теоретико-познавательных особенностях нового этапа развития естествознания. ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОСВЯЗИ НАУКИ И ПРАКТИКИ. *Свириденко В. М.* — Гносеологический анализ соотношения эксперимента и практики. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУК. *Мочерный С. В.* — Системный подход в исследовании форм капитала. ♦ *Горский В. С.* — Функционирование философии в обществе как проблема историко-философской науки. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *Стратий Я. М.* (Львов) — Проблема времени в философских курсах Киево-Могилянской и Славяно-греко-латинской академий. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Яроцкий П. Л.* — Антикоммунистическая направленность клерикально-теократических доктрин. *Васильева А. В.* — Пантеистические идеи в современной буржуазной философии. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Кирушко Н. И., Кравченко Е. Ф.* — Научно-практическая конференция по атеистическому и интернациональному воспитанию. РЕЦЕНЗИИ. *Гончаренко Н. В.* — Философское осмысление закономерностей развития современной эпохи. *Надольный И. Ф.* — Научно-техническая революция и человек. *Терещенко Ю. И.* — Философский анализ религиозных социальных доктрин. *Левчук Л. Т.* — Исследование эвристико-побудительных возможностей искусства. *Петров Ю. В.* — Наука и искусство: проблемы взаимодействия. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

ON THE 60th ANNIVERSARY OF THE GREAT OCTOBER. Problems of Developing Concrete Sociological Researches in the Light of the 25th CPSU Congress Decisions. *Gaevskij B. A.* — V. I. Lenin on Drawing the Working People in Socialist Government. TYPICAL FEATURES OF THE SOCIALIST WAY OF LIFE. *Lavrinovitch N. I.* (Zhitomir) — Town and Countryside Are Brought Closer. MATERIALS OF METHODOLOGICAL SEMINARS. *Lysenko A. A.* — Social Determination of All-Round Development of the Personality. ♦ *Dyshlevyj P. S., Chekal' L. A.* — V. I. Lenin on Theoretical and Cognitive Peculiarities in Development of the New Stage in Natural Science. PROBLEMS OF SCIENCE AND PRACTICE INTERRELATIONS. *Sviridenko V. M.* — Gnoseological Analysis of Experiment and Practice Relation. METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SPECIAL SCIENCES. *Mochernyj S. V.* — Systemic Approach to Studies in Forms of the Capital. ♦ *Gorskij V. S.* — Functioning of Philosophy in Society as a Problem of Historico-Philosophical Science. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *Stratij Ja. M.* (Lvov) — Problem of Time in Philosophical Courses of the Kiev-Mogiljanian and Slav-Greek-Latin Academies. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Jarotskij P. L.* — The Anti-Communist Trend of Clerical-Theocratic Doctrines. *Vasiltieva A. V.* — Panteistic Ideas in Modern Bourgeois Philosophy. SCIENTIFIC LIFE. *Kirjushko N. I., Kravchenko E. F.* — Scientific and Practical Conference on Atheistic and International Education. REWIEWS. *Goncharenko N. V.* — Philosophical Comprehension of Regularities of the Modern Epoch. *Nadol'nyj I. F.* — Scientific and Technological Revolution and a Man. *Tereshchenko Ju. I.* — Philosophical Analysis of Religious Social Doctrines. *Levchuk L. T.* — Investigation of Heuristic-Motive Possibilities of Art. *Petrov Ju. V.* — Science and Art: Problems of Interaction. OUR AUTHORS.

Проблеми розвитку конкретних соціологічних досліджень у світлі рішень XXV з'їзду КПРС

З розвитком соціалістичного суспільства, збільшенням масштабності і ускладненням завдань, які постають перед ним, неухильно підносяться роль суб'єктивного фактора, насамперед роль Комуністичної партії як керівної, спрямовуючої сили суспільства. Колективний розум партії особливо яскраво і повно виявляється в рішеннях її з'їздів, які знаменують собою історичні етапи поступального руху радянського суспільства по шляху будівництва комунізму.

Визначною подією сучасного історичного розвитку став XXV з'їзд КПРС. У Звітній доповіді Центрального Комітету, з якою виступив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, у рішеннях та матеріалах з'їзду конкретизуються, зокрема, принципи настанови економічної політики партії стосовно десятої п'ятирічки і більш тривалої перспективи. Реалізація цих накреслень партії створить «нові можливості для розв'язання основних соціально-економічних завдань, поставлених Програмою партії, останніми з'їздами. Це стосується насамперед дальшого підвищення добробуту радянських людей, поліпшення умов їх праці і побуту, значного прогресу охорони здоров'я, освіти, культури — всього, що сприяє формуванню нової людини, всебічному розвитку особи, удосконаленню соціалістичного способу життя»¹.

Могутнім фактором прискороеного розвитку економіки, вдосконалення соціальних відносин, піднесення культури є в наш час науково-технічний прогрес, впровадження досягнень науки у всі сфери суспільного життя.

Важливе місце у цьому процесі посідають теоретичні та прикладні соціологічні дослідження. Швидкими темпами розвивається мережа соціологічних служб на промислових підприємствах, в державних та господарських органах, громадських організаціях. Методи та результати соціологічних досліджень дедалі ширше використовуються в різнобічній діяльності партійних комітетів, сприяють поліпшенню стилю їх роботи, піднесенню ефективності управлінських рішень. Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербицький зазначив, що результати цих досліджень «дають можливість партійним комітетам і первинним парторганізаціям вивчати ефективність своєї роботи, одержувати об'єктивні дані про різні сторони життя і діяльності трудових колективів, про настрої і запити людей»². При багатьох партійних комітетах створені науково-методичні ради, комісії і групи, які залучають до соціологічних досліджень ши-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 45.

² Щербицький В. В. Совершенство овладевать ленинским стилем работы. — «Коммунист», 1976, № 18, с. 12.

рокий партійний, радянський, комсомольський та профспілковий актив, спеціалістів народного господарства і культури, організують і координують дослідницьку роботу численних соціологічних колективів. Практичні працівники чекають від соціологів оперативної інформації про соціальні процеси, наукового аналізу наявного стану справ і тенденцій розвитку суспільних явищ, обґрунтованих рекомендацій і варіантів рішень. Розширення прикладних досліджень висуває нові, підвищені вимоги і до розвитку соціологічної теорії, диктує потребу в істотному збагаченні її дослідницького арсеналу. Зокрема, перед представниками соціологічної науки стоїть завдання «разом з ученими інших гуманітарних спеціальностей створити... цілу галузь досліджень методологічних питань суспільних наук»³. Виконання цього завдання — запорука піднесення ефективності конкретних соціологічних досліджень.

Проблематика соціологічних досліджень визначається передусім завданнями соціальної політики КПРС. На XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев підкреслив: «Партія і держава потребують досліджень проблем, зв'язаних насамперед з всебічним розвитком виробництва і управління виробництвом, рекомендацій, які дають можливість істотно підвищити його ефективність.

Істотно важливим є поглиблене дослідження питань, які стосуються тенденцій розвитку нашого суспільства, його продуктивних сил. Сюди належать, наприклад, характер і зміст праці в умовах зрілого соціалізму, зміни соціальної структури»⁴. В нашій країні набули значного розмаху соціологічні дослідження, пов'язані з плануванням соціального розвитку колективів промислових підприємств і територіально-виробничих комплексів. Нині соціальне планування все ширше розгортається в межах трудових колективів, галузей народного господарства та регіонів (міст, районів, областей). У республіці близько 70% виробничих колективів розробили і здійснюють комплексні плани соціально-економічного розвитку на десяту п'ятирічку. Здобули визнання і схвалення практика соціального планування у Львівському виробничому об'єднанні «Електрон», на київському заводі «Будшляхмаш», бердянському заводі «Шляхмаш» та інших підприємствах, комплексні плани соціально-економічного розвитку Волноваського району Донецької області, міст Києва, Дніпропетровська, Одеси та ін. Прикладні соціологічні дослідження, які передували складанню цих планів, були спрямовані на виявлення невикористаних соціальних резервів зростання виробництва, на оптимізацію професійно-кваліфікаційної структури, більш повне задоволення різноманітних потреб трудящих, розвиток соціальної активності різних категорій трудящих.

Здійснення соціальної політики партії, що має на меті найповніше задоволення матеріальних і духовних потреб народу, вимагає оперативної і надійної соціологічної інформації про тенденції розвитку цих потреб у різних категорій населення, наявні можливості та невикористані резерви їх задоволення, ступінь актуальності різних проблем розвитку виробництва, соціально-побутової сфери, культури. Соціологічні служби підприємств покликані активніше брати участь у здійсненні зазначених соціальних заходів, своєчасно постачати органам управління різноманітну інформацію про умови життєдіяльності різних верств населення, давати обґрунтовані рекомендації щодо поліпшення цих умов.

Для дедалі повнішого використання переваг соціалістичного способу життя потрібно, щоб соціологи досліджували умови праці і побу-

³ Високий долг советских философов. — «Правда», 1975, 19 сентября.

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 81.

роль у вдосконаленні цієї роботи. Залишаються актуальними дослідження соціально-професійної орієнтації молоді, зокрема шкільної, відповідності структури її запитів реальній структурі трудових вакансій в народному господарстві, процесів адаптації молодих робітників у виробничих колективах, поєднання трудової та громадської активності тощо.

Особливої актуальності набуває в поточній і наступних п'ятирічках проблема раціонального використання трудових ресурсів, їх відтворення і збалансованого перерозподілу. Загострення цієї проблеми і можливі напруження трудового балансу ставлять перед суспільними науками відповідальні завдання щодо комплексного дослідження процесів підготовки та використання кваліфікованої робочої сили, а також щодо розробки на цій основі науково обгрунтованих рекомендацій як для місцевих, так і для центральних органів управління.

Вивчення демографічних особливостей відтворення трудових ресурсів, економічний аналіз галузевої, територіальної та професійно-кваліфікаційної структури зайнятого населення ще не дозволяють пояснити такі явища, як, наприклад, хронічний дефіцит робочої сили в умовах регіонів з надлишком трудресурсів, як надмірна плінність кадрів, особлива популярність одних професій, підприємств, регіонів і байдуже або навіть негативне ставлення до інших. Причини таких явищ можуть бути розкриті лише при повному врахуванні умов життєдіяльності особи: особливостей сімейного виховання, середовища спілкування, специфічних умов формування ціннісних орієнтацій, міри задоволення потреб різного рівня тощо. Мають бути взяті до уваги також фактори масової свідомості: рух моди, престижні оцінки громадської думки, особливості селективного сприйняття інформації різними соціально-демографічними групами населення. Йдеться, таким чином, про врахування всіх багатоманітних соціальних відношень, в яких живе, працює і формується людина. А для цього потрібний всебічний, комплексний розгляд процесів відтворення і розподілу трудових ресурсів. Традиційні методи вивчення цих процесів економістами, демографами, статистиками мають бути доповнені методами конкретно-соціологічних і соціально-психологічних досліджень.

Важливою ділянкою роботи соціологів є вивчення вільного часу та дозвілля. Практичною метою таких досліджень є перетворення вільного часу в дійовий засіб формування особи комуністичного типу. Аналіз бюджету, структури і змісту вільного часу у різних соціально-демографічних категорій населення, соціальних та соціально-психологічних чинників формування інтересів, схильностей, форм спілкування та використання дозвілля — все це становить винятковий практичний інтерес і для трудових колективів, і для державних та громадських органів, і для розвитку самої соціологічної науки.

Науковому уявленню про механізми формування інтересів та орієнтації особи значною мірою сприяють систематичні опити громадської думки, дослідження ефективності засобів масової інформації. Все це дозволяє обгрунтовано прогнозувати певні зрушення в духовному житті різних категорій населення. Проте, як зазначає тов. В. В. Щербицький, «соціологічні дослідження... по-справжньому не зачепили таке важливе питання, як дієвість засобів масової інформації і пропаганди, мало вивчається ступінь їх соціально-психологічного впливу на особу»⁷.

Соціальна програма десятої п'ятирічки передбачає використання широкі можливостей для дальшого розвитку соціалістичної демокра-

⁷ Щербицький В. В. совершенство овладевать ленинским стилем работы, — «Коммунист», 1976, № 18, с. 13.

тії, залучення трудящих до управління виробництвом. Уся система управління виробництвом побудована у нас таким чином, що трудящі не лише справляють вирішальний вплив на розробку різних планів, а й здійснюють дійовий контроль за їх реалізацією, за діяльністю господарського апарату взагалі. Завдання полягає в тому, щоб можливість такого контролю використовувалися повною мірою. Соціологічні дослідження показують, що нині близько половини працюючого населення бере участь в управлінні виробництвом на громадських засадах. Йдеться про дальшу активізацію кожного трудівника, кожного громадянина в соціальному житті нашого суспільства.

Відповідальні й почесні завдання, поставлені XXV з'їздом КПРС перед суспільними науками, соціальна програма десятої п'ятирічки визначають конкретні плани дослідницької роботи радянських соціологів. У цій роботі кожний науковий колектив має знайти своє місце. Але правильна тематична спрямованість сама по собі ще не гарантує успіху в науковій роботі. Після того, як визначені цілі і напрями досліджень, реальні наукові результати залежать від фахової майстерності виконавців, від рівня організації роботи, наполегливості, сумлінності і відповідальності кожного науковця.

Девіз десятої п'ятирічки — ефективність і якість роботи — цілком стосується і дослідницької діяльності соціологів. Вона потребує рішучого поліпшення. Той факт, що й досі у вузах республіки не готуються соціологічні кадри, що вузам і науково-дослідним установам виділяється вкрай недостатня кількість аспірантських вакансій з прикладної соціології, істотно ускладнює цю справу. Підготовка ж соціологів «бригадно-учнівським» способом, через перекваліфікацію фахівців з суміжних галузей знань, вимагає величезних затрат часу і праці, негативно позначається на якості поточної роботи соціологічних колективів.

Недостатній рівень фахової підготовки соціологічних кадрів і, як наслідок, низька результативність багатьох досліджень неодноразово відзначалися у партійних документах і в науковій пресі. З часу відомої постанови ЦК КПРС про розвиток суспільних наук (1967 р.) у країні зроблено чимало для подолання зазначених недоліків, видано багато ґрунтовних теоретичних та навчально-методичних праць, поліпшилась координаційна робота, створений спеціальний журнал «Социологические исследования», проведено багато наукових конференцій, активізувалась наступальна боротьба проти буржуазної соціології, зокрема на міжнародних соціологічних конгресах, зріс міжнародний авторитет марксистсько-ленінської соціології. Зміцніли творчі зв'язки соціологів з представниками інших галузей суспільствознавства, результативнішою стала їх участь в розробці широких загальнодержавних та регіональних програм комплексного соціально-економічного розвитку, підвищився рівень наукової обґрунтованості їх рекомендацій.

Проте, відзначаючи ці незаперечні успіхи, слід також повною мірою усвідомлювати і те, що зростання ефективності і якості соціологічних досліджень відбувається повільніше, ніж зростання практичних запитів. Соціологічні колективи повинні напружити свої творчі зусилля, щоб подолати відставання від вимог часу, які дедалі ускладнюються, і посісти гідне місце в загальнонародній боротьбі за здійснення величких накреслень партії.

Одним з найважливіших завдань, що стоять перед радянськими соціологами, є підвищення ідейно-теоретичного рівня досліджень, яке може бути забезпечене лише узгодженим розвитком всіх трьох взаємопов'язаних рівнів системи соціологічних знань. У цій системі історичний

матеріалізм — соціально-філософська і загальносоціологічна теорія марксизму-ленінізму — виконує функцію безпосередньої методологічної основи спеціальних соціологічних теорій, які опосередковують зв'язок між загальносоціологічними поняттями, законами, положеннями, з одного боку, і емпіричними дослідженнями конкретних суспільних явищ, з другого. Методологічне забезпечення конкретних соціологічних досліджень пов'язане насамперед з аналітичною розробкою понятійного апарата історичного матеріалізму, що є умовою коректного переходу від загальнотеоретичних понять до операціональних. Адже відомо, що лише за допомогою останніх формулюються конкретні робочі гіпотези і моделі в термінах емпіричних показників, які тільки і можна фіксувати в процедурах спостереження чи експерименту. Саме тому теоретична робота має передувати будь-якому емпіричному дослідженню, завдання якого, зрештою, і полягає у підтвердженні або спростуванні певних теоретичних припущень.

Творчий теоретичний пошук, спрямований на змістовий аналіз загальносоціологічних понять і їх конкретизацію в абстракціях середнього, проміжного рівня, а також взаємне узгодження останніх і побудова системи теоретичних понять з усталеним і чітко фіксованим змістом — кінце потрібні для підвищення ефективності соціологічного дослідження на емпіричному етапі і наступного теоретичного узагальнення здобутої інформації. Розробка спеціальних соціологічних теорій має важливе значення і для підготовки науково обгрунтованих рекомендацій та варіантів управлінських рішень. Така робота істотно сприяє формулюванню узагальнень і висновків, придатних для використання в директивних настановах, планових документах, нормативних актах та інших управлінських матеріалах.

Належний рівень розробки спеціальних соціологічних теорій на методологічних засадах історичного матеріалізму є обов'язковою умовою якісного вдосконалення конкретних дослідницьких проектів соціологів. По-перше, ці теорії дають необхідні орієнтири для побудови дослідницьких програм, визначення об'єкта, предмета, цілей та завдань дослідження, уточнення змісту основних понять і визначення їх емпіричних відповідників (системи показників), формулювання робочих гіпотез, розробки методик та процедур здобуття первинних даних і їх наступної статистичної обробки. По-друге, і це особливо важливо, методологічно досконала спеціальна теорія великою мірою зумовлює коректність інтерпретації емпіричних даних. Фіксуючи соціальні факти лише на рівні явища, емпіричні дані завжди потребують певної інтерпретації. А така інтерпретація набуває форми вірогідного знання тільки в контексті методологічно обгрунтованої і практично апробованої теорії.

Якість фактичного матеріалу, узагальнень та рекомендацій соціологів залежить і від того, які методичні засоби знайдені і використані, чи достатньо вони ефективні і надійні. Останнім часом методична культура соціологічних досліджень дещо зросла, урізноманітнилися методи здобуття первинної інформації та її статистичного аналізу. Ширше використовуються методи вторинної обробки та аналізу державної і відомчої статистики, експертних оцінок, якісно-кількісного аналізу особистих документів і текстів масової інформації тощо. Проте значна частина соціологів часто обмежується методом анкетування, користуючись до того ж методикою складання опитувальних листів, яка не завжди відповідає сучасним науковим стандартам. Добре відомо, що фахова невправність у проведенні масових опитів може не лише спотворити результати дослідження, а й негативно позначитись на морально-пси-

хологічній атмосфері в колективі, що є об'єктом вивчення. Тому наполегливе вдосконалення методичної культури дослідження — не тільки професійний, а й громадський обов'язок соціологів.

Помітну роль у підвищенні фахової кваліфікації соціологів відіграли праці з методики і техніки соціологічних досліджень, видані останнім часом в республіці. Систематично друкуються статті під рубрикою «На допомогу соціологові-практику» в журналі «Філософська думка». Висвітленню цих питань редакція журналу і надалі приділятиме велику увагу. Проблеми ефективності і якості соціологічних досліджень обговорювалися на численних наукових конференціях, нарадах, методичних семінарах тощо. Помітним явищем став вихід у світ посібника «Робоча книга соціолога», підготовленого Інститутом соціологічних досліджень АН СРСР.

Невід'ємною складовою методичного арсеналу марксистсько-ленінської соціології є кількісні, математичні методи. Розробка і використання цих методів здійснюються нині в таких напрямках: проблеми вибірки, вимірювання соціальних змінних, статистичного аналізу емпіричних даних, моделювання та ін. Широко застосовуються в соціологічних дослідженнях методи розпізнавання образів, таксономії, автокласифікації, методи багатомірної статистики. Розробляються методи причинного аналізу, застосовуються методи теорії графів для аналізу структури малих груп. Великого значення набуває програмне забезпечення обробки соціологічної інформації на ЕОМ, зокрема питання, пов'язані з узгодженням діяльності програмістів різних соціологічних центрів у створенні автоматизованої системи аналізу емпіричних даних тощо.

Істотному підвищенню якості та ефективності соціологічних досліджень сприятиме розробка уніфікованої системи основних соціальних показників, які використовуються соціологами. Великі масиви інформації, нагромаджені в різних соціологічних центрах країни, часто дуже важливої і актуальної, використовуються аж ніяк не повно. Їх використання для широких фундаментальних узагальнень утруднене через те, що емпіричні дані, здобуті різними соціологами, ґрунтуються на різних системах показників і тому не можуть бути зіставлені. Отож, не дістає належного використання цінний фактичний матеріал, що стосується окремих колективів і регіонів, який міг би слугувати емпіричним фундаментом для висновків і рекомендацій, пов'язаних з управлінням соціальними процесами на загальнодержавному рівні. Уніфікація системи соціальних показників, стандартизація процедур здобуття і обробки інформації — важливий засіб підвищення ефективності соціологічних досліджень. Це — шлях, який веде як до здешевлення розробки їх інструментарію і забезпечення високої надійності останнього, так і до розширення сфери можливого використання раніше здобутих даних.

Важливою турботою науковців, які працюють у прикладній сфері соціології, має стати впровадження зроблених ними висновків і рекомендацій у практику. Саме в цьому завершальному процесі криються особливо великі резерви підвищення ефективності соціологічних досліджень. «Треба буде ще багато зробити, — відзначив на XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев, — щоб досягнення науки швидко втілювались не тільки в окремих — хай найблискупіших — експериментах і виставочних зразках, а й у тисячах і тисячах нових видів продукції, починаючи від унікальних машин і кінчаючи всім, що зв'язане з поліпшенням умов праці і побуту людей. Практичне впровадження нових наукових ідей — це сьогодні не менш важливе завдання, ніж їх розробка»⁸.

⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 53.

Про великі можливості суспільних наук у практичній реалізації їхніх прикладних розробок свідчить досвід соціології промислової праці. Розширення соціологічної служби на підприємствах та в органах господарського управління, позитивний соціально-економічний ефект її діяльності переконливо доводять, що поглиблене наукове дослідження «людського чинника» виробництва стало в сучасних умовах необхідністю, а здійснення науково-обґрунтованих соціальних заходів перетворилося на важливе джерело зростання економічної ефективності виробництва і вдосконалення соціальних відносин.

Про плідні наслідки соціологічних досліджень у промисловості розповів нещодавно журнал «Коммунист» у нарисі про соціологічну службу підприємств м. Бердянська (1976, № 14). Використовуючи здобутки промислової соціології і підтримуючи тісний зв'язок з науковими установами, заводські соціологи міста розробили і впровадили чимало цінних рекомендацій щодо поліпшення умов праці і побуту, підвищення кваліфікації трудящих, стабілізації трудових колективів, створення сприятливого морально-психологічного клімату і вдосконалення міжособових стосунків у первинних виробничих колективах, естетизації виробничого середовища, підвищення трудової і громадсько-політичної активності трудівників тощо. Під безпосереднім керівництвом міської партійної організації у Бердянську успішно функціонує на громадських засадах міський соціологічний центр, який координує діяльність заводських соціологів, узагальнює і поширює корисний досвід, організовує фахове навчання соціологів, здійснює дослідження, потрібні для розв'язання загальноміських проблем. З 1967 року підприємства Бердянська працюють за комплексними соціально-економічними планами; розроблений і реалізується план соціально-економічного розвитку міста як єдиного соціального цілого. Аналогічних прикладів чимало по країні і зокрема у нашій республіці.

Нагромаджується позитивний досвід практичного впровадження прикладних розробок також і в інших галузях соціологічної науки. Загальновідомі дослідження і рекомендації соціологів щодо регулювання міграційних потоків, поліпшення побутових умов жінок, які працюють, раціональнішого використання вільного часу, вдосконалення методів соціально-професійної орієнтації і трудового виховання молоді, вироблення активної демографічної політики, підвищення ефективності засобів масової інформації і пропаганди, боротьби з правопорушеннями і злочинністю тощо. Перші серйозні кроки можна відзначити в розробці наукових прогнозів соціальних наслідків НТР, змін у соціальній структурі населення, у підготовці проекту Комплексної програми науково-технічного прогресу та його соціально-економічних наслідків на 1976—1990 роки. Практика комплексного планування розвитку трудових колективів, регіонів та галузей народного господарства стала сферою прикладення запропонованих соціологами показників соціального розвитку; інтенсивно розробляється наукова система таких показників для цілей поточного і довгострокового планування. Збагачується внесок соціологів у створення загальнодержавних програм комплексного розвитку економіки і культури певних регіонів чи галузей.

Позитивний досвід впровадження наукових результатів і практичних рекомендацій соціологів свідчить і про ті великі можливості, які закладені у цій галузі знань і які ще не використовуються належним чином. Головною перешкодою тут залишається незадовільна організація соціологічних досліджень, вияви кустарщини, надмірної локалізації, дрібнотем'я, невисокої фахової культури дослідників, а також відсутність необхідного поділу праці в колективах соціологів. З досвіду при-

родничих наук видно, що на кожного науковця, зайнятого фундаментальними дослідженнями, припадає по 8—10 науковців-прикладників. Лише розгалужена мережа наукових установ прикладного профілю може забезпечити швидку реалізацію наукової ідеї. Переважна ж більшість галузей соціології ще «не обросла» прикладною сферою. Часто-густо соціолог повинен обіймати функції і теоретика і прикладника. Зрозуміло, що нині виконувати їх водночас на високому професійному рівні неможливо.

Впровадження практичних рекомендацій — це самостійний етап наукової роботи, який має свою специфіку. Рекомендації повинні бути конкретними, зверненими до певного адресата, вони мають супроводжуватись методичними вказівками щодо їх реалізації. Неабияке значення має аргументованість і дохідливість викладу. Лише за цих умов можна сподіватись на швидке і результативне впровадження прикладних соціологічних розробок.

Почесним обов'язком радянських соціологів є пропаганда соціологічних знань у трудових колективах, серед широких кіл громадськості і особливо — серед партійно-господарського активу. Інтерес до наукових здобутків марксистсько-ленінської соціології рік у рік зростає. Про це красномовно свідчить, зокрема, величезний попит на теоретичну, науково-популярну та методичну літературу з питань соціології, а також розширення кола учасників науково-практичних конференцій, семінарів, нарад, присвячених проблемам соціального розвитку нашого суспільства.

Зростаючий потяг до соціологічних знань пояснюється не тільки загальним піднесенням освітнього і культурного рівня населення, а й, передусім, розвитком громадсько-політичної активності трудящих, які прагнуть застосовувати наукові розробки соціологів для розв'язання конкретних практичних проблем виробництва, організації побуту, дозвілля тощо. Виявлення прикладних, соціотехнічних функцій нашої соціологічної науки, принаймні окремих її галузей, породжує нові суспільні запити.

Партійні і громадські організації, органи господарського управління, трудові колективи чекають від радянських соціологів примноження зусиль у розв'язанні поставлених XXV з'їздом КПРС завдань, в рішучому піднесенні ефективності і якості соціологічних досліджень, у виявленні резервів економічного зростання і вдосконалення нашого суспільства.

* * *

В передовой статье рассматриваются актуальные проблемы развития конкретных социологических исследований в свете решений XXV съезда КПСС.

В. І. Ленін про залучення трудящих мас до соціалістичного управління

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, шістдесятиріччя якої відзначають у цьому році радянський народ, народи країн соціалістичної співдружності, усе прогресивне людство, поклала початок революційному перетворенню світу, будівництву соціалізму й комунізму. Вона викликала в трудящих масах могутні сили відродження й оновлення, розкрила невичерпні джерела невичерпного зростання матеріальних і духовних багатств нашого суспільства.

«Великий Жовтень,— підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев,— назавжди зв'язаний з безсмертним ім'ям Володимира Ілліча Леніна, світлий геній якого був душею революції, об'єднував і запаливав її героїчних борців»¹.

В. І. Ленін вказував, що головне і найважче завдання, яке стоїть перед перемогою соціалістичною революцією,— це завдання творче, будівниче. Вирішальними для перемоги соціалістичного ладу є побудова нових економічних відносин, досягнення вищої продуктивності праці, широке, поголовне залучення трудящих до справи будівництва нового суспільства. «У можливості залучення трудящих до повсякденної роботи управління державою, суспільством,— зазначає товариш Л. І. Брежнев,— Ленін бачив величезну перевагу соціалізму. Він поставив завдання «навчити масу управління». Для цієї мети ми працюємо і будемо працювати над підвищенням ролі Рад, громадських організацій і трудових колективів у житті і розвитку суспільства...»² Громадська активність трудящих, їх широка участь в управлінні, у розв'язанні державних і господарських справ досягли нині небувалого розмаху. Так, тільки в обговоренні проекту «Основних напрямів розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» узяло участь понад 7 600 тисяч чоловік, які внесли до проекту понад 1 мільйон пропозицій, висловили свої думки з широкого кола складних і життєво важливих питань комуністичного будівництва, виявляючи велику зацікавленість в успіху загальної справи партії і народу, глибоке розуміння завдань, які стоять перед нашою країною, перед радянським народом.

Величні завдання, висунуті XXV з'їздом партії, знаменують собою початок нового етапу у розвитку економіки, у будівництві матеріально-технічної бази комунізму. Десята п'ятирічка, як підкреслено у прийнятих XXV з'їздом КПРС «Основних напрямках розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки», означає, «що кожна радянська людина, кожен трудовий колектив повинні виявити справді господарську турботу про поліпшення якісних показників діяльності свого підприємства, будови, радгоспу, колгоспу, постійно добиватися підвищення якості роботи в усіх ланках нашого господарства, на кожному робочому місці»³.

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 1. К., 1971, с. 12.

² Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 2. К., 1971, с. 551.

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 267.

Ідучи шляхом Великого Жовтня, виконуючи ленінські заповіді, нагромаджуючи досвід будівництва нового суспільства, Комуністична партія, радянський народ далі розвивають соціалістичну систему управління, закладену В. І. Леніним, удосконалюють її структуру і функції, спираючись на ленінські основоположення і принципи наукового управління. «І чим більші завдання ставить перед собою радянський народ, тим відповідальнішою стає робота партії, тим більша потреба радитися з Леніним,— наголошує тов. Л. І. Брежнев.— У розв'язанні найважливіших проблем сучасного розвитку Радянської країни нам подають неоціненну допомогу думки Леніна, його багатющий практичний досвід борця і будівничого»⁴. Справді неоціненне багатство ленінської ідейної спадщини, досвід практичної діяльності В. І. Леніна є надбанням і могутньою зброєю нашої партії, комуністів усього світу.

Значне місце в цій спадщині і в цьому досвіді посідають проблеми управління суспільством, теоретичне обґрунтування шляхів і методів створення нової, соціалістичної системи управління, широкого залучення до нього трудящих мас.

Уже в одній із своїх перших праць «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве» В. І. Ленін підкреслює принципovu роль класово-політичного управління в суспільному розвитку, показує, що в умовах капіталізму трудящі маси позбавлені можливості будь-якої практичної участі в управлінні державними і громадськими справами. Змінити сутність і форму такого управління можна тільки одним шляхом — передавши управління до рук того класу, який вже достатньо «диференційований від життя» буржуазного суспільства — тобто пролетаріату.

Аргументуючи у своїх творах передреволюційного періоду можливість створення соціалістичної системи управління, В. І. Ленін писав: «Пролетаріат не зможе, кажуть нам, привести в рух державний апарат... І Росією, нібито, не зможуть управляти 240 000 членів партії більшовиків, управляти в інтересах бідних і проти багатих»⁵. Але, підкреслює В. І. Ленін, ці 240 тисяч мають за себе вже тепер (14 жовтня 1917 р.— Б. Г.) не менше як один мільйон голосів дорослого населення. «Ось,— зазначає В. І. Ленін,— у нас уже «державний апарат» в один мільйон людей, відданих соціалістичній державі ідейно... Мало того, у нас є «чудовий засіб» відразу, одним ударом *удесятеро збільшити наш державний апарат, засіб, якого жодна капіталістична держава ніколи не мала і мати не може. Це чудова справа — залучення трудящих, залучення бідноти до повсякденної роботи управління державою*»⁶.

25 жовтня (7 листопада) 1917 р. в газеті «Рабочий и Солдат» було опубліковане написане В. І. Леніним звернення «До громадян Росії!», в якому проголошувалось, що державна влада перейшла в руки Військово-революційного комітету. Серед заходів, які належало негайно здійснити новій владі, було названо утворення Радянського уряду і забезпечення робітничого контролю над виробництвом. Цей документ був фактично першою акцією Радянської влади у створенні нової, соціалістичної системи управління.

Того ж дня у доповіді на засіданні Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів В. І. Ленін підкреслив, що значення Великої Жовтневої соціалістичної революції полягає, зокрема, у тому, що «в корені буде розбито старий державний апарат і буде створено

⁴ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 2, с. 545.

⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 34, с. 297.

⁶ Там же.

новий апарат управління в особі радянських організацій»⁷. І такий центральний апарат управління було створено в перші ж дні існування Радянської влади. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів вручив політичну владу робітничому і селянському урядові — Раді Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. Контроль за діяльністю уряду покладался на Всеросійський з'їзд Рад. Йому ж надавалося право увільнення членів уряду. Оскільки здійснення управлінської діяльності потребувало певних професійних знань, В. І. Ленін у «Начерку правил для службовців»⁸ уже як Голова Ради Народних Комісарів зобов'язав усіх службовців державних, громад- і приватнопромислових підприємств виконувати покладені на них справи і не залишати своєї посади без спеціального дозволу уряду або місцевих органів Радянської влади. Зосередження державної влади, контролю на всіх рівнях у руках робітників і селян гарантувало при цьому ефективність управління, давало можливість використовувати господарський і управлінський досвід буржуазних спеціалістів у будівництві соціалістичної системи управління.

Така акція, як показав згодом практичний досвід, є обов'язковою для побудови нової, соціалістичної системи управління. Вона створює умови для оволодіння робітничим класом теорією і практикою державного управління, дає час, потрібний для нагромадження ним досвіду в управлінні складним державним і господарським механізмом країни. Завдання створення нової системи управління утруднювалося тим, що робітники й селяни в перші роки після перемоги революції ще не набули достатньої впевненості в своїх силах, ще не цілком освоїлися з тим, що пролетаріат є класом пануючим. В. І. Ленін у зв'язку з цим підкреслював нагальну потребу всіляко зміцнювати віру в творчі можливості робітників, у те, що з кожним кроком соціалістичної влади буде дедалі більше людей, які остаточно звільняться від старого буржуазного забобону, нібито простий робітник і селянин не можуть навчитися управляти державою. «...Кожний пролетар, усвідомлюючи велику перспективу, повинен відчутти себе керівником і повести за собою маси.

Пролетаріат повинен стати пануючим класом в розумінні керівництва всіма трудящими і класом пануючим політично»⁹. Тому важливим організаційним завданням у період становлення соціалістичної системи управління є висунення з народних мас керівників і організаторів. В. І. Ленін підкреслює, що цю роботу не можна було й думати виконати, якби не було Радянської влади. «Радянська влада,— пише В. І. Ленін,— є апарат — апарат для того, щоб маса почала негайно вчитися управління державою і організації виробництва в загальнонаціональному масштабі»¹⁰. Він підкреслює, що громадяни повинні поголовно брати участь в управлінні країною, тому що соціалізм може бути побудований десятками мільйонів трудівників, керованих бойовим авангардом — Комуністичною партією.

В. І. Ленін розглядає ті чи ті завдання управління залежно від соціально-політичного становища в країні. Він показує, яка важлива функція управління — переконування і згуртування народних мас. Після здобуття влади і встановлення диктатури пролетаріату, після придушення, в основному, опору експлуататорів на порядок денний, ставиться завдання господарського управління — тобто завдання на-

⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 35, с. 2.

⁸ Там же, с. 39.

⁹ Там же, с. 141.

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 49.

самперед творче, будівниче. Трудність цього переходу полягає в тому, щоб домогтися глибокого засвоєння його особливостей як з боку політичних керівників, так і з боку всіх свідомих елементів трудящих мас. У первісному варіанті статті «Чергові завдання Радянської влади» В. І. Ленін формулює одне з основних положень наукового комунізму—щодо сутності управління в умовах утвердження диктатури пролетаріату. «Завдання управління державою,— пише він,— яке висунулося тепер на перший план перед Радянською владою, має ще ту особливість, що йдеться тепер — і, мабуть, уперше в новітній історії цивілізованих народів — про таке управління, коли переважного значення набуває не політика, а економіка. Звичайно,— продовжує він,— з словом «управління» зв'язують саме і передусім діяльність переважно, або навіть чисто, політичну. Проте самі основи, сама суть Радянської влади, як і сама суть переходу від капіталістичного суспільства до соціалістичного, полягає в тому, що політичні завдання займають підпорядковане місце у відношенні до завдань економічних»¹¹.

В. І. Ленін відзначає, що саме після утвердження диктатури пролетаріату завдання управління полягає передусім у тому, щоб вилікувати країну від заподіяних їй війною ран, відновити продуктивні сили, налагодити облік і контроль за виробництвом і розподілом продуктів, підвищити продуктивність праці. Причому ці завдання в умовах диктатури пролетаріату треба розв'язувати по-новому, спираючись на цю диктатуру, на підтримку її більшістю трудящих, використовуючи ті елементи організаторського таланту, технічного знання, які нагромаджені попереднім суспільством і які на дев'ять десятих, а може, й на дев'яносто дев'ять сотих належать класові, що вороже протистоїть соціалістичній революції¹².

Тому потрібно, залучаючи буржуазних спеціалістів до соціалістичного будівництва, навчатися у них вміння управляти й господарювати. Разом з тим конче потрібно широко залучати до справи управління нові організаторські таланти, висувати найбільш випробуваних діячів. У статті «Чергові завдання Радянської влади» В. І. Ленін глибоко обгрунтовує нагальну потребу першочергового розв'язання саме завдань управління: «Ми, партія більшовиків, Росію *переконали*. Ми Росію *відвоювали* — у багатих для бідних, у експлуататорів для трудящих. Ми повинні тепер Росію *управляти*»¹³. Вміння управляти певною мірою визріває в середовищі робітничого класу і селянства вже від перших днів перемоги соціалістичної революції. Але тільки після закінчення громадянської війни набутий трудящими управлінський досвід може бути «підкріплений» професійним управлінським знанням, оскільки лише перемога в цій війні дає можливість залучити до практики управління тих спеціалістів різних галузей знання, зокрема науки і техніки, які раніше перебували в опозиції до Радянської влади. Отже, справа управління дістає реальний ґрунт для свого успішного розв'язання тільки після подолання воєнного і саботажницького опору капіталу.

Здійсненність соціалізму визначається, підкреслює В. І. Ленін, саме успіхами у створенні Радянської влади і радянської організації управління з використанням всього найновішого в прогресі капіталізму, з організацією змагання, із систематичною підготовкою кадрів управлінців¹⁴. Потрібні місяці і роки, щоб новий суспільний клас, клас

¹¹ Там же, с. 123—124.

¹² Див.: Там же, с. 125.

¹³ Там же, с. 162.

¹⁴ Див.: там же, с. 178—182.

раніше пригноблений, задавлений нуждою і темнотою, міг освоїтися з новим становищем, налагодити підготовку і висунення своїх організаторів. «Зрозуміло,— пише В. І. Ленін,— що у партії, яка керує революційним пролетаріатом, не могло скластися досвіду і навичку великих, на мільйони і десятки мільйонів громадян розрахованих, організаційних заходів, що переробка старих, майже виключно агітаторських навичок — справа дуже довга»¹⁵. Організаторських же талантів у народі — маса. Їх тисячами давив, губив, викидав геть капітал, їх потрібно знайти, підбадьорити, поставити на ноги. Їх належить висувати якомога обережніше і терплячіше, випробовуючи і розпізнаючи справжніх організаторів, людей з тверезим розумом і практичною кмітливістю, які поєднують відданість соціалізму з умінням без галасу налагоджувати міцну і дружню спільну роботу великої кількості людей в рамках радянської організації. Тільки таких людей, підкреслює В. І. Ленін, після десятиразового випробування, треба, посуваючи їх від простіших завдань до важчих, висувати на відповідальні пости керівників народної праці, керівників управління.

Соціально-політичною основою виконання цих завдань є вперше в історії створена можливість для трудящих мас брати участь в управлінні. «Знання соціалізму,— пише В. І. Ленін,— у нас є, але знання організації в масштабі мільйонному, знання організації і розподілу продуктів і т. д.— цього у нас ще нема. Цього старі більшовицькі керівники не вчили нас. Цим партія більшовиків у своїй історії похвалитися не може. Цього курсу ми ще не проходили»¹⁶.

Опанування науки управління можливе двома шляхами: власним досвідом і запозиченим досвідом, запозиченим знанням. За наявності робітничих комісарів або робітничих комітетів, які стежать за кожним кроком такого керівника, вчать на його досвіді, мають можливість не тільки оскаржити його розпорядження, а й увільнити його через органи робітничо-селянської влади,— за всіх цих умов ті виконавські функції, що тимчасово надані власникам, дозволяють Радянській владі використовувати їх як спеціалістів — техніків або організаторів. Усе це необхідне, оскільки нові господарі виробництва — робітники ідуть до соціалізму, до створення соціалістичної системи управління господарством саме через капіталістичне керування трестами, через найбільше машинне виробництво. Соціалізм, наголошує В. І. Ленін, є засвоєння і застосування пролетарським авангардом, який завоював владу, того, що створене трестами¹⁷⁻¹⁹.

«...Будівництво соціалістичного суспільства, — підкреслював В. І. Ленін наприкінці 1918 р.,— стало вже у нас на рейки, тобто не тільки визначилося як завдання і як найбільш практична мета, але й створило ряд найголовніших органів цього будівництва., виробило певну практику їх взаємовідношення з масовими організаціями (профспілки, кооперативи), набуло певний практичний досвід»²⁰. У цих умовах, зазначає В. І. Ленін, потрібне даліше розширення «управлінської бази» робітничо-селянської влади, тобто значне збільшення числа робітників і селян, які беруть безпосередню участь в управлінні державою. Потрібно освічувати відсталі верстви трудящих (не тільки книжкою, лекцією, газетою, а й практичною участю в управлінні), вишукувати нові організаційні форми для цього. Тільки в за-

¹⁵ Див.: там же, с. 181.

¹⁶ Там же, с. 242.

¹⁷⁻¹⁹ Див.: там же, с. 291—293.

²⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 387.

лученні всіх трудящих до управління народним господарством, державою, суспільством вбачав В. І. Ленін гарантію успіху соціалістичних перетворень. Побудова соціалізму можлива і здійсненна лише за умови, що відбудеться перехід влади до нового класу в абсолютно всіх сферах суспільного життя, що «в усій сфері управління, в усю справу державного будівництва, в усю справу керівництва... вступить новий клас... Тільки тоді, коли цей новий клас виховується не з книжок, не з мітингів, не з промов,— а з практики свого управління, тільки тоді, коли він залучить до цього найширші маси трудящих, тільки тоді, коли він виробить такі форми, які дадуть усім трудящим можливість легко пристосуватися до справи управління державою і створення державного розпорядку, соціалістичний переворот може бути тривким, і тільки за цієї умови він не може не бути тривким»²¹.

Таке паралельне розв'язання двох сторін питання (залучення до управління колишніх буржуазних спеціалістів і разом з тим піднесення найширших верств робітничого класу і селянства до цієї справи) визначалося об'єктивною необхідністю становлення соціалізму в Росії. Разом з тим В. І. Ленін, виступаючи на VIII з'їзді РКП(б), показав, що такий підхід до формування соціалістичного управління — не тільки особливість умов Радянської країни, а загальна риса, закономірність соціалістичного будівництва, через те що за будь-якого рівня розвитку капіталізму культурно-технічна обізнаність робітничого класу не вбирає в себе управлінських знань, управлінського досвіду. В. І. Ленін оцінював цю проблему як одну з найважливіших в період переходу від капіталізму до соціалізму.

Для перемоги соціалізму найпершою, найнеобхіднішою умовою в період після встановлення диктатури пролетаріату, ліквідації небезпеки реставрації капіталізму стає вміння організовувати господарську діяльність, управляти всіма ланками соціалістичного виробництва. Потрібно навчатися мистецтва управління, мистецтва господарювання. Поступово, одну за одною, незважаючи ні на які труднощі, завойовує пролетаріат всі і кожную з галузей суспільного виробництва, залучає представників найширших трудящих мас до управління, проводячи їх в кожному осередку виробництва знизу доверху через школу управління, виховуючи десятки і сотні тисяч людей, здатних усі справи державного управління вершити самостійно.

Розширення участі робітників в управлінні особливо важливе на наступному етапі становлення соціалістичної системи управління, який В. І. Ленін характеризує як перехід від робітничого контролю (як першого кроку в освоєнні соціального управління) до всеосяжного робітничого управління промисловістю, всіма сферами життєдіяльності суспільства. Пояснюючи особливості цього етапу, В. І. Ленін на VI Всеросійському надзвичайному з'їзді Рад говорив: «Ми не декретували відразу соціалізму в усій нашій промисловості, тому що соціалізм може скластися і зміцніти тільки тоді, коли робітничий клас навчиться управляти, коли зміцніє авторитет робітничих мас. Без цього соціалізм є тільки побажання... Ми вважаємо найбільш важливим і цінним те, що за це управління взяли самі робітники, що від робітничого контролю... ми підійшли до робітничого управління промисловістю в загальнонаціональному масштабі»^{22–23}. Незважаючи на величез-

²¹ Там же, с. 424—425.

^{22–23} Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 37, с. 133—134.

ні перешкоди, робітникам вдалося зробити цей видатний крок у закладенні фундаменту соціалізму.

На зазначеному етапі робітничий клас уже почав висувати із свого середовища перших пролетарських управлінців — спеціалістів, які пройшли підготовку і здобули певні навички і знання в управлінській справі. Дбаючи про дальше поліпшення організації і управління, В. І. Ленін виступає в цей час з рядом праць, присвячених специфічним питанням організації управління і управлінської праці.

У «Зауваженнях на проект «Положення про управління націоналізованими підприємствами», В. І. Ленін сформулював основну вимогу стосовно галузевого управління економікою. Комунізм, підкреслює він, потребує і передбачає централізацію великого виробництва в усій країні. Тому загальноросійському центруві, безумовно, треба надати право підпорядковувати собі безпосередньо всі підприємства даної галузі. Обласні центри свої функції визначають залежно від місцевих, побутових та інших умов, згідно з загальновиробничими вказівками і рішеннями центру. В. І. Ленін з усією рішучістю підкреслює, що всяке, пряме чи посереднє, «узаконення» робітниками тієї чи тієї фабрики, тієї чи тієї професії якогось особливого «права» чи «власності» на окреме чи особливе виробництво, всякі розмірковування про їхнє «право» послаблювати або гальмувати розпорядження загальнодержавної влади,— усе це є величезним спотворенням начал Радянської влади і цілковитою відмовою від соціалізму.

В умовах радянської організації управління, зазначає В. І. Ленін, особливого значення набуває науково обґрунтоване поєднання колегіальних засад управління з відповідальністю кожного за доручену справу. В. І. Ленін убачає в умінні сполучати колегіальне обговорення питань з персональною відповідальністю обов'язковий момент становлення соціалістичної системи управління, її методів. Він звертає увагу на те, що неправильно зрозуміла колегіальність перетворюється на балачки, на писання резолюцій, на складання планів без акценту на їх практичну реалізацію. Крім уміння розробляти широкі «загальноуправлінські» плани, потрібно на практиці опановувати мистецтво управляти, мистецтво організувати. «Нам потрібні такі люди, які в усякому разі вчилися б самостійного управління»^{24–25}.

В. І. Ленін підкреслює, що це уміння не описане ні в яких книгах, які б ми могли вважати для себе керівними; воно не встановлене нічим досвідом, а повинне бути встановлене нашим власним досвідом. Розвиваючи це положення, він рекомендує «всю трудящу масу, і чоловіків і жінок особливо», провести через участь в Робітничо-селянській інспекції. Разом з тим він радить підходити до залучення трудящих до управління диференційовано, залежно від ступеня їх класової зрілості, перевіряти участь трудящих у державному контролі через партію і профспілки, аналізувати, які результати цієї участі з погляду навчання учасників справи державного управління. Водночас В. І. Ленін застерігає від захоплення «мітинговим демократизмом», від неправильного тлумачення принципів колегіальності, спроб довести якусь перевагу колегіальності перед единоначальністю. Такі міркування, наголошує він, переносять нас до початкового етапу будівництва Радянської влади, який ми вже пережили. «Час переходити до постановки більш ділової»²⁶,— закликає В. І. Ленін і роз'яснює.

^{24–25} Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 402.

²⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 74.

що колегіальність як основний тип організації соціалістичного управління превалює на першій стадії, коли всю систему управління доводиться будувати заново. Але коли встановилися більш-менш сталі форми організації, перехід до практичної роботи зв'язаний з єдиначальністю, яка більше всього забезпечує найкраще використання людських здібностей і всебічну перевірку виконаної роботи. Наш досвід, говорить В. І. Ленін, закономірно розвивався від випадкової, розпливчатої колегіальності через колегіальність, зведену в систему, організацію, і тепер, як загальна тенденція, підійшов до єдиначальства, як до єдино правильної постановки роботи. Тип колегіальності, властивий першим крокам соціалістичного будівництва, давав величезну розтрату організаторських сил і не забезпечував швидкості і чіткості роботи, — а саме цього вимагає управління централізованою великою промисловістю. Потрібно так вести роботу, щоб взяти максимум працівників з рядових робітників і селян, серед яких криється безліч талантів — і адміністративних, і організаторських. У цьому полягає ділова постановка питання. «Тоді ми, — зазначає В. І. Ленін, — фактично виконаємо обов'язки організаторів передового класу...»²⁷

Саме тому, підкреслює В. І. Ленін, колегіальність в управлінні потрібно розуміти як поєднання широкої, класової управлінської діяльності зі строгою організацією колегіальної системи на основі високої класової свідомості пролетаріату. В. І. Ленін щодо цього радить «учитися в буржуазії», добиватися того, «щоб класова свідомість пролетаріату від класової свідомості буржуазії не відставала»²⁸. А буржуазія у поглядах на єдиначальство, на одноособову владу цілком певно стоїть на тій точці зору, що питання про те, як — одноособово чи колегіально — управляти, аж ніяк не хитає її панування як класу загалом.

Отож, думка про те, що колегіальність нібито вже сама по собі означає управління робітників, а одноособовість — «неробітниче» управління, в корені неправильна. Постанова питання в такому аспекті, підкреслює В. І. Ленін, свідчить ще про брак достатньо ясної класової свідомості, достатнього розуміння інтересів свого класу.

Управлінська діяльність потребує особливих якостей. Можна бути відданим революціонером і енергійним агітатором і зовсім непридатним адміністратором. Щоб управляти, треба бути компетентним, треба повністю і досконало знати всі умови виробництва, треба знати техніку цього виробництва на її сучасній висоті, треба мати певну наукову освіту. Практика ж переконує, зазначає В. І. Ленін, що «ми майже нічого не знаємо в галузі управління, але починаємо дечого вчитися на основі досвіду, зважувати кожний крок, висувати кожного більш-менш здібного адміністратора»²⁹. Робітничий клас, зазначає В. І. Ленін, повинен усвідомлювати, що питання про висування на управлінські посади в народному господарстві має бути підпорядковане інтересам виробництва, через те що тоді, коли некомпетентні люди стоять на чолі управління, коли не підвезене своєчасно паливо, не полагоджені паровози, пароплави та ін., — це загрожує існуванню Радянської влади взагалі. Тому потрібна грамотна постановка справи управління, щоб вона здійснювалася по-діловому, з найменшою затратою суспільних сил.

²⁷ Там же, с. 76.

²⁸ Там же, с. 205.

²⁹ Там же, с. 207.

Розкриваючи завдання формування соціалістичного управління, В. І. Ленін застерігав: не треба поплутувати панування з управлінням. «Робітничий клас, як клас, управляє, і коли він створив Радянську владу, ця влада перебуває в його руках, як класу, і він кожного представника буржуазних інтересів може взяти за комір і викинути геть. У цьому полягає влада пролетаріату»³⁰. Панування пролетаріату виявляється в тому, що капіталістична і поміщицька власність експропрійована. Пануванням класу визначається відношення власності і відношення того, «який клас угорі». В. І. Ленін у зв'язку з цим підкреслює: «Хто зв'язує питання, в чому виявляється панування класу, з питанням про демократичний централізм., той вносить таку плутанину, що ніяка успішна робота на цьому ґрунті йти не може»³¹. Буржуазія ніколи не плутала панування з управлінням. Вона добре розуміла, коли йшла до влади, що для того, щоб управляти, треба мати таких людей, які зміють управляти. Якщо не вдаватися до чистісінького утопізму, говорить В. І. Ленін, треба враховувати цей досвід, залучати людей, які володіють технікою управління, які мають державний і господарський досвід.

Розкриваючи те, яким має бути керівник соціалістичного виробництва, В. І. Ленін розробляє класові, пролетарські, партійні вимоги до якостей і праці людини, поставленої на чолі управління. На прикладі ставлення деяких «відповідальних» товаришів до створення єдиного державного плану, В. І. Ленін аналізує ті якості, що ними має характеризуватися управлінець. Засуджуючи «зарозуміло-бюрократичну неухвагу до того живого діла, яке вже зроблене і яке треба продовжувати», В. І. Ленін закликає розпочати боротьбу з «неуцькою зарозумілістю сановників, інтелігентською зарозумілістю комуністичних літераторів», які «чваняться перед «спецами» своїм комунізмом»³², а самі не обізнані з нашим власним практичним досвідом. Він підкреслює: потрібно навчитися цінувати науку, відкинути «комуністичне чванство дилетантів і бюрократів». Звичайно, іронізує В. І. Ленін, право «затверджувати» і «не затверджувати» плани завжди лишається за сановниками. Але представник соціалістичного управління повинен під цим правом розуміти необхідність прийняття конкретних рішень для реалізації розумної, науково доведеної ідеї.

Тямущий адміністратор запропонує або сам вживе потрібних заходів, не буде грати в адміністрування. Управлінець, який не довів свого вміння об'єднувати і скромно спрямовувати роботу колективу, входячи в суть справи, вивчаючи її детально,— такий управлінець часто шкідливий. Перший обов'язок керівника — уникати захоплення командуванням, уміти спершу зважити те, що наука вже зробила, добитися перевірки і вивчення фактів, з'ясувати, де саме припущена помилка, і тільки на цій основі приймати рішення.

В. І. Ленін рішуче засудив анархо-синдикалістський ухил в нашій партії, вимогу передати всю справу управління виробництвом так званому «всеросійському з'їздові виробників, об'єднаних у професійні виробничі спілки, які обирають центральний орган, що управляє всім народним господарством республіки»³³. У «Первісному проекті резолюції X з'їзду РКП про синдикалістський і анархістський ухил у нашій партії» В. І. Ленін розцінив таку платформу (що належала

³⁰ Там же, с. 209—210.

³¹ Там же, с. 240—241.

³² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 42, с. 327.

³³ Цит. за: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 43, с. 83.

«робітничій опозиції») як зазіхання на марксистське вчення про диктатуру пролетаріату, яка здійснюється робітничим класом під керівництвом його Комуністичної партії. «...Тільки політична партія робітничого класу, тобто Комуністична партія, може об'єднати, виховати, організувати такий авангард пролетаріату і всієї трудящої маси, якій один може протистояти неминучим дрібнобуржуазним хитанням цієї маси, неминучим традиціям і рецидивам професіоналістської вузькості або професіоналістських передсудів серед пролетаріату і керувати всією об'єднаною діяльністю всього пролетаріату, тобто керувати ним політично, а через нього керувати всіма трудящими масами»³⁴.

В. І. Ленін звертав увагу на те, що профспілки є учасниками всіх місцевих і центральних органів управління промисловістю, які представляють диктатуру пролетаріату, але ними керує політично (у зв'язку з наявністю класів) Комуністична партія. А політичне керівництво комуністів полягає в умінні перевірити роботу, налагодити цю перевірку «знизу», спрямувати роботу і вчитися в тих, у кого є досвід в певній галузі промисловості. Обов'язок комуністів — поставити широко, планомірно, систематично справу добору найкращих працівників по господарському будівництву, адміністраторів і організаторів місцевого і загальнодержавного масштабу.

Наша політика і управління, підкреслював В. І. Ленін, ґрунтуються на тому, що увесь авангард пов'язаний з усією пролетарською масою, з усією селянською масою. Треба вміти управляти, вміти правильно розставляти людей, щоб державна робота не спинялася, щоб створити дійову і сталу систему управління життєдіяльністю соціалістичного суспільства. У побудові державного апарату, у створенні системи управління всім соціалістичним суспільством В. І. Ленін радить користуватися принципом «краще менше, та краще», добирати для роботи в управлінському апараті людей, що глибоко опанували основи науки управління, оскільки в усякій державній установі потрібне поєднання адміністративних здібностей з науковою підготовкою, з умінням залучати до роботи багатьох людей.

Ленінський план будівництва соціалізму — це зразок комплексного наукового підходу до розв'язання завдання всесвітньо-історичного значення. Цей план охоплював усі поверхи соціальної будови — і розвиток продуктивних сил, і перетворення суспільних відносин, і перебудову духовного світу людей. В ньому враховувався величезний творчий потенціал партії, мільйонів будівників соціалізму, те, що у практиці, в живій справі відкриватимуться нові можливості, вишукуватимуться нові методи і засоби для просування до намічених цілей. В єдності марксистської науки, яка визначає програмні настанови партії, з ініціативою, історичною творчістю мас В. І. Ленін бачив нездоланну силу нового суспільного ладу.

В. І. Ленін дав наукове розв'язання корінних проблем планування і управління, під його безпосереднім керівництвом закладались основи планового ведення соціалістичного господарства в усіх його ланках. Ленінські вимоги до управління полягають у тому, щоб вміти правильно визначати перспективу і черговість виконуваних завдань, орієнтуватися на найновіші досягнення науки і техніки, на передовий досвід, виявляти гнучкість, здатність швидко і чітко реагувати на умови, які змінюються.

Наукові рекомендації В. І. Леніна щодо широкого залучення трудящих до управління є одним із основоположних принципів функціо-

³⁴ Там же, с. 84.

нування соціалістичного суспільного управління. Розкриваючи зміст організаторської роботи партії в масах, В. І. Ленін вказував, що головне полягає в тому, щоб виховати в них волю, готовність і вміння будувати комунізм. Виконуючи цю настанову, Комуністична партія здійснила найглибші соціальні перетворення, ідейно озброїла радянський народ, розробила шляхи і способи побудови соціалізму. Виконуючи ленінські вказівки, КПРС приділяє неослабну увагу дальшому удосконаленню соціалістичного управління. Як підкреслює товариш Л. І. Брежнев, «одне з центральних завдань партії — дедалі ширше залучення трудящих мас до управління виробництвом... Наш обов'язок — ще повніше перетворити в життя ленінські заповіді, добитися того, щоб усі робітники, колгоспники, інтелігенція стали свідомими борцями за здійснення економічної політики партії, діяли як державні люди, повною мірою виявляючи свої здібності, ініціативу, господарську кмітливість»³⁵.

Нині, коли Комуністична партія і радянський народ успішно втілюють у життя накреслення XXV з'їзду КПРС, особливого значення набуває все ширше залучення трудящих до активної управлінської діяльності, повніше використання їх досвіду і знань у справі вдосконалення системи управління народним господарством. «На фронтах будівництва комуністичної економіки...— вказує товариш Л. І. Брежнев,— наука перемагати — це, по суті, наука управляти!»³⁶.

Теоретичні знання і практичний досвід соціалістичного управління, набуті зусиллями радянських людей у процесі соціалістичного й комуністичного будівництва,— це, як підкреслив XXV з'їзд КПРС, неоціненний капітал, творчо осмислений і узагальнений партією³⁷. І чим ширшим буде його використання мільйонами будівників комунізму, чим активнішою буде участь в управлінській діяльності всіх трудящих, тим успішніше розв'язуватимуться величні завдання комуністичного будівництва.

* * *

Неустанно заботясь о возрастании эффективности социалистического управления, привлекая к делу управления широкие массы трудящихся, Коммунистическая партия Советского Союза творчески развивает ленинские принципы организации управления. Эта многогранная деятельность партии основывается на основоположениях ленинской теории социалистического управления, на тщательном изучении теоретического наследия В. И. Ленина, его указаний, требований, советов по практическому внедрению методов научного управления обществом.

Проблему создания и совершенствования деятельности аппарата управления В. И. Ленин рассматривал прежде всего как задачу приобщения трудящихся масс к управлению, как задачу превращения самого дела организации и управления в общенародное дело, в долг и заботу каждого строителя нового общества. Ставя в основу принцип массовости управления, призывая к повсеместному участию трудящихся в постановке и решении практических задач по управлению, В. И. Ленин видел в нем одно из решающих условий строительства социализма и коммунизма.

Участие широких масс трудящихся в управлении, их желание и умение организовывать социалистическое хозяйство позволяет многократно усилить силу и эффективность самого управленческого воздействия, охватить сознательным, научно обоснованным управлением все отрасли общественной жизни. Наряду с этим, подчеркивал

³⁵ Брежнев Л. И. Ленинским курсом. Т. 3, К., 1972, с. 261—262.

³⁶ Там же, с. 40.

³⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 69.

В. И. Ленин, такое участие дает возможность вовлечь в активную созидательную социально-политическую деятельность многомиллионные массы трудящихся, укрепить их классовое самосознание, их веру в творческие силы социалистической революции, направить их революционный порыв и энтузиазм на решение актуальных задач социалистического строительства. Участие в управлении, отмечает В. И. Ленин, стимулирует формирование новых управленческих кадров, выдвижение многих талантливых организаторов из народа, массовое стремление учиться, повышать квалификацию, поднимать свой идейно-политический уровень.

Активная управленческая деятельность трудящихся, воля и знания многих миллионов советских людей, организуемые и направляемые КПСС,— это весомый фактор, способствующий повышению темпов и эффективности хозяйственного строительства, ускоренному продвижению нашего общества к коммунизму. Опыт организации и управления, накопленный в процессе социалистического и коммунистического строительства, — это бесценный капитал, созданный героическими усилиями советского народа, руководимого Коммунистической партией. Обращаясь к миллионам строителей коммунизма, Генеральный секретарь ЦК КПСС товарищ Л. И. Брежнев подчеркивает: «Мы с вами, товарищи, в ответе за то, как распорядиться этим капиталом, как полнее реализовать гигантские новые возможности, которые позволяют ставить перед страной невиданные по размаху задачи»³⁸.

³⁸ Материалы XXV съезда КПСС. М., 1976, с. 62.

М. І. ЛАВРИНОВИЧ

Зближення міста і села

Радянська країна наближається до свого визначного ювілею — шістдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції. «Шість десятиріч,— зазначив у доповіді на XXV з'їзді тов. Л. І. Брежнев,— це менше, ніж середня тривалість життя людини. Але за цей час наша країна пройшла шлях, який дорівнює століттям»¹. Внаслідок здійснення корінних соціальних перетворень відбулися, зокрема, якісні зрушення у способах життєдіяльності різних верств радянського суспільства.

З перемогою соціалізму в нашій країні остаточно знищена протилежність між містом і селом, яка притаманна експлуататорському суспільству і набуває особливої гостроти в епоху поглиблення загальної кризи капіталізму. Ідейно-політична і моральна єдність класів і соціальних верств радянського суспільства, їх згуртованість навколо Комуністичної партії переконливо демонструють переваги соціалізму над капіталізмом, історичні здобутки радянського способу життя. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії тов. Л. І. Брежнев зауважив: «Ми виходили і виходимо з того, що у нас склалась нова історична спільність — радянський народ, в основі якої лежить непорушний союз робітничого класу, селянства та інтелігенції при провідній ролі робітничого класу, дружба всіх націй і народностей країни»².

Суспільство розвинутого соціалізму впевнено рухається далі по шляху становлення соціальної однорідності. Головним у цьому процесі є стирання істотних відмінностей між містом і селом, зокрема зближення способів життя міського і сільського населення. XXV з'їзд КПРС розробив важливі настанови щодо дальшого розвитку сільського господарства. Тов. Л. І. Брежнев так характеризує взаємопов'язаність двох складових цього розвитку: «Перша: добитися надійного забезпечення країни продовольством і сільськогосподарською сировиною, завжди мати для цього достатні резерви. І друга: йти все далі по шляху зближення матеріальних і культурно-побутових умов життя міста і села, що є нашою програмною вимогою».

Обидві ці мети мають принципове економічне і політичне значення. Обидві вони визначають зміст партійних настанов, які являють собою творчий розвиток ленінської аграрної політики»³.

На стадії розвинутого соціалізму місто зберігає провідну роль щодо села, зосереджуючи у собі велику сучасну промисловість, науку, культуру, сприяє піднесенню соціально-економічного і культурно-побутового рівня села, вдосконаленню способу життя сільського насе-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 97.

² Там же, с. 90—91.

³ Там же, с. 54—55.

лення. Зближення міста і села означає насамперед здійснення великих соціально-економічних і культурних перетворень на селі: інтенсивний розвиток матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва, всемірне використання результатів науково-технічної революції, перетворення сільськогосподарської праці у різновид індустріальної, перебудову сільського побуту, розвиток духовних запитів трудящих. Комуністична партія нині тримає курс на прискорений розвиток села. У доповіді Голови Ради Міністрів СРСР тов. О. М. Косигіна «Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки» підкреслено, що і в нинішній п'ятирічці відбувається «істотний перерозподіл нагромаджень на користь сільського господарства. Якщо в 1961—1970 роках капітальні вкладення в сільське господарство на виробниче будівництво становили 110 мільярдів карбованців, то в 1971—1980 роках вони досягнуть 260 мільярдів карбованців. Частка їх у загальній сумі капітальних вкладень у народне господарство зросте з 18 до 23 процентів»⁴.

На основі переозброєння сільськогосподарського виробництва здійснюються значні зрушення у способі життя сільського населення — трудовій, соціально-політичній, культурній та духовній сферах його життєдіяльності, набуває всебічного розвитку особистість трудівника села.

Визначальною сферою життєдіяльності людини є, як відомо, сфера праці. Праця — той фундамент, на якому формуються і розвиваються фізичні, духовні і моральні здатності особи, її громадянські якості. Отож, насамперед розглянемо ті зміни, які виникають у трудовій життєдіяльності трудівників села внаслідок поєднання досягнень сучасної науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання.

Якщо коротко схарактеризувати вплив науково-технічного прогресу на сільськогосподарське виробництво, він полягає у перетворенні сільськогосподарської праці на різновид праці індустріальної, тобто у переході від ручної праці до виробництва механізованого, де переважна більшість технологічних операцій здійснюється за допомогою машин і механізмів. Завдяки здійсненню науково обґрунтованої системи заходів, намічених партією, на етапі розвинутого соціалізму створено надійну базу для дальшого поліпшення матеріально-технічної оснащеності сільського господарства. Саме в індустріалізації сільськогосподарського виробництва основоположники наукового комунізму вбачали могутній важіль для вирівнювання соціально-економічного розвитку міста і села. «Організувати велике землеробство і застосувати сільськогосподарські машини, — писав Ф. Енгельс, — і означає іншими словами: зробити зайвою сільськогосподарську працю більшої частини дрібних селян... А щоб ці витіснені з землеробства люди не залишались без роботи або не були змушені скупчуватись у містах, для цього необхідно забезпечити їх промисловою працею в самому селі...»⁵

На основі науково-технічного прогресу змінюється і функціональний зміст сільськогосподарської праці. В село систематично, в плановому порядку надходить дедалі більше досконалої техніки. За роки дев'ятої п'ятирічки сільське господарство країни одержало 1700 тис. тракторів, 1102 тис. вантажних і спеціалізованих автомобілів, 449 тис. зернозбиральних комбайнів, багато іншої сільськогосподарської тех-

⁴ Там же, с. 138.

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 333.

ніки⁶. Внаслідок цього енергоозброєність сільського господарства нині становить 15,4 к. с., в розрахунку на одного працівника, або 182 к. с. на 100 га посівної площі, тоді як у 1965 р. вона дорівнювала відповідно 7,7 к. с. і 100 к. с.⁷ З метою дальшого зміцнення матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва, його інтенсифікації державним планом розвитку народного господарства країни передбачається в десятій п'ятирічці в 1,5 раза збільшити поставки селу тракторів, комбайнів, автомобілів, сільськогосподарських машин та інших матеріально-технічних засобів⁸. Водночас поставлене завдання поліпшити структуру парку машин, бо, як зазначив тов. Л. І. Брежнев у промові на жовтневому Пленумі ЦК КПРС 1976 р., Міністерство тракторного і сільськогосподарського машинобудування все ще «продовжує випускати трактори і машини застарілих конструкцій, які давно не користуються попитом у колгоспах і радгоспах»⁹.

Намічені заходи є надійною гарантією успішного виконання комплексної програми розвитку сільського господарства. Вони дозволяють успішно здійснити перехід від часткової до комплексної механізації всіх галузей сільськогосподарського виробництва. У Звіті ЦК Компартії України XXV з'їзду КП України товариш В. В. Щербинський відзначив, що Українська РСР має «всі можливості в нинішній п'ятирічці:

— завершити комплексну механізацію виробництва зерна, соняшнику, картоплі; в основному перейти на вирощування цукрових буряків з мінімальними затратами ручної праці;

— значно підвищити рівень індустріалізації кормовиробництва;

— довести комплексну механізацію ферм великої рогатої худоби не менш як до 50 процентів, свиноферм — до 60, птахферм — до 80 процентів»¹⁰.

Великий вклад у прискорення цієї роботи вносить соціалістичний робітничий клас. У 1971 р. тракторне і сільськогосподарське машинобудування постачало сільськогосподарське виробництво машинами 724-х найменувань¹¹, а в 1975 р. — вже 1 400 найменувань¹².

Індустріалізація сільськогосподарського виробництва нерозривно пов'язана з розвитком електроенергетики. Електрифікація є найважливішим напрямом науково-технічного прогресу в сільському господарстві. Водночас вона виступає і як фактор розвитку культури і побуту трудівників села, наближення їх рівня до міського. Не випадково Ф. Енгельс називав можливість передачі електроенергії на великі відстані «найпотужнішою підмогою для усунення протилежності між містом і селом»¹³. Нині вживаються заходи для якнайефективнішого використання електроенергії у виробництві і побуті. Меліорація та хімізація теж є надійними підйомами дальшого розвитку сільського господарства.

Зміцнення матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва пов'язане з дальшим зближенням двох форм соціалістичної власності. Мірою всебічного розвитку загальнонародної власності і підвищення рівня усупільнення кооперативно-колгоспної власності,

⁶ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 128.

⁷ Див.: Курсом мартовського Пленума. М., 1975, с. 411.

⁸ Див.: «Правда», 1976, 28 жовтня.

⁹ Див.: «Правда», 1976, 26 жовтня.

¹⁰ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976, с. 27.

¹¹ Див.: «Правда», 1971, 18 лютого.

¹² Див.: Проблемы аграрной политики КПСС на современном этапе, т. 1. М., 1975, с. 309.

¹³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 35, с. 359.

поєднання колгоспного виробництва з державними підприємствами відбудеться їх поступове злиття у єдину загальнонародну, комуністичну власність, що сприятиме формуванню у всіх членів суспільства єдиного ставлення до засобів виробництва, зникненню економічних коренів класового поділу суспільства.

Зростання неподільних фондів відбиває піднесення рівня економіки колгоспів. Ці фонди мають двоєдину соціальну природу: основна їх частина створюється не тільки руками колгоспників, але й, головним чином, працею робітничого класу. Тому за своєю соціально-економічною сутністю вони найближче стоять до загальнонародної власності, а їх дальше зростання означає зближення двох форм соціалістичної суспільної власності.

Зближенню двох форм власності значною мірою сприяє також укрупнення колгоспів. Адже збільшення неподільних фондів колгоспів є насамперед результатом зростання їх грошових прибутків, що й собі зумовлюється ефективним веденням господарства. А ефективність господарювання, раціональне використання землі і техніки залежить від розмірів самих колгоспів. Наприклад, у 1975 р. сума неподільних фондів колгоспів Української РСР зросла проти 1965 р. більш як у 2 рази і становила 28,4 млрд. крб., а кількість колгоспів за цей час зменшилася на 19,5 процента¹⁴. Перевага укрупнених колгоспів перед дрібними полягає насамперед у тому, що в них вищий ступінь усупільнення засобів виробництва, досконаліша організація праці, що значно зближує їх з радгоспами, а це визначає зближення колгоспного селянства з аграрним загоном робітничого класу.

Але не можна цілком прийняти думку, що шляхом зближення колгоспного селянства з робітничим класом на нинішньому етапі є перетворення колгоспів у радгоспи. Колгоспи як форма господарства аж ніяк не вичерпали себе. Головне значення для удосконалення суспільних відносин на селі має не перетворення однієї форми господарства в іншу, а якнайповніше використання переваг як колгоспів, так і радгоспів.

У соціологічній літературі виділяються три типи, а всередині них — вісім видових напрямів розвитку виробничих відносин на селі в процесі будівництва комунізму. Перший напрям — це дальший розвиток державно-радгоспної і колгоспно-кооперативної власності при збереженні радгоспів і колгоспів переважно як сільськогосподарських підприємств (дальше розкриття і використання переваг радгоспів, часткове перетворення колгоспів у радгоспи, якомога повніша реалізація можливостей колгоспів, створення міжгосподарських колгоспно-радгоспних об'єднань); другий напрям — розвиток і зближення радгоспної і колгоспної форм власності на базі синтезу сільського господарства і промисловості, збільшення виробництва сільськогосподарської продукції з її одночасною промисловою переробкою на місцях (поглиблення аграрно-промислового синтезу як окремо у радгоспному і колгоспному секторах економіки села, так і у змішаному, радгоспно-колгоспному секторі); третій напрям — розвиток і зближення радгоспної і колгоспної форм власності на базі вертикальної інтеграції вищого рівня, тобто створення в сільському господарстві науково-виробничих об'єднань, а також науково-аграрно-промислових об'єднань і комплексів¹⁵.

¹⁴ Див.: Українська РСР в цифрах у 1975 році. К., 1976, с. 70.

¹⁵ Див.: Социальное развитие села в период строительства коммунизма. Кишинев, 1976, с. 87—90.

Нині в нашій країні найпоширеніший перший з названих напрямів удосконалення виробничих відносин на селі, але він перебуває в діалектичній єдності з усіма іншими. Всі вони демонструють переваги соціалістичної системи господарювання на селі.

Всебічний розвиток державної і колгоспно-кооперативної власності зумовлює виникнення принципово нового напрямку у розвитку продуктивних сил і удосконаленні виробничих відносин на селі — становлення вищих форм кооперації колгоспів, радгоспів та промислових підприємств, створення аграрно-промислових комплексів.

Останнім часом ці комплекси набули великого поширення в Українській РСР і в багатьох інших республіках. Збудовано десятки тваринницьких комплексів і птахофабрик, організовано об'єднання «Птахопром» і «Плодвинпром». Близько 2 тис. колгоспів спеціалізуються на відгодівлі худоби, на виробництві продуктів птахівництва. Саме у таких спеціалізованих господарствах, де застосовується прогресивна технологія і комплексна механізація, де висока продуктивність праці і мінімальні витрати на одиницю продукції, вже виробляється третина яловичини і свинини, дві третини яєць і пташиного м'яса. За дев'яту п'ятирічку питома вага спеціалізованих господарств і виробничих об'єднань в республіці зросла майже в 1,5 раза і досягла у виробництві м'яса і овочів 40 процентів, молока — 30, продуктів птахівництва — понад 70, винограду — 65 процентів¹⁶.

Це щодо економічної сторони питання. Слід підкреслити, що ці заходи мають і значно ширше, соціальне значення. У постанові ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» підкреслено, що «спеціалізація і концентрація сільськогосподарського виробництва на базі широкого кооперування, переведення його на сучасну індустріальну основу — це магістральний напрям дальшого розвитку соціалістичного сільського господарства, новий етап практичного здійснення ідей ленінського кооперативного плану в умовах розвинутого соціалізму.

...Міжгосподарська кооперація... сприяє нарощуванню виробництва сільськогосподарської продукції і розв'язанню великого соціального завдання: підвищенню рівня усупільнення колгоспного виробництва, вдосконаленню суспільних відносин, зближенню двох форм соціалістичної власності, поступовому усуненню істотних відмінностей між містом і селом»¹⁷.

Отже, розвиток продуктивних сил у сільськогосподарському виробництві в умовах соціалізму супроводжується постійним удосконаленням виробничих відносин на селі, що так само становить важливий фактор ліквідації істотних відмінностей між містом і селом.

Перебудова матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва на основі науково-технічного прогресу спричиняє зміни у змісті, характері і умовах сільськогосподарської праці, яка дедалі більше перетворюється на різновид індустріальної. Поступово ліквідується важка фізична праця, зменшується частка некваліфікованої і малокваліфікованої праці. Провідною соціальною групою колгоспного селянства нині є представники механізованої праці. Зазнав великих змін зміст багатьох традиційних сільських професій, зокрема тваринницьких (доярка тепер — майстер машинного доїння, свинарка — оператор відгодівельного цеху тощо). З'являються нові професії колгосп-

¹⁶ Див.: Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, с. 26.

¹⁷ «Радянська Україна», 1976, 2 червня.

ників і робітників радгоспів. Якщо, наприклад, у колгоспному і радгоспному виробництві в 1959 році було 49—56 професій, а наприкінці 60-х років — близько 130, то у 1974 році кількість їх зросла до 159¹⁸. Раніше розумова праця на селі була привілеєм працівників управління, нині вона дедалі ширше проймає сферу виробництва. Під впливом науково-технічної революції на селі з'являються професії і спеціальності, спільні для промисловості і сільського господарства. Усе це сприяє зближенню міста і села в основній сфері життєдіяльності — трудовій, а отже — й формуванню однотипного для міста і села людського фактора суспільного виробництва. До того ж праця і в місті, і у селі характеризується єдністю соціального змісту — відсутністю експлуатації, відносинами товариської взаємодопомоги і співробітництва, свідомою дисципліною, розгортанням соціалістичного змагання.

Зростання матеріально-технічної оснащеності сільськогосподарського виробництва, піднесення кваліфікаційного рівня трудівника села зумовлює значне підвищення продуктивності його праці, абсолютне і відносне зменшення кількості зайнятих сільськогосподарською працею. На цю тенденцію вказував ще В. І. Ленін. Він зазначив, що технічний прогрес «дає можливість сільському населенню, що зменшується відносно (а іноді навіть абсолютно), виробляти зростаючу кількість землеробських продуктів на зростаючу масу населення»¹⁹.

За роки Радянської влади істотно змінилося співвідношення чисельності двох основних класів соціалістичного суспільства. Якщо у 1939 р. колгоспники і кооперовані кустарі становили майже половину населення, а робітники — одну третину його, то вже у 1959 р. це співвідношення стало зворотним. У 1970 р. колгоспники і кооперовані кустарі разом із сім'ями становили лише одну п'яту всього населення, тоді як робітники і службовці — чотири п'ятих. Частина робітничого класу в населенні країни у 1975 р. зросла до 60,9%, а чисельність селянства істотно зменшилась — частково через перетворення певної частини колгоспів у радгоспи, але насамперед — за рахунок переходу робочої сили із села в місто²⁰. Проте процес міграції з села до міста не дає жодних підстав для антинаукових тверджень буржуазних ідеологів про якийсь «занепад» сільського господарства в СРСР. Незважаючи на постійне зменшення чисельності селянства, виробництво сільськогосподарської продукції в нашій країні щорічно зростає за рахунок підвищення продуктивності праці. Так, за 1971—1974 рр. кількість працівників, зайнятих у сільському господарстві, скоротилась більш як на 1 млн. чоловік, а середньорічний обсяг валової продукції за цей же період збільшився порівняно з відповідним періодом восьмої п'ятирічки більш ніж на 15 процентів²¹.

Підвищення продуктивності праці у сільському господарстві дає можливість зблизити рівень доходів трудівників міста і села, здійснити зближення робітничого класу і селянства за способами одержання і розмірами частки суспільного багатства. Ще на початку соціалістичного будівництва В. І. Ленін підкреслював необхідність вирівнювання оплати праці робітників і селян. «Соціалістична революція, — підкреслював він, — несе рівність для всіх трудящих мас; несправедливо, коли кожний міський робітник одержує більше, ніж середній

¹⁸ Див.: Социальное развитие села в период строительства коммунизма, с. 226.

¹⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 5, с. 101.

²⁰ Див.: Страна Советов за 50 лет. М., 1967, с. 3; СССР в цифрах в 1975 году. М., 1976, с. 15.

²¹ Див.: «Правда», 1975, 1 марта.

селянин...»²² Комуністична партія приділяє велику увагу поступовому вирівнюванню розміру доходів різних категорій трудящих і створенню тим самим однакових економічних і культурно-побутових умов для розвитку всіх членів суспільства. А це, за словами Ф. Енгельса, «дозволяє всім членам суспільства якомога всебічніше розвивати, підтримувати і проявляти свої здібності»²³.

Основою зближення і вирівнювання матеріального і культурно-побутового рівня трудівників міста і села є піднесення рівня доходів колгоспників. Соціально-економічний розвиток радянського суспільства на етапі розвинутого соціалізму дає можливість здійснювати конкретні заходи для розв'язання цього завдання. Комуністична партія і Радянський уряд за час, що минув після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, чимало зробили для упорядкування системи оплати праці колгоспників, забезпечення правильного поєднання матеріального і морального заохочення. Сюди належить, насамперед, введення гарантованої оплати праці колгоспників, що об'єктивно означає підвищення життєвого рівня трудівників села. На розв'язання цього важливого завдання й була спрямована постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів Союзу РСР «Про підвищення матеріальної заінтересованості колгоспників у розвитку громадського виробництва» (травень 1966 р.).

Статистика стверджує, що в нашій країні реальні доходи трудящих селян від громадського і особистого підсобного господарства, з урахуванням надходжень від суспільних фондів споживання, зросли у 1970 р. порівняно з дореволюційним періодом у 12 разів²⁴. Якщо реальні доходи робітників і службовців у розрахунку на одного працюючого з 1940 по 1970 р. збільшилися у 2,9 раза, то колгоспників — у 4,7 раза²⁵. Характерно, що одночасно з постійним абсолютним збільшенням оплати праці колгоспників їхні реальні доходи зростають швидше, ніж доходи робітників і службовців. Так, за роки дев'ятої п'ятирічки оплата праці колгоспників збільшилась на 25 процентів, тоді як заробітна плата робітників і службовців народного господарства — на 20 процентів²⁶. Аграрна політика КПРС спрямована на те, щоб і надалі зберігати більш високі темпи зростання доходів колгоспників від громадського господарства порівняно з темпами підвищення середньомісячної заробітної плати робітників і службовців. Планом на десяту п'ятирічку передбачено підвищити середньомісячну заробітну плату робітників і службовців на 17 процентів, а оплату праці колгоспників у громадському господарстві на 26 процентів²⁷. Велику роль у подоланні відмінностей між містом і селом у галузі розподілу, у зближенні умов життя робітників і колгоспників відіграють суспільні фонди споживання, які спрямовані на піднесення добробуту усіх радянських людей.

Проте підвищення матеріального добробуту, зростання рівня споживання не є самоціллю розвитку соціалістичного виробництва. Задоволення матеріальних інтересів людей за соціалізму спрямоване на духовний розвиток особи, збагачення змісту трудової та інших форм її життєдіяльності, поліпшення побутових умов. «Невпізнанно змінився

²² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 479.

²³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 195.

²⁴ Див.: Сельское хозяйство СССР. М., 1971, с. 663.

²⁵ Див.: Амвросов А. А. От классової дифференциаци к социальной однородности общества. М., 1972, с. 236.

²⁶ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 182—183.

²⁷ Див.: «Правда», 1976, 28 октябрю.

побут сільського населення,— відзначив на XXV з'їзді КПРС Голова Ради Міністрів СРСР товариш О. М. Косигін.— Тепер 99 процентів дворів колгоспників і будинків робітників і службовців радгоспів користується електроенергією. Газифіковано багато десятків тисяч сільських населених пунктів. Уже тепер більшість сільського населення країни має можливість користуватися телебаченням. Приблизно кожен другий працюючий сільський житель має вищу або середню (повну або неповну) освіту (перед війною — лише кожен шістнадцятий). Високими темпами зростають доходи сільських трудівників. Умови їх побуту багато в чому наближаються до міських. Село все більше насичується такими товарами культурно-побутового призначення, як радіоприймачі, телевізори, холодильники та інші»²⁸.

Але поки що в організації побуту село набагато відстає від міста. Питання про створення належних соціально-побутових умов для трудівників села не другорядне. Не випадково В. І. Ленін, говорячи про необхідність залучення селян до активного соціалістичного будівництва, підкреслював, що поряд з питанням про землю «питання про влаштування побуту величезної більшості населення — селянського населення — для нас питання корінне»²⁹. Радянська держава щорічно витрачає величезні суми на культурно-побутове будівництво на селі. Якщо, скажімо, обсяг побутових послуг населенню в Українській РСР у 1974 р. порівняно з 1960 р. зріс у 7,3 раза, то в сільській місцевості — в 19,2 раза. Це дало можливість збільшити обсяг побутових послуг в середньому на душу населення в сільській місцевості в 22 рази³⁰. Поліпшення побутового обслуговування сільського населення сприяє піднесенню його життєвого рівня, вивільняє час для відпочинку, навчання, занять спортом, виховання дітей.

Питання про вдосконалення побуту якнайтісніше пов'язане з розв'язанням житлової проблеми. У загальній житловій площі села майже 90% припадає на індивідуальні будинки, переважно без водопостачання і каналізації. Наявність у сільській сім'ї підсобного господарства, присадибної ділянки зумовлює потребу у відповідній забудові з урахуванням утримання домашньої худоби, птиці, збереження продуктів харчування тощо.

Комуністична партія і Уряд СРСР надають великого значення докорінній перебудові сільських населених пунктів відповідно до зрослих вимог і можливостей нинішнього етапу комуністичного будівництва. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про упорядкування будівництва на селі» (вересень 1968 р.) поклала початок втіленню в життя науково обгрунтованої програми поступового перетворення сіл у впорядковані населені пункти, де будуть створені всі умови для високопродуктивної праці і культурного життя. Отже, практично здійснюється положення Програми КПРС, де записано: «Поступово колгоспні села перетворюються в укрупнені населені пункти міського типу з упорядкованими житловими будинками, комунальним обслуговуванням, побутовими підприємствами, культурними і медичними закладами. Кінець кінцем щодо культурно-побутових умов життя сільське населення зрівняється з міським»³¹.

Дослідники ще не дійшли єдиної думки щодо конкретної форми майбутнього сільського розселення і забудови сіл. Зрозуміло одне, що тут не повинно бути сліпого копіювання міських умов. Треба зберег-

²⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 129.

²⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 45, с. 235.

³⁰ Див.: Українська РСР у цифрах в 1974 році. К., 1975, с. 175.

³¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1974, с. 74—75.

ти переваги сільського способу життя, насамперед — безпосередню близькість людини до природи, відсутність тієї скупченості, що характерна для міст. В. І. Ленін передбачав нове розселення людства — «із знищенням як сільської занедбаності, відірваності від світу, здиравання», так і протиприродного скупчення гігантських мас у великих містах»³².

Дальший розвиток єдиного способу життя соціалістичного суспільства передбачає використання переваг як міського, так і сільського способів життя, поєднання новітніх досягнень науки і техніки, культури, поліпшення побутового обслуговування з охороною природного середовища. «Турбота про землю, про ліс, про ріки і чисте повітря, про рослинний і тваринний світ,— підкреслює товариш Л. І. Брежнєв,— усе це наша кровна комуністична справа. Ми повинні зберегти і прикрасити нашу землю для нинішніх і майбутніх поколінь радянських людей»³³.

Одним із основних напрямів подолання істотних відмінностей між трудівниками міста і села є їх зближення за культурно-освітнім рівнем. Прискорена індустріалізація сільського господарства не тільки сприяє інтелектуалізації праці, а й постійно потребує підвищення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня трудівників села.

Слід зазначити, що стосовно можливостей здобуття освіти сільські жителі поки що перебувають не в однакових умовах з міськими. Однак спостерігається постійне скорочення розриву в освітньому рівні робітників і колгоспників, особливо тих, що зайняті кваліфікованою працею. Загальна чисельність осіб з вищою і середньою освітою на 1000 робітників у 1974 р. порівняно з 1939 р. збільшилась у 8 разів і становила 697 чоловік. Для колгоспників це зростання відбилося відповідно в таких показниках: у 28 разів і 512 чоловік³⁴. Підвищення культурно-освітнього рівня селянства позитивно впливає на його психологію і спосіб життя.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяють велику увагу поліпшенню роботи сільської загальноосвітньої школи, адже загальна освіта закладає основу для дальшого підвищення культурно-технічного рівня особи. 2 липня 1973 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по дальшому поліпшенню умов роботи сільської загальноосвітньої школи». Більш високою формою підвищення культурно-технічного рівня працівників села є здобуття освіти на стаціонарних і заочних відділеннях технікумів і вузів. Тим, кого колгосп направляє на навчання, він виплачує спеціальні стипендії.

У постанові ЦК КПРС «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції» підкреслюється, що «питання підготовки та перепідготовки спеціалістів і кадрів масових професій повинні розв'язуватися з урахуванням масштабів розвитку міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції у наступні роки»³⁵.

Зростають духовні запити і потреби трудівників села. Нині на селі розповсюджується близько 120 млн. примірників газет і журна-

³² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 26, с. 66.

³³ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 2, К., 1971, с. 99.

³⁴ Див.: Социалистический образ жизни и современная идеологическая борьба. М., 1976, с. 151.

³⁵ Див.: «Правда», 1976, 2 люня.

лів — на 55 млн. більше, ніж у 1965 р., функціонують десятки тисяч бібліотек, 116 тис. клубів і будинків культури, понад 113 тис. кіноустановок³⁶. Особливе значення для піднесення культури на селі мають засоби масової комунікації — радіо, телебачення, друковані видання тощо. За насиченістю періодичними виданнями село вже тепер наближається до міста. Значний внесок у розвиток культури на селі робить соціалістичне місто, здійснюючи постійне шефство над селом. Розширення культурних контактів між містом і селом — важливий засіб піднесення рівня духовної культури на селі. Адже поки що саме у місті зосереджені основні джерела культури — театри, музеї, виставки тощо.

Зростання культурного і освітнього рівня трудівників села, насичення сільськогосподарської праці творчими, інтелектуальними елементами є важливою умовою дальшого посилення їхньої трудової та соціально-політичної активності. Важливим каталізатором соціальної активності трудівників села є соціалістичне змагання, передусім — серед представників механізованої праці. Нове трудове піднесення викликала постанова ЦК КПРС «Про рух механізаторів сільського господарства за досягнення найвищої продуктивності праці, максимальне використання технічних можливостей машин». Соціалістичне змагання трудівників села за виконання рішень XXV з'їзду КПРС, яке широко розгорнулося, дає великі результати для всієї країни. Трудова активність сільських трударів дедалі тісніше зливається з суспільно-політичною активністю. Діяльність у суспільно-політичній сфері є неодмінним компонентом повноцінного розвитку особи. Завдяки їй людина усвідомлює загальнодержавні масштаби своєї праці, переконується у її суспільній значимості. Відбувається збагачення суспільних відносин і зв'язків, формування соціально однорідних ідеалів і поглядів. Саме тому даліше розширення і удосконалення колгоспної демократії є неодмінною складовою розвитку соціалістичного способу життя. «Колгоспна демократія, — зазначають автори книги «Соціальний розвиток села в період будівництва комунізму», — з точки зору політичної сприяє зміцненню Радянської держави; з точки зору економічної дає можливість успішно підводити під сільське господарство могутню матеріально-технічну базу; з точки зору соціальної, забезпечує формування на селі комуністичних суспільних відносин, ліквідацію істотних відмінностей між містом і селом»³⁷. Трудівники села беруть дедалі активнішу участь не тільки в управлінні колгоспними справами, а й у загальнодержавному житті. Це особливо яскраво виявляється у діяльності депутатів місцевих Рад депутатів трудящих. У системі колгоспної демократії керівна роль належить Комуністичній партії. У 1976 р. представники колгоспного селянства становили 13,9% її складу³⁸.

Комуністи села — на передньому краї боротьби за втілення у життя аграрної програми партії, за здійснення накресленої XXV з'їздом КПРС соціальної програми розвитку життя народу, удосконалення усіх сторін соціалістичного способу життя.

У піднесенні політичної активності і творчої енергії народу, розгортанні соціалістичного змагання, руху за комуністичне ставлення до праці партія вбачає вирішальну умову розв'язання соціальних завдань — становлення соціально однорідної структури суспільства, формування єдиного для всіх класів і соціальних верств способу життя, всебічного розвитку особи.

³⁶ Див.: Курсом мартовського Пленума, с. 48.

³⁷ Социальное развитие села в период строительства коммунизма, с. 350.

³⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 70.

* * *

Преодоление существенных различий между городом и деревней является важной стороной развития социалистического образа жизни. Сосредоточивая крупную промышленность, науку, культуру, социалистический город способствует повышению социально-экономического и культурно-бытового уровня деревни, поднимает ее до своего уровня. В этом, в частности, проявляется ведущая роль рабочего класса в социалистическом обществе.

Основными факторами сближения города и деревни являются: значительное развитие производительных сил в сельскохозяйственном производстве, постоянное совершенствование производственных отношений, форм оплаты труда, подъем деревни до уровня города в культурно-бытовом отношении. На основе названных факторов в процессе коммунистического строительства постепенно стираются грани между рабочим классом и колхозным крестьянством, что ведет к утверждению бесклассового, социально однородного общества, где труд сельскохозяйственный станет разновидностью индустриального труда.

Экономические и социальные проблемы на стадии зрелого социализма, одной из которых является сближение города и деревни, образа жизни тружеников различных социальных категорий, находятся в тесной взаимосвязи и взаимообусловленности. Развитие экономики предусматривает совершенствование самих тружеников, и наоборот — прочной основой осуществления широких социальных мероприятий является дальнейшее развитие экономики, повышение эффективности производства, производительности общественного труда.

О. Я. ЛИСЕНКО.

Соціальна детермінація всебічного розвитку особи*

Побудова комуністичного суспільства передбачає створення могутньої матеріально-технічної бази, вдосконалення суспільних відносин, формування нової людини, розвиток соціалістичного способу життя. Протягом історії радянської держави наш народ здобув величезних успіхів в усіх галузях комуністичного будівництва. Але «найважливіший підсумок минулого шістдесятиріччя,— підкреслив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев,— це радянська людина. Людина, яка зуміла, завоювавши свободу, відстояти її в найтяжчих боях. Людина, яка будувала майбутнє, не шкодуючи сил і йдучи на будь-які жертви. Людина, яка, пройшовши всі випробування, сама невпізнанно змінилась, поєднала в собі ідейну переконаність і величезну життєву енергію, культуру, знання і вміння їх застосовувати. Це — людина, яка будучи палким патріотом, була і завжди буде послідовним інтернаціоналістом»¹.

Властивості комуністичного типу особи формуються на всіх рівнях її соціалізації. Отже, питання про соціальну, предметно-практичну детермінацію розвитку людини, про її творчі потенції, про зумовленість її життєдіяльності способом життя, потребами, інтересами і цілями, світоглядними і морально-естетичними установками становлять нині важливі методологічні проблеми філософської науки.

Марксизм-ленінізм пояснив природу людини як соціальної істоти, довів, що у формуванні, збагаченні і розвитку людини як особистості провідну роль відіграють соціально-історичні фактори. Дослідження природи цих факторів має важливе теоретичне і практичне значення. Діалектико-матеріалістичне розуміння соціально-історичної сутності людини дає, зокрема, ключ до наукового тлумачення проблеми «людина і природне середовище», яка має бути осмислена крізь призму суспільно-історичної практики, вчення про соціальну детермінацію розвитку людини, вирішальне значення способу виробництва і суспільних відносин, про способи і форми життєдіяльності людей, які по-різному виявляються в конкретному соціально-класовому середовищі.

Саме ці аспекти відношення людини до природи затушковуються буржуазними ідеологами, які намагаються звести усі проблеми сучасного суспільства лише до «екологічної кризи».

Соціальні фактори є визначальними у тих докорінно протилежних способах відношення людини до природи, які властиві капіталізмові і соціалізмові.

На XXV з'їзді КПРС відзначено, що нині, коли людство вже відчуває в глобальному масштабі деякі негативні наслідки бездумного ставлення до природи, без раціонального розв'язання зазначеної проб-

* Скорочений зміст доповіді на занятті методологічного семінару на кафедрі історичного матеріалізму філософського факультету Київського державного університету.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 98.

леми неможливий подальший прогрес народного господарства, збереження здоров'я людей і їх гармонійний розвиток. Характеризуючи сутність соціалістичного природокористування і його відмінність від капіталістичного, товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС відзначив: «...Використовувати природу можна по-різному. Можна — і історія людства знає чимало таких прикладів — залишати за собою безплідні, позбавлені життя, ворожі людні простори. Але можна і треба, товариші, облагороджувати природу, допомагати природі повніше розкривати її життєві сили. Є такий простий, відомий усім вислів «квітучий край». Так називають землі, де знання, досвід людей, їх прихильність, їх любов до природи справді творять чудеса. Це наш, соціалістичний шлях»².

Марксизм-ленінізм учить, що людська праця, діяльність людини повинна виступати засобом перетворення природи відповідно до її законів, а не всупереч їм. Саме через взаємодію праці і природних предметів праці виникає створюваний людиною предметний світ, який має узгоджуватись з природним середовищем. Речовині природи, зауважує К. Маркс, людина протистоїть як природна сила³. Людина здатна відтворювати саму себе тільки через працю, в процесі якої вона перетворює природу в предмети потреби і засоби діяльності. У виробництві природа становить не тільки об'єкт людської діяльності, а й виступає передумовою формування і розвитку самої людини; за висловом К. Маркса, природа і людина складають єдину, живу ціліність.

Раціонально організоване соціалістичне природокористування передбачає союз індустрії і природи, таке управління ними, яке б виключало негативні наслідки наукового і техніко-економічного прогресу. Тому і зняряддя людської діяльності, технічні засоби повинні відповідно вдосконалюватись. Слід, зокрема, прискореними темпами розробляти технологію безвідходного виробництва, замкнених виробничих циклів, здійснювати будівництво потужних очисних споруд. Розв'язати цю проблему під силу лише соціалізму.

Проте раціональне природокористування, хоч воно і становить неодмінну передумову всебічного розвитку людини, не є його вирішальною детермінантою. Сутність людини — це, як відомо, сукупність суспільних відносин. За соціалізму соціальна значущість людини, яка, за словами К. Маркса, визначається її пануванням і над силами природи і над своєю власною природою, невпинно зростає. Отже, і соціальний критерій розвитку особи слід вбачати в тому, наскільки соціально-історичний тип людини реалізує себе у суспільно-корисній діяльності.

Чим багатогранніші й універсальніші соціальні відносини людей, тим багатші вияви сутнісних сил людини, тим більші можливості реалізації цих сил у житті.

Як відомо, основною сферою людської самореалізації є суспільно корисна праця. Характер і зміст праці, отже, мають вирішальне значення для формування типу особистості. Особливого значення набуває при цьому такий фактор, як поділ праці. Чим досконалішим ставав поділ праці, тим менші вимоги щодо всебічного розвитку особи, кожного окремого виробника висував він. Ф. Енгельс зазначав з цього приводу, що розвитком однієї із здібностей «перекривається» розвиток інших, розвиткові чогось одного в людині, продиктованого жадобою прибутку, приносяться в жертву всі інші фізичні і духовні здібності⁴.

В умовах комуністичної формації поділ праці позитивно впливає на розвиток людини, надаючи індивідові широкі можливості вибору

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 59—60.

³ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 175.

⁴ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 323.

того чи іншого виду діяльності. Сучасна науково-технічна революція зумовлює швидке зростання кількості професій і спеціальностей, що значно розширює діапазон застосування творчих здатностей індивіда.

Марксистсько-ленінська теорія виходить з визнання діяльності суттєвою визначеністю способу буття людини в світі. В «Капіталі» К. Маркс показує, що діяльність є вічною і природною умовою людського життя, особливою сферою, в якій здійснюється поєднання природних і соціальних умов життя людини, трансформація суб'єктивного й об'єктивного. Життєдіяльність людини — трудова, громадська, художньо-естетична, побутова — це її усвідомлені дії, що визначають рівень її соціальної активності.

Соціальна активність людини за соціалізму спрямована на досягнення суспільно-корисних цілей, на задоволення як суспільних, так і особистих потреб і інтересів. Критерій соціальної активності особи потрібно вбачати в тому, наскільки її діяльність формує і розвиває не тільки саму цю особу, а й інших, наскільки в ній реалізується мета найбільш революційного класу.

Матеріальні і духовні потреби й інтереси людей (індивіда, групи, класу, суспільства), усвідомлення ними цих потреб і інтересів є істотними детермінантами розвитку особистості. Потреби, інтереси і запити людей якісно змінюються зі зміною соціального середовища, соціальної орієнтації. Якщо порівняти, скажімо, випускника середньої школи довоєнного періоду і десятикласника середини сімдесятих років, побачимо відмінність у їхній життєвій орієнтації. До війни випускників шкіл приваблювали, як правило, 30—35 професій, причому в основному ті, які якнайшвидше давали матеріальну забезпеченість. Нині переважна більшість молоді бере до уваги насамперед зміст майбутньої професії, можливість через неї задовольнити свої творчі нахили, своє прагнення служити суспільству.

Дослідження ленінградських, свердловських і харківських соціологів свідчать і про іншу характерну особливість професійної орієнтації: вибір професії за покликанням різко підвищує соціальну активність особи, а отже — і результативність, ефективність її трудової діяльності. Плинність робочої сили на окремих підприємствах часто спричинюється не меншою, порівняно з іншими, оплатою праці, а тим, що на новому, модернізованому підприємстві робітникові пропонують цікавішу, перспективнішу спеціальність.

Творчий пошук, потяг до нового, незнаного — риса, притаманна людині. Гадаємо, що цей пошук пов'язаний не тільки зі зміною соціальної орієнтації, інтересів і потреб, але і зі зміною соціально значущої цілі. Тому аналіз природи і стимулів цілеспрямованої діяльності людей є водночас і аналізом їх потреб і інтересів. Їх діалектичний зв'язок очевидний. Люди не довільно вибирають цілі своєї діяльності. Великі соціальні цілі постають у процесі соціального розвитку, діалектики об'єктивного і суб'єктивного, осмислення суб'єктом історичних закономірностей. Дослідження механізму «потреба—інтерес—ціль» є одним з актуальних теоретичних і практичних завдань науки.

Вивчення природи потреб і інтересів сприяє пізнанню закономірностей і провідних тенденцій розвитку як окремої людини, так і колективів і соціальних груп. Якщо в людини вже сформувалась потреба і вона її усвідомила як реальну, актуальну і життєво необхідну для себе і для інших, з'ясувала наявність умов для її реалізації, то така потреба стає стимулом людської життєдіяльності, а в свідомості виявляє себе як соціальна мета. Тому об'єктивна потреба, будучи важливим чинником формування особи, є не тільки вираженням в певних істо-

ричних умовах способу життя, але і виступає своєрідною програмою досягнення мети.

Отже, потреба — суттєвий чинник діяльності людини. Вона безпосередньо виявляється в інтересі, який також має і об'єктивну основу і суб'єктивний мотив. Іншими словами: якщо інтерес в потребі має свою першооснову, то сама потреба дістає в інтересі дальший розвиток, свою суб'єктивізацію. Можна сказати, що інтереси, будучи невіддільними від потреб, виступають засобом їх втілення в життя.

Як один з важливих чинників розвитку особи, «двигун всякої соціальної творчості» (Г. В. Плеханов) інтерес не відразу повністю усвідомлюється людиною і суспільством. Очевидно, що інтерес відображається в свідомості у формі тих чи інших уявлень, ідей, цілей, ідеалів. Але він відображає об'єктивні матеріальні і духовні потреби особи і суспільства в цілому. Об'єктивний процес формування інтересів, як і соціально-історичні умови їх виникнення і розвитку, в класовому суспільстві мають класовий зміст. Соціально значущі інтереси рано чи пізно обов'язково реалізуються. Суспільний розвиток неминуче приводить до появи нових цілей, а отже і нових потреб і інтересів. Комуністичне суспільство створює сприятливі умови для появи нових потреб в розвитку виробництва, науки і культури. Та і сама особа, оцінюючи свою діяльність залежно від рівня своїх соціальних зв'язків, потреб колективу, його соціальних, культурних, морально-естетичних інтересів, буде стверджувати і ставити перед собою нову мету відповідно до цілей суспільства і прогресу.

Поставити соціально значущу мету без оволодіння марксистсько-ленінським світоглядом неможливо. Тому його формування є необхідною умовою розвитку особи. Адже знання взагалі, широка наукова і культурна ерудиція індивіда самі по собі ще не дають правильного наукового світогляду. Сучасна соціальна практика, світовий революційний процес, необхідність комплексного розв'язання проблем розвинутого соціалістичного суспільства, гострота ідеологічної боротьби вимагають правильних, науково точних критеріїв для оцінки дійсності, узгодження потреб і інтересів особи з об'єктивними соціальними цінностями, з поступальним суспільним розвитком. Це можливо лише на основі наукового світогляду.

Потім професор О. Я. Лисенко відповів на запитання учасників семінару.

З а п и т а н н я: Який існує взаємозв'язок між розвитком особи і способом життя?

В і д п о в і д ь: Найтісніший. Всебічний розвиток особи взагалі можливий лише в умовах соціалістичного способу життя.

Перш ніж говорити про характерні ознаки соціалістичного способу життя, слід бодай коротко з'ясувати, що таке спосіб життя взагалі. Як на наш погляд, спосіб життя — це визначена способом виробництва і сукупністю суспільних умов, а також ціннісних установок життєдіяльності особи, соціальної групи, колективу і всього суспільства. Спосіб життя як соціологічна категорія включає, таким чином, діяльність людей, працю в усіх її різновидах.

Не можна, як це іноді роблять, тлумачити спосіб життя лише як кількісну сторону добробуту, визначену суто економічними показниками, або ж такими показниками, як рівень освіти, рівень споживання тощо. В такому разі «за межами» способу життя залишаються і праця, і суспільно-політична діяльність, і культура в широкому розумінні слова. Однак, як нам здається, неправильним буде і включення в спосіб

життя разом із зазначеними вище формами життєдіяльності людей також і умов їхнього життя, тобто способу виробництва, суспільного устрою, політичної організації суспільства, світогляду та ін., бо тоді вирачається специфіка способу життя і він може ототожнюватись з суспільством взагалі, з матеріальними і духовними умовами життя.

Спосіб життя суспільства визначається передусім пануючим в суспільстві способом виробництва. Однак в класово-антагоністичному суспільстві існують протилежні за соціальним становищем класи; отже, їх спосіб життя визначається тим місцем, яке вони посідають у суспільстві, їх відношенням до засобів виробництва, їх взаємозв'язками. Що ж до окремої соціальної групи і окремої особи, то, разом із зазначеними вище характеристиками, для визначення їх способу життя мають значення і сфера діяльності, і професія, і сімейні відносини, і виховання.

Ще одне зауваження. Якщо спосіб життя у суспільстві однотипний із способом виробництва, то це зовсім не означає, що в антагоністичному класовому суспільстві всі люди ведуть однотипний спосіб життя. Потрібно відрізнити спосіб життя суспільства в цілому і його окремих соціальних верств. Поняття «буржуазний спосіб життя», який характеризується такими рисами, як паразитизм, індивідуалізм, гонитва за наживою, аморальність та ін., не тотожне поняттю «спосіб життя буржуазного суспільства». Адже останній — це спосіб життя різних за соціальним статусом класів і соціальних груп. Словом, в антагоністичному суспільстві немає єдиного способу життя, як немає єдиної для всього суспільства культури, єдиної для всіх класів ідеології. Нині буржуазні ідеологи чимало пишуть про «якість життя», про «оздоровлення» соціального і духовного клімату «суспільства споживання». Це — черговий пропагандистський маневр, пошук нових форм і методів апологетики сучасного капіталізму, що зовсім не означає відмови від буржуазного способу життя. У. Росту, Зб. Бжезінський, Д. Белл вкладають, як відомо, у термін «якість життя» певний політичний й ідеологічний зміст: позірний матеріальний достаток так званих середніх класів буржуазного суспільства поєднується ними із вигаданими «соціально здоровим кліматом», індивідуальною «свободою».

«Якість життя» стає ширмою, за якою провадиться вигідна монополіям політика одержання прибутків, виправдовується однобічність розвитку капіталістичної економіки. Посилений інтерес до питання про «якість життя» пояснюється передусім намаганням буржуазної пропаганди якось реагувати на грандіозні успіхи соціалістичної співдружності. Відомо, що і спосіб життя, і рівень життя, і якість життя визначаються передусім способом виробництва, системою суспільних відносин, а також рівнем духовної культури, пануючим у суспільстві світоглядом, політичними і морально-естетичними ціннісними орієнтаціями людей, тобто їх ставленням до існуючого ладу, до праці, до свого обов'язку. Зрозуміло, що в антагоністичному класовому суспільстві спосіб і якість життя різні у різних класів і соціальних груп, а спосіб життя пануючих класів докорінно відрізняється від способу життя трудящих.

Загалом же характерними ознаками буржуазного способу життя залишаються прагнення до наживи, до збагачення, гонитва за фальшивими духовними цінностями, занепад культури, моральна деградація, духовне спустошення особи. Що ж до соціалістичного способу життя, який утвердився в нашій країні з перемогою соціалізму, з докорінною зміною матеріальних і духовних умов життя суспільства, членів суспільства, то він благотворно впливає на життєдіяльність особи, роз-

виток і збагачення її потреб і інтересів, засвоєння нею кращих здобутків науки і культури.

Розвиток і вдосконалення соціалістичного способу життя зумовлюються змістом і характером суспільно-історичних процесів комуністичної формації, передусім вдосконаленням суспільних відносин, які визначають зміст життєдіяльності людей, їх всебічний розвиток, використання досягнень науково-технічної революції. Здійснюване під керівництвом Комуністичної партії підвищення добробуту і культури народу, поліпшення умов його праці і побуту, сприяють всебічному і гармонійному розвитку особи.

З а п и т а н н я: Чи можна говорити про певну відмінність між поняттями «гармонійний» і «всебічний» розвиток особи?

В і д п о в і д ь: Так, можна. Усебічний розвиток особи — це розвиток усіх притаманних людині здібностей і нахилів, не обмежених сферою лише професійних її інтересів. Що ж до гармонійного розвитку, то він мислиться як розумне, раціональне, доцільне співвідношення сторін матеріальної і духовної діяльності особи, їх пропорційне поєднання. Для гармонійно розвиненої людини характерні висока культура почуттів, повна відповідність, узгодженість світоглядного переконання і суспільної дії, широкі знання, висока моральність і фізична досконалість, гуманізм і безкомпромісність до всього, що суперечить її ідеалам. Гармонійний розвиток, таким чином, завершує всебічний розвиток людини, «шліфує» його.

Ідеал гармонійно розвиненої особи передбачає насамперед розвиток здібностей людини в якісно новому соціальному середовищі, в умовах інтеграції й інтернаціоналізації суспільного життя, поєднання на новій соціальній основі виробничої, наукової і художньої практики. Гармонійно розвинутою особа стає тоді, коли її цілі і прагнення ґрунтуються на таких світоглядних переконаннях, що проходять і закріплюються через почуття, через творче осмислення дійсності. Процес цей складний і тривалий, за умов розвинутого соціалізму він приводить до формування нового типу особи, творча діяльність і гармонійний розвиток якої невіддільні від потреб і інтересів всього суспільства.

З а п и т а н н я: Який існує зв'язок між навчанням і творчим розвитком особи?

В і д п о в і д ь: Передусім кілька слів про творчість як специфічну форму людської діяльності. Творчість — це вихід за межі вже створеного, творення якісно нових предметів, образів, цінностей у сфері матеріальної і духовної культури. Творчість — антипод рутини, шаблону, стереотипу, вища активна і продуктивна форма діяльності людини. Вона вимагає величезного емоційно-психологічного й інтелектуального напруження. До того ж творчість — не тільки суцільні відкриття, щоденне моральне і естетичне задоволення, радість творення. «Муки творчості», творчі невдачі, сумніви, драматизм пошуку, який не завжди приносить бажаний результат, — без цього творчості не буває. Освоєння нового і створення нового ніколи не дається легко — чи це буде унікальний витвір мистецтва, чи інструмент для геологічних розвідок, чи деталь космічного корабля, чи новий сценічний образ.

Творчий процес розпочинається з уяви про кінцевий результат, мету діяльності. Але самої лише творчої уяви ще недостатньо для того, щоб в процесі практичної діяльності досягти бажаного результату. В реальному творчому процесі творча уява, з якої він починається, поєднується, переплітається з іншими людськими здібностями.

Навчання, освіта є однією з найважливіших сфер формування всебічно розвиненої творчої особи соціалістичного суспільства. Вдоскона-

лення системи шкільної освіти, яка існує сьогодні в нашій країні, на-зріло, воно диктується вимогами соціального і науково-технічного про-гресу, потребами практики.

Але школа все ще не встигає за величезним потоком знань, про-дукованих науково-технічною революцією. Збільшення обсягу знань, що їх викладають учням, не дасть бажаних наслідків. Не допоможе й передчасна спеціалізація учнів. Обмеження гуманітарної освіти може привести до звуження загального культурного кругозору, притлумлення таких творчих здібностей, як фантазія і уява. Адже всебічний розвиток особи — це її унікальність, уміння осягти і переосмислити нагромаджені минулим соціальним досвідом цінності. Без такої універсальності (а вона закладається вже в шкільні роки) просто-таки неможливий все-бічний і гармонійний розвиток людини.

Як на нашу думку, мета школи полягає не в тому, щоб дати учням якнайбільше різноманітних знань. Головне — це навчити думати. Але як, якими засобами прищепити учневі потяг, любов до знання, до са-мого процесу набуття знань? Цього можна домогтися лише в тому разі, коли на кожному уроці учень робитиме власне, хоч і невелике, відкрит-тя, відчуватиме естетичну насолоду від процесу творчого осягнення знань.

Соціологи і психологи давно звернули увагу на те, що продуктивне мислення пробуджується лише в умовах «проблемної ситуації», яка сприймається і переживається як суперечність між добутиим, вже існую-чим знанням і новими явищами і процесами⁵. Нове, зрозуміло, вже не вкладається в рамки старого знання, і тоді виникає потреба в таких знаннях, які давали б можливість задовольнити потреби й інтереси особи, колективу, всього суспільства. Отже, і саме засвоєння знань повинно бути активним творчим процесом, а не нагромадженням цифр, схем, фактів.

У цьому процесі важливе місце мають посісти і фантазія, й інтуї-ція, і творча уява, і пошук нових рішень, бо без таких компонентів неможливо охопити, освоїти, зрозуміти явища і процеси дійсності в їх цілності, органічній єдності. Таке цілісне освоєння дійсності потрібне не тільки спеціалістові широкого профілю. Без нього не може обійтись і фахівець у тій чи іншій галузі наукового знання. Зрештою, пошукове, творче мислення в більшості випадків логічно веде до «вичленення» головного, провідного, до застосування найбільш ефективних методів і прийомів мислення і практичної діяльності.

Всебічний розвиток людини можливий лише при однаковому від-ношенні людей до створюваного ними предметного середовища, тобто до своїх же «опредмечених сутнісних сил» (К. Маркс). Можливості для такого розвитку створює комуністичне суспільство.

Нові якості, нові духовні цінності людини, розвиваючись і вдоско-налюючись, тим самим формують і новий тип людини — свідомого твор-ця історичного процесу. Особа розвинутого соціалізму — це людина глибокої ідейності, комуністичної переконаності, моральної чистоти, ви-сокої естетичної культури, розвинута інтелектуально і фізично, стійка і мужня в боротьбі за світлі комуністичні ідеали.

* * *

Построение коммунистического общества предусматривает создание материально-технической базы, развитие и совершенствование общественных отношений, форми-рование всесторонне и гармонично развитой личности, развитие социалистического

⁵ Див.: Волков Г. Н. Истоки и горизонты прогресса. М., 1976, с. 303.

образа жизни. Формирование личности коммунистического типа совершается на всех уровнях ее социализации. И поэтому вопросы социальной, предметно-практической детерминации развития человека, обусловленности его жизнедеятельности образом жизни, потребностями, интересами и целями, мировоззренческими и морально-эстетическими установками, выяснение его творческих потенцій являются ныне важными методологическими проблемами философской науки.

Поскольку человек является социальным существом, на формирование его индивидуальности оказывают влияние прежде всего социально-исторические факторы, среди которых решающее значение имеет способ производства и форма общественных отношений. Однако существенное влияние на формирование личности оказывает и ряд других факторов, по-разному проявляющихся в конкретных социально-классовых условиях, в частности, тип отношений человека и природной среды. Исследование данной проблемы приобретает особую актуальность в условиях научно-технической революции. Человеческая деятельность, учит марксизм-ленинизм, должна преобразовывать природу в соответствии с ее законами, а не вопреки им. Сущность человека — это совокупность социальных отношений. При социализме социальная значимость личности неуклонно возрастает. Следовательно, социальный критерий развития личности следует видеть в том, насколько социально-исторический тип человека реализует себя в общественно-полезном труде. Коммунистическое общество, в отличие от буржуазного, создает все условия для всестороннего гармоничного развития личности, поскольку человек, по меткому выражению К. Маркса, является самоцелью этого общества.

В. І. Ленін про теоретико-пізнавальні особливості нового етапу розвитку природознавства

Основоположники діалектичного та історичного матеріалізму постійно приділяли велику увагу станові розвитку сучасного їм природознавства, відзначаючи той факт, що філософське тлумачення нових відкриттів у природничих науках приводить до збагачення змісту філософії. Аналіз результатів пізнання в окремих галузях ставить перед філософією нові світоглядно-методологічні та теоретико-пізнавальні проблеми, зумовлюючи дальший розвиток філософського знання. Положення про взаємовідношення природничих наук і філософії було сформульовано у вигляді тези: «з кожним епохальним відкриттям навіть у природно-історичній галузі матеріалізм неминуче повинен змінювати свою форму»¹. У нових історичних умовах В. І. Ленін неодноразово підкреслював важливу роль цього діалектико-матеріалістичного положення, зазначаючи, що філософія лише тоді може бути світоглядно-методологічною основою розвитку природознавства, коли вона сама буде постійно враховувати новітні досягнення в його розвитку.

Революція у фізиці, що розпочалася на зламі XIX—XX ст., породила низку труднощів теоретико-пізнавального характеру, філософський аналіз яких був здійснений В. І. Леніним у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», «Філософських зошитах» та інших працях. Настійному намагання багатьох фізиків обстояти будь-якими засобами механіцизм і метафізику та спробам махістів повернути фізику на шлях суб'єктивно-ідеалістичної теорії пізнання В. І. Ленін протиставив єдино правильний вихід із ситуації, що тоді виникла: відмова вчених від абсолютизації і догматизації механічної картини світу та засвоєння ними нової філософії — діалектико-матеріалістичної.

Досвід розвитку природничих наук в XX ст., зокрема фізики, є переконливим доводом правильності геніального передбачення В. І. Леніним принципової значимості тих філософських проблем фізики, які були лише накреслені на зламі двох століть. У ході революції у фізиці вони дійсно перетворились у фундаментальні теоретико-пізнавальні проблеми, які перебувають у центрі уваги всіх провідних фізиків сучасності і без розв'язання яких був би неможливий поступ у цій науці.

Нові революційні зрушення в галузі природничих наук (відкриття електрона, природної радіоактивності, рентгенівських променів, світлового тиску та ін.) не могли бути адекватно осмислені самими природознавцями з позицій метафізично-механістичної філософії. Така ситуація приводить, зрештою, до кризи у фізиці, суть якої, як показав В. І. Ленін, «полягає в ломці старих законів і основних принципів, у відкиданні об'єктивної реальності поза свідомістю, тобто заміні матеріалізму ідеалізмом і агностицизмом»². В. І. Ленін доводить, що дальший розвиток природничих наук з необхідністю вимагає заміни філософських основ природознавства — місце метафізичного матеріа-

¹ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 274.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 252.

лізму має зайняти діалектичний матеріалізм як єдино наукова методологія пізнання природи. «Матеріалістичний основний дух фізики, як і всього сучасного природознавства,— зауважує В. І. Ленін,— переможе всі і всякі кризи, але тільки з неодмінною заміною матеріалізму метафізичного матеріалізмом діалектичним»³.

Криза в природознавстві була значною мірою породженням методологічної кризи в цій науці. Нові відкриття не «вписувались» у метафізичну картину світу класичної фізики, а практика пізнання вийшла за межі, окреслені гносеологією метафізичного матеріалізму. Спинимось, зокрема, на причинах філософського характеру, що привели до ідеалістичних висновків з положень і досягнень нової фізики.

Коли на рубежі XIX—XX ст. революційні зрушення в науці привели до заміни природничонаукової картини світу, перед природознавцями постало питання про об'єктивність наших знань. Ідеалісти стверджували, що радикальна ломка уявлень і понять фізичної науки свідчать нібито про те, що знання умовне, суб'єктивне.

Так, Мах, виходячи з того, що річ можна вважати сукупністю властивостей, твердив, що вона є не що інше, як сукупність чуттєво сприйманих властивостей, мислений символ для «комплексів елементів». А Петцольдт неабсолютність законів класичної фізики трактував як факт на користь того, що закони науки — не відображення об'єктивної реальності, а надані нами природі. З реальної тенденції розвитку наукового знання до все більш стислого і простого вираження законів махісти роблять висновок, що знання не відображають об'єктивно реальне, а є лише формою економного опису «чистого досвіду». З крутої ломки принципів фізики, заміни їх одних одними впливає, на їх думку, те, що принципи є всього лише результатом угоди, плодом чистого мислення. Ускладнення способів наукового подавання реальності в знанні, широке використання математичної символіки розглядається як доведення конвенціоналізму й довільності уявлень нової фізики.

Усі наведені висновки відбивали лише одні із моментів, сторін пізнання, але, витлумачені однобічно, загалом не означали нічого, відмінного від ідеалізму. Так, критикуючи релятивізм, до якого схиляються зрештою всі емпіріокритики, В. І. Ленін наголошує на тому, що цей напрям, як визнання відносності наших знань, як деякий скепсис, є момент діалектики, однак, покладений в основу теорії пізнання, він неминуче призведе до заперечення об'єктивності істини. Релятивізм тільки як момент діалектики може бути одним з підходів до оцінки знання не як догми, а системи, що розвивається історично.

Деякі фізики і філософи-емпіріокритики, зазначає В. І. Ленін, боролися з недоліками домарксівського матеріалізму — механістичністю і метафізичністю, а «відкинули» матеріалізм. «Заперечуючи незмінність відомих до того часу елементів і властивостей матерії, вони скочувались до заперечення матерії, тобто об'єктивної реальності фізичного світу. Заперечуючи абсолютний характер найважливіших і основних законів, вони скочувались до заперечення всякої об'єктивної закономірності в природі, до оголошення закону природи простою умовністю, «обмеженням сподівання», «логічною необхідністю» і т. д. Наполягаючи на приблизному, відносному характері наших знань, вони скочувались до заперечення незалежного від пізнання об'єкта, що його приблизно-вірно, відносно-правильно відображає це пізнання»⁴.

³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 299.

⁴ Там же, с. 256.

В. І. Ленін з позицій діалектичного матеріалізму спростував всі спроби ідеалістичних інтерпретацій досягнень науки, показавши, що розвиток природознавства по шляху зміни картини природи, є цілком закономірним процесом, оскільки сутності явищ об'єктивної дійсності «...теж відносні, вони виражають тільки поглиблення людського пізнання об'єктів, і якщо вчора це поглиблення не йшло далі атома, сьогодні далі електрона й ефіру, то діалектичний матеріалізм наполягає на тимчасовому, відносному, приблизному характері всіх цих віх пізнання природи прогресуючою наукою людиною»⁵.

Ідеї, сформульовані Леніним у працях, присвячених аналізу революції у природознавстві, становлять методологічний фундамент для філософського осмислення зрушень, що відбуваються в науці і в наші дні. Вони мають виняткове світоглядно-методологічне значення для розв'язання проблем сьогодення.

Нинішній етап розвитку природознавства характеризується певними теоретико-пізнавальними особливостями, які були узагальнені В. І. Леніним під час аналізу революційних зрушень в природничих науках на рубежі ХІХ—ХХ ст. Суть їх полягає в безперервному процесі радикальної зміни природничонаукових картин світу, теорій та понять, в підвищенні ролі активності суб'єкта пізнання при одержанні наукових даних, в ускладненні шляхів руху пізнання до принципово нових результатів (експеримент виступає нині як один з моментів у процесі становлення нового знання, лишаючись, звичайно, єдиним, хоч і відносним критерієм його істинності), в проникненні людини в мікрота мегасвіт, що приводить до відмови від принципу наочності (побудови наочних механічних моделей), як атрибуту природничонаукових теорій; в дедалі ширшому застосуванні ймовірнісних методів дослідження: при дослідженні взаємодії сучасне природознавство не обмежується аналізом лінійного ланцюга причинно-наслідкових відношень, а неминуче використовує багатофакторні зв'язки; в об'єднанні, здавалося б, протилежних тенденцій розвитку — диференціації та інтеграції галузей природничонаукового знання тощо.

Сучасне природознавство проникає у нові, раніше не доступні для пізнання сфери дійсності. Природа вражає дослідників незвичайними і нежданими явищами, які, на перший погляд, «не повинні» існувати. Вона виявляється набагато глибшою і складнішою, ніж ті природничонаукові уявлення про неї, що склалися на даний момент. Багатогранність природи, її невичерпність, відображаючись в свідомості суб'єкта, зумовлюють відносний характер кожного конкретного наукового положення. «...Діалектичний матеріалізм,— зазначає В. І. Ленін,— наполягає на приблизному, відносному характері всякого наукового положення про будову матерії і властивості її, на відсутності абсолютних граней в природі, на перетворенні рухомої матерії з одного стану в інший, видимо, з нашої точки зору, непримиримий з ним»⁶. Саме тому процес наукового пізнання постійно пов'язаний з періодичною ломкою усталених уявлень, тобто з науковими революціями як істотним моментом історичного розвитку наукового знання.

В. І. Ленін відзначав, що пізнання людиною природи має з необхідністю відбуватись за допомогою створення нових абстракцій, понять, законів і наукових картин світу⁷. Наукова картина світу, зокрема, є інтегральним образом дійсності, таким рівнем систематизації знання, на якому здійснюється теоретичний синтез результатів досві-

⁵ Там же.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 255.

⁷ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 153.

ду зі знаннями загальносвітоглядного характеру. Останні становлять цілісне узагальнення суспільного практичного і пізнавального досвіду людства⁸. Наукова картина світу формується не однією конкретно-науковою концепцією і навіть не природознавством загалом, а науковим світоглядом, на основі діалектико-матеріалістичного узагальнення суспільно-історичної практики і практики наукового пізнання. В рамках природознавства вона конкретизується як природничонаукова картина світу. Ядром природничонаукової картини світу на кожному даному етапі розвитку наукового знання є положення тієї галузі науки, яка займає на певному етапі провідне становище. Оскільки лідером сучасного природознавства є фізика, то і ядром природничонаукової картини світу нині стали фізичні картини світу^{8а}.

Так, наприклад, ньютонівська механіка була тією основою, на базі якої сформувалось специфічне відображення дійсності — механічна картина світу. Провідними принципами механічної картини світу були принципи єдності природи, причинно-наслідкового зв'язку явищ, атомістичної будови речовини, миттєвої передачі взаємодії об'єктів тощо. Найважливішими поняттями цієї картини природи є конкретизовані філософські категорії (рух, взаємодія, простір, час та ін.) і фундаментальні поняття механіки (маса, сила тощо). Згідно з механічною картиною світу природа складається з трьох незалежних одна від одної сутностей: речовини, абсолютного простору і абсолютного часу. Ні фізичні тіла, ні їх поведінка нібито не мають ніякого впливу на абсолютний простір і абсолютний час. Абсолютний простір характеризується тут тим, що закони природи однаково проявляються в будь-якому його місці і в будь-якому його напрямі. Абсолютний час в механічній картині світу характеризується тим, що закони природи однаково у якій завгодно точці (як в далекому минулому, так і в далекому майбутньому) і що плине він тільки в одному напрямі — від абсолютно минулого до абсолютно майбутнього.

На початку ХХ ст. були створені спеціальна теорія відносності та загальна теорія відносності. Вони становили ядро нової природничонаукової картини світу. В ній природа розглядається як єдине матеріальне утворення, що виявляється у формах атомістичної речовини і континуальних полів, які перебувають в неперервному русі. Одним з атрибутів цього матеріального утворення є чотиривимірна симетрія простору і часу. Існує межа поширення взаємодії матеріальних тіл у фізичному світі. Вона дорівнює величині швидкості руху світла в вакуумі, тоді як у механічній картині світу передбачалася можливість передачі взаємодії з безконечною швидкістю.

Становлення квантової теорії створило умови для формування нової картини світу, в якій розглядаються в єдності корпускулярні і хвильові властивості матерії і яка внесла корінні зміни в розуміння структури речовини і полів, а також їх взаємовідношення. Поряд з відомими динамічними закономірностями тут вводяться статистичні, як істотна характеристика фізичних процесів. Релятивістські і квантова теорії становлять ядро сучасної природничонаукової картини світу.

Природничонаукова картина світу виступає формою синтезу різних наук, постійно збагачуючись новими досягненнями в галузі астрономії, біології, кібернетики, хімії. На сучасному етапі найбільший вплив на розвиток природничонаукової картини світу мають ті науки, в яких

⁸ Докладніше про це див.: Черноволенко В. Ф. Мироззрение и научное познание. К., 1970, с. 100—112.

^{8а} Див.: Диалектический материализм и естественнонаучная картина мира. К., 1976.

відбуваються великі революційні зрушення. Це стосується насамперед астрономії і біології.

В астрономії, починаючи з 20-х років нинішнього століття, розпочалось інтенсивне дослідження будови і кінематики системи галактик — Метагалактики. Важливим досягненням в астрономії є встановлення факту розбігання галактик з швидкостями, близькими до швидкості світла в вакуумі, передбачене теоретичним шляхом на основі загальної теорії відносності радянським ученим А. А. Фрідманом. Було також встановлено, що речовина в спостережуваній частині Метагалактики розподілена дискретно, що Метагалактика стосовно густини розподілення речовини є неоднорідною. Перед астрономами постала проблема, як пояснити острівну будову Метагалактики, дискретність розподілу речовини в ній.

Відкриття зіркових асоціацій і встановлення їх динамічної нестійкості стали основою для розвитку В. А. Амбарцумяном гіпотези про виникнення зірок і галактик в результаті розпаду густих масивних тіл протозірок. Це спростовує класичні космологічні теорії, згідно з якими утворення космічних об'єктів відбувається за допомогою конденсації розрідженої, дифузної речовини. Результати досліджень нестационарних космічних об'єктів дедалі більше підтверджують правильність цієї гіпотези.

У біології, яка стоїть перед проблемою створення своєї загальної теорії, ми є свідками проникнення в нову галузь дослідження — молекулярний «мікросвіт» з необхідним включенням у процес його пізнання понять, ідей і методів фізики, хімії і математики.

Відкриття таких фундаментальних фактів, як неоднорідність Метагалактики і нестационарність багатьох досліджуваних космічних об'єктів, підривають традиційні уявлення в астрономії. Пояснення цих фактів нерозривно пов'язане зі створенням нових теорій, з низкою проблем, зміст і характер яких виходять далеко за межі астрономічної науки. Це передусім проблема меж застосування фундаментальних законів і теорій сучасної фізики в астрономії, проблема розвитку космічних об'єктів. Сюди ж належать питання про шляхи, принципи, прийоми вивчення астрофізичних явищ, про відповідність об'єктивній дійсності різних астрофізичних теорій і концепцій, про основні тенденції і перспективи розвитку сучасної астрофізики⁹. Розв'язання цих проблем, осмислення нових досягнень в галузі молекулярної біології, цитології, біології розвитку істотно збагатить і змінить природничонаукову картину світу.

В класичному природознавстві кожна конкретна наукова дисципліна становила універсалізацію окремої теорії, а не системи теорій. Науки диференціювалися за цими універсальними теоріями і здебільшого ототожнювалися з ними. Так, теорія Максвелла збігається з електродинамікою, кінетична теорія теплоти — з термодинамікою та ін. Це зумовило таку ситуацію, що в системі конкретної науки могла бути тільки одна істинна теорія, яка й мала описувати всі явища, що охоплюються даною наукою. Досягнення абсолютної істини, відповідно, розглядалось вченими не через призму методологічного узагальнення відносних істин, а ототожнювалося з конкретними результатами даної наукової теорії.

Ця типова для класичного природознавства картина була перебудована в ході революційних звершень в галузі природничонаукового

⁹ Див.: Амбарцумян В. А. Философские вопросы о Вселенной. Ереван, 1973, с. 164—167.

знання. Поява і розвиток нових теорій у наукових галузях, уточнення старих принципів, констатація їх суперечливості новим відкриттям, дезінтеграція єдиних наукових дисциплін на значну кількість наукових концепцій — все це істотно вплинуло на логічну структуру пізнання. Утворення нових теорій не заперечує істинності «старої» теорії, а лише обмежує її застосування певним колом явищ. Цей процес, засвідчуючи глибше пізнання законів об'єктивної дійсності, подолання односторонності окремих теорій, є, скоріше, не ломкою понять, а відмовою від спроб застосувати їх там, де вони вже не можуть бути застосовані. Прикладом цього може бути просторово-часове поняття орбіти електрона або некритичне застосування понять імпульсу і координати до елементів мікросвіту. Водночас це жодною мірою не означає, що поняттями старих теорій не можна послуговуватися у нових теоріях. Так, поняття класичної механіки можуть бути використані в релятивістській і квантовій фізиці, що було доведено одним з основоположників квантової фізики Н. Бором. Він сформулював положення про те, що всі дані досвіду мають описуватися за допомогою класичних понять¹⁰.

Принцип доповняльності Бора орієнтує на необхідність використання класичних понять в сучасній фізиці, враховуючи водночас обмеженість такого використання. Цей принцип конкретизується в тезі про те, що квантова механіка містить в собі класичну як свій граничний випадок і разом з тим потребує цього граничного випадку для свого власного обґрунтування¹¹.

Застосовуючись в нових теоріях, класичні поняття набувають нового змісту. Так, наприклад, поняття відносності простору і часу в теорії Ейнштейна є не пристосуванням класичних понять до математичного апарата нової теорії, а новими в принципі фізичними поняттями, які відображають простір і час в їх глибшому, суттєвішому взаємозв'язку. Квантова механіка, встановивши обмеженість класичного поняття причинності (у формі лапласівського детермінізму), не заперечує поняття причинності взагалі, а, навпаки, розкриває детермінізм на більш глибокому рівні, доводячи існування певних законів, які є більш загальними, ніж закони ньютонівської механіки.

Отже, розвиток фізики, як і природознавства загалом, відбувається через зміну наукових картин світу, теорій, понять. Ця зміна наближає науку до більш повного пізнання законів природи. Природознавці, які свідомо стали на позиції діалектичного матеріалізму, вважають такий процес в розвитку науки цілком закономірним. Так, академік В. А. Амбарцумян відзначає щодо цього, що сучасна система законів теоретичної фізики не є абсолютно повною і завершеною і підлягає дальшому уточненню і узагальненню. Ці закони лише частково, наближено відображають об'єктивну реальність і не тільки можуть, але й повинні підлягати уточненням і узагальненням¹².

Нинішній етап розвитку природознавства знову гостро поставив проблему про відношення суб'єкта і об'єкта пізнання. Природознавство XVIII—XIX ст. спиралося на ідеї метафізичного матеріалізму — про пасивний, споглядальний характер процесу пізнання, про те, що об'єктом природознавства є безпосередньо зовнішній світ, матерія «сама по собі», про можливість здобуття відразу адекватного знання про природу. Так, у класичній фізиці вважалося, що знання про об'єкт не залежать від «умов пізнання» і якщо вони вносять зміни в досліджуване

¹⁰ Бор Нильс. Атомная физика и человеческое познание. М., 1961, с. 60.

¹¹ Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Квантовая механика. М., 1963, с. 16.

¹² Амбарцумян В. А. Цитована праця, с. 150.

явище, то це порушення може бути зведене до безконечно малої величини, або ж його можна врахувати при одержанні остаточних результатів, здобувши тим самим знання про об'єкт «сам по собі». Основоположники діалектико-матеріалістичної філософії, позитивно розцінюючи матеріалістичні тенденції такого підходу, підкреслювали водночас, що потрібно відрізнити природу «саму по собі» від природи, як вона дана людині в процесі пізнавальної і практичної діяльності. Перша існує до і незалежно від свідомості суб'єкта (об'єктивна реальність), друга є лише частиною першої, що включена в процес суспільно-історичної практики і не може бути незалежною від суб'єкта пізнання. При цьому рівень опанування об'єкта в пізнавальній діяльності залежить від людини, від тих практичних і теоретичних засобів, що існують на кожному конкретному етапі розвитку людського суспільства, тобто — від умов пізнавальної діяльності.

Розвиваючи діалектико-матеріалістичну теорію пізнання, В. І. Ленін формулює тезу про три члени в пізнавальному процесі. «Пізнання є відображення людиною природи. Але це не просте, не безпосереднє, не цільне відображення, а процес ряду абстракцій, формування, утворення понять, законів, etc, і ці поняття, закони etc... і охоплюють умовно, приблизно універсальну закономірність природи, що вічно рухається і розвивається. Тут, *справді*, об'єктивно три члени: 1) природа; 2) пізнання людини, — мозок людини (як найвищий продукт тієї ж природи) і 3) форма відображення природи в пізнанні людини, ця форма і є поняття, закони, категорії etc. Людина не може охопити = відбити = відобразити природу *всю*, повністю, її «безпосередню цільність», вона може тільки *вічно* наближатися до цього, створюючи абстракції, поняття, закони, наукову картину світу і т. д. і т. ін.»¹³ Теза В. І. Леніна про тричленність пізнавального процесу набуває різних форм вираження на конкретних етапах розвитку науки взагалі і окремих галузей теоретичного природознавства зокрема.

Уже на початку ХХ ст. було встановлено, що зв'язок теорії і експерименту в науковому пізнанні має не безпосередній характер, а опосередковується певними змістовими логічними структурами, концептуальними засобами дослідження. Так, релятивістська фізика встановлює залежність опису об'єкта від вибору вихідної системи відліку. В квантовій фізиці слід враховувати вплив вимірювальних приладів у процесі дослідження мікрооб'єктів; тут дослідник здобуває знання про об'єкт не «сам по собі», а як він дається в макроприладі.

Концепція основоположників фізики ХХ ст. Ейнштейна — Бора про підвищення активності суб'єкта пізнання в сучасному природознавстві може бути охарактеризована в світлі положення В. І. Леніна про тричленність пізнавального процесу таким поняттям, як «умови пізнання» на експериментальному та теоретичному рівнях.

Відомо, що мета кожної фізичної теорії — пізнати закономірності і властивості певної сукупності фізичних об'єктів і, в кінцевому підсумку, матеріального фізичного світу. Потрібно констатувати безперервний розвиток і розширення теоретичних і експериментальних основ фізичних картин світу і фізичних теорій, припускаючи водночас «незмінність», інваріантність законів протікання фізичних явищ. Так, наприклад, Ньютон і Ейнштейн розглядали одні й ті ж явища гравітації і навіть використовували одні експериментальні факти, а сформулювали різні теорії гравітації. Ця ситуація засвідчує, що, характеризуючи природу фізичного знання, потрібно звертати увагу на розвиток, розширен-

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 152—153.

ня і поглиблення активності суб'єкта пізнання, що призводить до виникнення специфічних гносеологічних проблем у фізиці ХХ ст.

Активність суб'єкта в сучасному фізичному пізнанні реалізується шляхом вибору вихідних матеріальних систем (систем відліку), безперервного вдосконалення вимірювальних пристроїв, підготовки і проведення експериментів тощо. Тенденція розвитку сучасного фізичного знання полягає в тому, що надалі активність суб'єкта пізнання зростатиме, зважаючи на вдосконалення теоретико-пізнавальних засобів фізичної науки. Зазначену активність суб'єкта пізнання можна найбільш повно охарактеризувати, ввівши новий елемент вихідного пізнавального відношення, який іменується «умовами пізнання».

У методології фізики суб'єкт пізнання, «суб'єктивні моменти» у пізнавальному процесі, форми вияву активності суб'єкта можуть бути охарактеризовані за допомогою таких двох понять, як «спостерігач» (дослідник) і «умови пізнання». Спостерігач (дослідник) — це суспільна людина, що досліджує світ за допомогою експериментальних і теоретичних засобів. Ця людина — носій певних свідомих цілей, вона розв'язує певні завдання, їй притаманні «внутрішній досвід» як свідомий синтез попередньої пізнавальної діяльності людського суспільства, здатність спостерігати навколишні явища і мислити. Крім того, до визначення спостерігача (дослідника) можуть бути включені також сконструйовані ним вимірювальні засоби, що виступають «продовженням його органів відчуттів», які розглядаються в душі методології класичної фізики (тобто вважається, що вони явно не впливають ні на поведінку досліджуваних об'єктів, ні на способи їх опису).

Під «умовами пізнання» на рівні експерименту маємо на увазі фон перебігу досліджуваних спостерігачем фізичних процесів, який опосередковано взаємодіє з фізичними об'єктами, а також засоби дослідження останніх, а саме — тіла відліку і вимірювальні засоби, сконструйовані дослідником на основі певних теоретичних передположок. На рівні ж теорії під «умовами пізнання» маємо на увазі функціонуючу в даній теоретичній системі «мову спостереження» (теоретичне подання умов пізнання на рівні експерименту), а також науковий фон і засоби розгортання та інтерпретації теоретичних систем, а саме: вихідне знання, потрібне для побудови кожної даної теорії, яке включає філософські і логічні передпосилки, наочні образи і моделі, перевірені дослідом базисні фізичні теорії (механіка Ньютона, спеціальна теорія відносності тощо), фундаментальні поняття (координати, імпульс) і т. д.

Хоча при побудові фізичної теорії ставиться завдання пояснити певну сукупність фізичних об'єктів (розкрити їх закономірності і властивості), однак, як виявилось при створенні спеціальної теорії відносності, воно не може бути розв'язане в межах однієї даної теорії. Як відомо, найважливішими логічними елементами фізичної теорії є фізичні об'єкти і фізичні величини. Зміст цих елементів включає повний взаємозв'язок об'єктів і умов пізнання (в даному випадку у вигляді систем відліку). До появи теорії відносності, наприклад, вважалося, що, встановивши факт існування абсолютного руху, простору і часу, можна буде потім повністю вилучити з фізичної теорії ті елементи, які характеризують відношення умов пізнання (систем відліку, що рухаються одна щодо одної) до об'єктів дослідження (тіла, які рухаються в абсолютному просторі) і, таким чином, здобути «чисте» (абсолютне) знання про фізичні об'єкти «самі по собі». Але з виникненням релятивістських, а потім і квантових теорій стало зрозуміло, що ці припущення безпідставні; з'ясувалось, що виключення одного виду впливу

умов пізнання на об'єкт дослідження в одних (класичних) теоріях приводить до визнання такого роду впливу в нових теоріях. Більше того, розширюючи сферу взаємодії умов пізнання з об'єктами пізнання, фізики одержують дедалі повнішу інформацію про матеріальний фізичний світ.

Об'єктивність наукових знань полягає в тому, що їх джерелом є матеріальний світ. Активне втручання суб'єкта пізнання в природні процеси, внаслідок їх пізнання не приводить до втрати об'єктивності знань, оскільки кожному річ можна пізнати всебічно лише тоді, коли її включають у взаємодію з іншими речами. В цьому випадку дана річ виявляє притаманні їй властивості, які приховані від пасивного спостереження і аналіз яких дозволяє людині пізнати більш глибоко суть речей. Отже, активна взаємодія суб'єкта з об'єктами пізнання є необхідною умовою наближення до абсолютної істини. Відповідно до цього методологія квантової і релятивістської фізики, спираючись на діалектичний метод, зберігає тезу про можливість абсолютно об'єктивного опису в фізиці. Але цю тезу вона розглядає як ідеал, до якого прямує розвиток фізичного пізнання, і який реалізується в кожній новій теорії з кожним новим відкриттям.

Аналіз теоретико-пізнавальних особливостей сучасного природознавства ще раз показує, що розвиток природничонаукового знання відбувається шляхом, який був передбачений К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. І. Леніним, тобто шляхом діалектики і матеріалізму. Розвиток природознавства дедалі актуалізує проблеми, які в свій час знайшли принципове розв'язання в працях В. І. Леніна.

Звернення до ленінської філософської спадщини є запорукою успішного розв'язання цих проблем на сучасному етапі розвитку природознавства.

* * *

Исходя из анализа гносеологической ситуации в естествознании на рубеже XIX—XX в., В. И. Ленин раскрыл общие тенденции развития естественнонаучного знания. Гениальные предсказания В. И. Ленина подтверждаются всем ходом развития современной науки. Это развитие идет путем непрерывного процесса смены естественнонаучных картин мира, теорий, понятий. В ходе дальнейшего совершенствования познавательной деятельности повышается роль и значение активности субъекта познания при получении новых знаний. В связи с отмеченными теоретико-познавательными особенностями современного естествознания возникает, в частности, проблема объединения объективности знания с его постоянной подвижностью (изменчивостью), актуализуется вопрос об учете взаимосвязи субъекта и объекта познания в методологии естественных наук. Обращение к ленинскому философскому наследию есть залог успеха при решении данных проблем.

В. М. СВИРИДЕНКО

Гносеологічний аналіз співвідношення експерименту і практики

Однією з актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії є питання про співвідношення практики і пізнання. В умовах сучасної науково-технічної революції спостерігається інтенсивний процес взаємопроникнення науки і виробництва, науки і матеріально-технологічної діяльності, поява нових форм їх взаємодії і взаємозв'язку. Основою цього процесу є органічне поєднання новітніх науково-технічних здобутків з перевагами соціалізму, всебічний розвиток фундаментальних наукових досліджень.

Як зазначається у Звіті Центрального Комітету КПРС XXV з'їздові КПРС, «немає нічого більш практичного, ніж хороша теорія. Ми прекрасно знаємо, що повноводний потік науково-технічного прогресу вичерпається, якщо його не будуть постійно живити фундаментальні дослідження»¹.

Специфіка фундаментальних досліджень полягає, зокрема, в тому, що їх практична цінність визначається лише у ретроспективі. Перетворення науки в безпосередню продуктивну силу суспільства актуалізує дослідження гносеологічних проблем, практичної природи і практичної спрямованості наукового пізнання. Особливої ваги набувають отакі питання: яким чином реалізуються гносеологічні функції практики як основи пізнання і критерію істинності наукового знання; в чому виражається первісність практики щодо пізнання і як теза про первісність практики узгоджується з тезою про єдність практики і пізнання, їх взаємопроникнення тощо. Ці питання активно обговорюються в радянській філософській літературі².

Актуальною є проблема активності суб'єкта пізнання. Матеріалістична інтерпретація тези про активність суб'єкта пізнання, аналіз співвідношення практики і пізнання приводить до усвідомлення принципової ролі наукового експерименту як специфічної форми активності суб'єкта пізнання. Як вважають історики науки, експериментальний метод виник вже за часів нагромадження суто емпіричних, практичних знань³. Коли ж йдеться про сучасне, зокрема природничонаукове знання, то воно формується на базі експериментального методу, що значною мірою зумовлює самий ідеал науковості в сучасній науці.

Експеримент можна розглядати як одну з форм чуттєво-предметної діяльності в науці — поряд зі спостереженням, вимірюванням, фізич-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 53.

² Див.: напр., колективні монографії: Практика и познание. М., 1973; Ленинская теория отражения и современная наука. Отражение, познание, логика. София, 1973; Філософсько-соціологічні проблеми сучасної науково-технічної революції. К., 1976.

³ Лоуцци Марно. История физики. М., 1970, с. 7.

ним (матеріальним) моделюванням⁴. Разом з тим сучасний експеримент є найбільш «загальною» формою в тому розумінні, що передбачає (або містить як свої елементи) спостереження і вимірювання, а також досить часто виступає як «модельний експеримент». Водночас більш уважний розгляд спостереження, вимірювання або матеріального моделювання, як вони здійснюються в сучасному природознавстві, виявляє, що цим формам чуттєво-предметної діяльності органічно притаманний аспект експериментальної діяльності.

Яка гносеологічна природа експерименту? Як співвідноситься експеримент з практикою і пізнанням? Які категоріальні форми їх вираження? Саме при відповіді на ці питання виникає проблемна ситуація, зумовлена специфікою експерименту як форми чуттєво-предметної діяльності в науці. Вивченню такої проблемної ситуації присвячена ця стаття.

Проблемна ситуація при гносеологічній характеристиці експерименту виникає як наслідок аналізу співвідношення експерименту і практики. Поняття експерименту розглядається у тісному зв'язку з поняттям практики в працях Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Кажучи про філософію Д. Юма та І. Канта, Ф. Енгельс підкреслював, що спростування агностицизму «міститься в практиці, саме в експерименті і в промисловості»⁵. В. І. Ленін, заперечуючи проти махістського принципу «економії мислення», вказував, що мислення людини тоді «економне», коли воно *правильно* відбиває об'єктивну істину, і «критерієм цієї правильності служить практика, експеримент, індустрія»⁶.

З цих положень Ф. Енгельса і В. І. Леніна випливає, що практика і експеримент в даному випадку розглядаються як однорідні категорії: поняття експерименту поряд з поняттям індустрії (промисловості) дозволяє розкрити зміст категорії «практика», коли йдеться про пізнавальні функції останньої. Але не можна обминути тієї обставини, що і Ф. Енгельс і В. І. Ленін, говорячи про гносеологічну роль практики, виділяють два аспекти реалізації гносеологічної функції практики: експеримент,— з одного боку, промисловість, індустрію, з другого. Це свідчить про певну полярність згаданих моментів, необхідність їх протиставлення в гносеології і їх незвідність одне до одного. Зрозуміти, чим зумовлена ця полярність, дозволяють ті зауваження Ф. Енгельса, де йдеться про експеримент як форму пізнавальної діяльності людини.

Ф. Енгельс визначав експеримент як особливий різновид (форму) людської діяльності, зіставляючи його з працею⁷. Водночас Ф. Енгельс включав експеримент— поряд з індукцією і дедукцією, аналізом і синтезом,— до «видів розсудкової діяльності», характеризуючи їх як «засоби наукового дослідження»⁸. Розгляд експерименту як виду розсудкової діяльності, як одного із засобів наукового дослідження є тим чинником, який зумовлює вказану полярність експерименту і індустрії (промисловості). Аналіз цієї полярності дозволяє виявити суперечливу, «подвійну» гносеологічну природу наукового експерименту, його відношення до практики.

Експеримент є метод пізнавальної діяльності; але на відміну від методів теоретичного мислення (теоретичний аналіз і синтез, індукція, дедукція, гіпотеза тощо), які стосуються логіки оперування поняттями,

⁴ Див.: «Философская энциклопедия», т. V, М., 1970, с. 546.

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 272.

⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 18, с. 161.

⁷ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 506.

⁸ Там же, с. 500.

тобто сфери ідеального, експеримент реалізується як процедура оперування реальними (матеріальними) об'єктами (тілами, предметами).

Експеримент передбачає: створення певної реальної, предметно-фізичної чуттєво-сприйманої ситуації, що визначає специфічні умови виникнення, існування і поведінки досліджуваного об'єкта; одержання відповідної інформації як щодо вказаної ситуації, так і щодо форм виявлення досліджуваного об'єкта. Принципово важливим є те, що вказана інформація в умовах наукового пізнання повинна набувати достатньо чіткої і однозначної мовної форми, бути комунікативною, оскільки поняття наукового експерименту передбачає його повторюваність і відтворюваність.

Предметно-чуттєвий характер експерименту дозволяє зіставити певну теоретичну модель дійсності з реальними (об'єктивними) процесами і взаємодіями у фізичному світі, певною мірою «реалізувати» вказану ідеальну модель через предмети і процеси зовнішнього світу і тим самим визначити її пізнавальну цінність. За певних обставин науковий експеримент примушує нас перебудовувати (реконструювати) ідеальну модель, якщо виявляється її неузгодженість з матеріальними процесами і взаємодіями.

Предметно-чуттєвий характер експерименту і необхідність активної операційно-матеріальної діяльності людини для його здійснення зумовлюють його функцію бути, з одного боку, критерієм істини і правильності наших знань, а з другого — приводять до поширеної тези про те, що науковий експеримент є «однією із форм практики»⁹. Обґрунтування цієї тези знаходимо у відомій монографії з проблем теорії пізнання діалектичного матеріалізму: «Практика як критерій істини виступає у різних видах, і різні галузі пізнання потребують відповідно різних способів практичної перевірки даних. Один із найефективніших видів практичної перевірки — активний експеримент...». Зазначаючи, що «експеримент — лише одна з форм практики», автори включають до способів «практичної перевірки» також активне спостереження і (матеріальне) моделювання¹⁰.

Найчастіше експеримент виділяють в особливий вид практики, який характеризують як «науково-дослідницьку» або «науково-експериментальну». Так, С. М. Смирнов, підкреслюючи, що практика опосередкована цілепокладанням, завдяки чому вона свідомо цілеспрямована, вважає, що згідно з специфікою мети практика втілюється в такі форми: виробнича практика; соціально-революційна практика; науково-експериментальна практика; практика соціально-побутового обслуговування людей¹¹.

Аналогічного погляду дотримуються й інші автори. «В процесі розвитку основної форми практики — матеріального виробництва, — пише К. Т. Турсунов, — виникли і виділилися в відносно самостійні сфери багато інших видів практичної діяльності людей, зокрема науково-дослідницький. Однією з форм науково-дослідницької практики є природничий експеримент»¹².

У праці В. С. Степіна, присвяченій аналізу «випереджальної» функції наукового знання щодо практики, експеримент і вимірювання

⁹ Див.: *Философский словарь*. М., 1975, с. 409.

¹⁰ Див.: *Современные проблемы теории познания диалектического материализма*, т. II, М., 1970, с. 20—21.

¹¹ Див.: *Ленинская теория отражения и современная наука. Отражение, познание, логика*. София, 1973, с. 259—260.

¹² *Диалектика познания и современная наука*. М., 1973, с. 228.

характеризуються як «особлива практика, що виступає безпосередньою основою природничих наук»¹³.

Разом з тим у радянській філософській літературі існує й інший підхід до інтерпретації відношення експерименту і практики, який певним чином враховує згадану специфіку експерименту. Так, П. В. Копнін писав: «У філософській літературі точаться суперечки навколо експерименту: куди його залічити — до практики чи до пізнання. Однобічна відповідь на це питання є помилковою»¹⁴.

П. В. Копнін вважав, що експеримент «містить у собі всі необхідні ознаки практичного освоєння дійсності». Проте він зауважував, що «головне і визначальне в усій практиці» — це відтворення явищ дійсності «передусім для потреб виробництва і споживання». Експеримент здійснюється для пізнання явищ, в цьому його специфіка, його відмінність від інших форм практики¹⁵.

Вивчаючи проблему обґрунтування достовірності знання, специфіку відношення експерименту до практики, С. М. Оруджев зазначає, що експеримент за своєю структурою збігається з практикою, але відрізняється від неї своєю пізнавальною функцією, завданням. «Пізнавальна функція для практики в широкому розумінні слова є вторинною, а для експерименту — основною»¹⁶.

Розглянемо докладніше логіку обґрунтування тези про те, що експеримент — це форма практики. На перший план тут висувається така ознака практики, як її матеріальний, чуттєво-предметний характер. Якщо «практика є матеріальна цілепокладаюча діяльність людей»¹⁷, то експеримент повністю підпадає під це визначення. Практика в цьому випадку відрізняється від теорії, експериментальна діяльність — від теоретичної діяльності.

Як відомо, у розвитку природознавства (фундаментальних природничих наук) експеримент відіграє першорядну роль як безпосередній стимул у розвитку теоретичної думки, дає той матеріал, який стає «фундаментом» теоретичних побудов і водночас виступає як засіб обґрунтування достовірності тих чи інших теоретичних припущень¹⁸.

На наш погляд, експеримент реалізує такі важливі гносеологічні функції практики, як функцію бути основою пізнання і функцію бути критерієм істини. Але згадані функції експеримент реалізує лише деякою мірою, тобто відносно. Адже якби експеримент повністю реалізував вказані функції, то сфера пізнавальної діяльності (до якої безперечно належить науковий експеримент) за цих умов набуває невиправданої автономності. Якщо експеримент повністю реалізує зазначені гносеологічні функції практики, то і основу пізнання, і критерій істини ми знаходимо в сфері самої пізнавальної діяльності, у сфері пізнавального відношення до дійсності. Але тоді яка ж роль в пізнанні «власне практики», тобто практики як сфери матеріально-виробничої і соціально-історичної перетворювальної діяльності? Адже коли в марксистсько-ленінській теорії пізнання розкривається теза про прак-

¹³ Степин В. С. Научное познание как «опережающее отражение» практики. — У кн.: Практика и познание. М., 1973, с. 213.

¹⁴ Копнін П. В. Логические основы науки. К., 1968, с. 245.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Оруджев С. М. Проблема доказательства в диалектической логике. — У кн.: Философия и современность. М., 1976, с. 214.

¹⁷ Руткевич М. Н. Диалектический материализм. Курс лекций для философских факультетов. М., 1973, с. 199.

¹⁸ Див.: наприклад: Лоци Маріо. История физики. М., 1970; Липсон Г. Великие эксперименты в физике. М., 1972; Жизнь науки. Антология вступлений к классике естествознания. М., 1973.

тику як основу пізнання і критерій істини, то під практикою розуміється передусім матеріально-технологічна діяльність (техніка, виробництво) — для природничих наук, і соціально-історична, творчо-революційна діяльність в галузі суспільних відносин — для соціальних наук.

Марксистсько-ленінське розуміння практики як критерію істини не обмежується її загальним визначенням як «матеріальної» предметно-чуттєвої людської діяльності, а передбачає її всебічне розкриття в системі категорій історичного матеріалізму, з погляду матеріалістичного розуміння історії і адекватного йому матеріалістичного пояснення наукового пізнання. Саме тому Ф. Енгельс і В. І. Ленін, спростовуючи агностицизм і утверджуючи при цьому діалектико-матеріалістичний метод встановлення адекватності знання об'єктивній дійсності, поставили експеримент поряд з такою формою критерію істини, як промисловість (індустрія). Істинність знання, на думку Ф. Енгельса і В. І. Леніна, визначає практика, яка представлена двома моментами — експериментом і промисловістю (індустрією): експеримент при цьому виступає як похідний момент, промисловість, індустрія — як визначальний¹⁹. Це означає, що експеримент не може повністю реалізувати вказану функцію практики.

Деякі автори, які розглядають експеримент як «вид практичної діяльності» певною мірою відзначають обмеженість експерименту як форми реалізації функцій практики бути критерієм істини. «Підкреслимо, — писав В. С. Швирьов, — що саме в широкому виробничо-технічному впровадженні результатів розвитку нових галузей науки може виявитися роль практики як критерію істини щодо науки. Штучний лабораторний експеримент, хоча, звичайно, він також є видом практичної доцільної діяльності, не може повною мірою розглядатися як критерій практики»²⁰.

Зазначимо, що поняття експерименту має дуже широкий спектр значень — від «штучного лабораторного експерименту», здійснюваного в фундаментальній науці, до «виробничого експерименту», випробування дослідного зразка, контрольних випробувань нової техніки тощо. Рухаючись від одного кінця цього спектра до другого, ми наочно спостерігаємо відносність протилежності між експериментом і технікою, матеріальним виробництвом. Але разом з тим ця протилежність не зникає абсолютно, повністю, оскільки усякий експеримент має на меті — на відміну від безпосередньої матеріально-технологічної діяльності — передусім одержання певної інформації, знання, тобто виконує пізнавальну функцію. В фундаментальній науці ця основна характеристика експерименту відображується в найбільш безпосередній формі.

Отже, науковий експеримент реалізує функцію практики бути критерієм істини лише відносно, опосередковуючи практику з боку виробництва знання, але не вичерпує її повністю. Щодо здатності експерименту виконувати функцію «безпосередньої основи природничих наук»²¹, то і ця функція практики реалізується експериментом лише почасти.

¹⁹ Дивись в зв'язку з цим зауваження Ф. Енгельса щодо визначальної ролі виробництва у виникненні і розвитку природничих наук: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 466—467.

²⁰ Швирьов В. С. Логико-методологические проблемы эмпирической проверяемости научных теорий. — У кн.: Современные проблемы теории познания диалектического материализма. Истина, познание, логика. М., 1970, с. 125—126.

²¹ Степин В. С. Згадана стаття, с. 213.

Практика є основою пізнання в тому розумінні, що пізнавальне відношення людини до дійсності формується завдяки практичному (перетворювальному) відношенню, породжується потребами останнього і є необхідною передумовою реалізації пізнавального відношення. Проте неправомірною була б теза про те, що пізнавальне відношення людини до дійсності породжується «потребами експерименту», хоча експеримент в конкретних науках, звичайно, в певних межах є неодмінною умовою реалізації пізнавального відношення.

Знання може розглядатися як осмислення системи матеріальних взаємодій, що здійснюються, зокрема, завдяки чуттєво-предметній діяльності суб'єкта, як своєрідна «ідеальна надбудова» над експериментально-вимірною діяльністю вченого, пізнавальний образ цієї діяльності, що береться з боку її позасуб'єктного, «суто предметного», об'єктивного змісту. Але розгляд наукового дослідження як «побудови схем виробничої і експериментальної практики»²² не означає, що наукове дослідження спирається лише на дану (визначену в певних межах) виробничу і експериментальну діяльність, що остання вичерпує поняття основи наукового пізнання. Побудова схем виробничої і експериментальної діяльності вимагає застосування логічних і спеціально-наукових понять як знарядь логіко-конструктивної діяльності, що не можуть бути запозичені з певного різновиду практики, а виростають на фундаменті усього попереднього розвитку матеріально-технологічної і соціально-історичної практики людства. Так само і зміст певної теорії не зводиться до схематичного відтворення предметних взаємодій якоїсь серії (групи) експериментів відповідного типу, а виходить далеко за межі ідеального відтворення схем вказаних експериментів, визначається попереднім знанням (досвідом, практикою) і визначає майбутнє (потенціальне) знання.

Тому думка про те, що в сучасній науці формування знань здійснюється «немов би зверху щодо практики», оскільки «ідеальні об'єкти як елементи майбутньої теоретичної схеми беруться не з практики, а запозичуються з галузей знання, що склалися раніше»,²³ має сенс лише за тієї умови, якщо під практикою в даному контексті розуміти обмежену сферу специфічних предметних взаємодій (зокрема, здійснюваних за допомогою вимірювань і експерименту), яка в певній пізнавальній ситуації визначена як об'єкт дослідження теоретика. В іншому випадку таке протиставлення практики і «галузей знання, що склалися раніше», втрачає сенс.

Як справедливо зазначає Г. М. Волков, «кожне нове теоретичне положення народжується не лише як наслідок відкриття нових фактів, але і як наслідок узагальнення і переосмислення вже наявного знання. Існує... не лише відношення «наука — виробництво», але і відношення «наука — нагромаджене знання», тобто наука і уся попередня практика»²⁴.

Це означає, що матеріально-технологічна практика виступає основою пізнання не лише безпосередньо, але і опосереднено, причому експеримент є однією з форм цього опосереднення поряд з іншими формами — такими, як нагромаджене знання, категоріальний лад мислення, загальний «інтелектуальний клімат» в науці тощо.

Отже, експеримент реалізує дві гносеологічні функції практики (функцію бути основою пізнання і функцію бути критерієм істини). Але експеримент реалізує згадані функції відносно, почасти, поряд

²² Там же, с. 210—217.

²³ Степін В. С. Згадана стаття, с. 219.

²⁴ Волков Г. Н. Истоки и горизонты прогресса. М., 1967, с. 145.

з іншими формами опосередненої реалізації зазначених функцій. Водночас експеримент не може реалізувати найважливішу гносеологічну функцію практики — функцію бути метою пізнання. Ця функція зумовлена «необхідністю використання людиною ідеальної інформації (знання) в процесі матеріального виробництва»²⁵, оскільки форми практики і (включена у структуру практики) техніка можуть функціонувати лише за законами природи і розвитку суспільства, вимагаючи для свого створення певного знання матеріального світу²⁶. Експеримент є засобом одержання вказаної інформації, засобом нагромадження знання матеріального світу, формою пізнавальної діяльності і тому — з погляду теорії пізнання — не може реалізувати функцію практики бути метою пізнання.

Цим зумовлена та полярність між експериментом і промисловістю (індустрією), яка не пройшла поза увагою Ф. Енгельса і В. І. Леніна і яку вони, кажучи про реалізацію функції практики бути критерієм істини, відзначили саме тим, що виділили дві різні вказані форми цієї реалізації. Цим визначається і відносність використання експерименту як критерію істини, оскільки істинність знання кінець кінцем перевіряється в процесі «матеріалізації» науки, її теорій в техніці і виробництві, для задоволення матеріальних потреб людства²⁷.

Розгляд експерименту як форми практики також обґрунтовують, вказуючи на притаманність йому таких її ознак, як цілепокладання і реалізація перетворювального відношення до дійсності. С. М. Смирнов, наприклад, вицленює «науково-експериментальну практику, мета якої — перетворення матеріальних об'єктів для здобування знання про те, що вони являють собою»²⁸. Але цілепокладання — це загальна характеристика усякої форми людської свідомої діяльності, в тому числі і пізнавально-теоретичної. Немає тому підстав цю ознаку вважати за таку, що робить науково-експериментальну діяльність «формою практики». Щодо реалізації перетворювального відношення до дійсності, то вона справді спостерігається в експерименті, але в зв'язку з пізнавальною функцією експерименту підпорядкована останній і тому характеристика мети експерименту, яку дає С. М. Смирнов, природно може викликати заперечення. Хіба менше підстав вважати, що мета науково-експериментальної діяльності — саме здобування знання про те, що становлять певні матеріальні об'єкти за допомогою їх матеріальних перетворень, або, інакше кажучи, здобування знання про те, які можливі (реально можливі, матеріально здійснені) перетворення матеріальних об'єктів?

Отже, залічення науково-експериментальної діяльності до «форм практики» має смисл, якщо враховувати насамперед такі ознаки практики, як її матеріально-предметний характер, цілепокладання, перетворення предметів дійсності, гносеологічні функції бути основою пізнання і критерієм істини, але абстрагуватися від функції практики бути метою пізнання, тобто не застосовувати до самого пізнання ідеї практичного цілепокладання. Але тоді який смисл пізнання і пізнавальної діяльності?

²⁵ Человек — наука — техника. Опыт марксистского анализа научно-технической революции. М., 1973, с. 72.

²⁶ Див.: Ленинская теория отражения и современная наука. Отражение, познание, логика. М., 1973, с. 263.

²⁷ Див.: Человек — наука — техника. М., 1973, с. 77.

²⁸ Ленинская теория отражения и современная наука. Отражение, познание, логика. София, 1973, с. 260.

Адже соціальний статус пізнання і пізнавальної діяльності кінець кінцем визначається — і з цього виходить марксистсько-ленінська теорія пізнання — саме тим, що вони дають у сфері «власне практичної діяльності», у сфері перетворення об'єктивного світу, його матеріального освоєння.

Водночас сучасна практика передбачає пізнання як свій необхідний момент, як засіб своєї власної реалізації²⁹.

Експеримент реалізує функції практики бути основою пізнання і критерієм істини, оскільки він з погляду «суто об'єктивного» підходу виступає як сфера предметних взаємодій суб'єкта з об'єктивним світом, що здійснюються за об'єктивними законами. При цьому можна абстрагуватися від суб'єктивного смислу, значення цих предметних взаємодій.

Проте, якщо врахувати специфіку гносеологічного смислу, і цінності тієї чи іншої форми діяльності суб'єкта, то нехтувати відмінністю між практикою і експериментом неможливо. Зокрема, введення категорії наукової практики як спеціального різновиду суспільної практики³⁰ не повністю обгрунтоване з погляду найважливішої гносеологічної ознаки практики — бути метою пізнавальної діяльності.

При такому підході гносеологічна відмінність між практикою і пізнанням підмінюється відмінністю між різними формами суспільної практики. Відома річ, за межами гносеології протиставлення практики і пізнання має відносний характер. Але в межах гносеологічного аналізу це протиставлення необхідно зберігає своє значення. З того факту, що наука стає безпосередньо продуктивною силою, зовсім не випливає, що зникає гносеологічна межа, яка відрізняє науку від матеріально-виробничої діяльності.

Взаємопроникнення науки і виробництва, науки і суспільно історичної практики в сучасних умовах, нові форми їх взаємодії і взаємозв'язку свідчать про рухомість межі гносеологічного відношення «практика — пізнання», про відмінність моментів цього відношення. Але так само, як в межах гносеології, абсолютний характер має протиставлення матерії і свідомості (хоча за її межами це протиставлення виявляє свою відносність), так само в межах гносеології має абсолютний характер і протиставлення практики і пізнання, яке виявляється не лише в формі протиставлення практики і теорії, але і в формі двох різних за своїм соціальним змістом і гносеологічною цінністю форм людської діяльності — практичної і пізнавальної.

Якщо взаємовідношення практики і пізнання розуміти як зіставлення практичного і пізнавального відношення людини до об'єктивного світу, не зводячи процес реалізації пізнавального відношення лише до теоретичної діяльності, а розглядати його як живий реальний процес, що передбачає чуттєво-предметну діяльність суб'єкта пізнання і в кінцевому підсумку має практичну спрямованість, то гносеологічний статус експерименту змінюється. Експеримент за цих умов завдяки його пізнавальній функції має розглядатися як така специфічна форма пізнавальної діяльності, яка опосереднює зв'язок пізнання і практики (науки і техніки, матеріального виробництва), але при цьому не є формою практики як такої.

Гносеологічна суть експерименту, що визначає його подвійну, суперечливу природу, полягає в тому, що експеримент органічно поєднує теоретичне і перетворювальне відношення до дійсності. Водночас не

²⁹ Див.: Кардзая Д. К вопросу о гносеологических функциях практики. — У кн.: Практика и познание. М., 1973, с. 169.

³⁰ Див.: Руткевич М. Н. Диалектический материализм. М., 1973, с. 207.

можна збагнути гносеологічний статус експерименту, якщо не розглянути його як таку форму чуттєво-предметної діяльності в процесі пізнання, яка опосереднює відношення між відображенням і творенням, між сучасною і майбутньою практикою.

Експеримент дозволяє реалізувати фундаментальну функцію наукового пізнання — функцію випереджального відображення дійсності. Саме при реалізації цієї функції виявляється принципова роль експерименту як специфічного засобу подолання певної логічної антиномічності в співвідношенні практики і пізнання. В чому полягає ця антиномічність?

Оскільки пізнання виступає як процес теоретичного осмислення наявної практики, то воно за своїм змістом повинно відповідати наявній (сучасній) практиці. Це означає, що в законах науки мають відображатися ті закони об'єктивного світу, на основі і в межах яких здійснюється сучасна матеріально-технологічна діяльність людства. Але наука не змогла б виконувати своїх функцій щодо виробництва, якби за її допомогою не здійснювалось відображення таких явищ і законів, які ще не матеріалізовані в матеріально-технологічній діяльності. Наукове знання повинно випереджати сучасну практику, відкривати такі закони і процеси, на основі яких можливе створення нової техніки і технології. Отже, з одного боку, результати пізнання мають відповідати сучасній практиці, на основі якої вони досягнуті, з другого — результати пізнання повинні випереджати наявну практику, стимулювати її майбутній розвиток.

Аналогічна ситуація виникає і при реалізації функції практики бути критерієм пізнання. Кажучи про практику як критерій істини, ми розуміємо сучасну (наявну практику). Але якщо знання за своїм змістом стосується майбутньої практики, то як сучасна практика може виконувати вказану функцію? З другого боку, знання, поки воно не пройде повну перевірку на істинність у межах сучасної практики³¹, не може стати засобом розвитку практики. Отже, знання, що стосується майбутньої практики, має перевірятися майбутньою практикою і водночас воно повинно перевірятися до майбутньої практики.

Реальний процес пізнання розв'язує цю логічну антиномічність, зокрема, завдяки функціонуванню такої форми пізнавальної діяльності, як науковий експеримент. Експеримент є опосередковуючою ланкою між сучасною і майбутньою практикою, він може розглядатися як засіб моделювання майбутньої практики (деяких її істотних рис) засобами сучасної практики і саме тому може виконувати гносеологічні функції майбутньої практики на основі сучасної практики. Як справедливо зазначає В. С. Степін, «за допомогою експерименту і вимірювання наука... виявляється здатною передбачити основні риси майбутніх форм асиміляції людством природи...»³²

Але з того, що експеримент немов би моделює майбутню практику, виконує її гносеологічні функції, ще не випливає, що експеримент і вимірювання однозначно набувають статусу «особливої практики». Розглядаючи експеримент і вимірювання як особливу практику, В. С. Степін водночас розрізняє: реально наявну і майбутню практику³³, причому залишається незрозумілим, до якої ж практики нале-

³¹ Здійснення усякого технічного проекту, що спирається на певні теоретичні принципи фізики або іншої фундаментальної науки, передбачає, що згадані принципи вже визнані за достовірні.

³² Практика и познание. М., 1973, с. 215.

³³ Там же, 225—226.

жить експеримент. Природно було б залічити експеримент до майбутньої практики, але останньої ще не існує, тоді як експериментують сучасні люди в сучасних умовах. Не можна експеримент беззастережно залічити і до «реальної практики», оскільки остання за контекстом тлумачиться як «безпосереднє виробництво».

Можна було б сказати, що експеримент належить як до сучасної (наявної), так і до майбутньої (ще не здійсненої) практики і становить таку особливу практику, яка містить елементи майбутньої практики і водночас здійснюється у межах наявної практики. Але при цьому знову-таки втрачається гносеологічна відмінність між практичною і пізнавальною діяльністю. Експеримент як особлива практика протиставляється пізнанню (як теоретичній діяльності), водночас він лишається формою пізнавальної діяльності, «засобом наукового дослідження» (Ф. Енгельс), такою «особливою практикою», яка власне не є практикою, оскільки вона не реалізує функцію практики бути метою пізнання. Проте остання функція практики є для марксистської гносеології її найважливішою ознакою, якщо брати практику в її історико-матеріалістичному розумінні.

Уникнути цих труднощів навряд чи можна, якщо не визнати за експериментом гносеологічний статус такої форми пізнавальної діяльності, яка породжена практикою і водночас відмінна від неї. Експеримент з цього погляду репрезентує практику в сфері пізнавальної діяльності, реалізує в певних межах дві основні гносеологічні функції практики, опосереднюючи відношення практики і пізнання, а також сучасної і майбутньої практики. Саме тому експеримент не є формою практики, а є засобом, що опосередковує перехід від сучасної до майбутньої практики.

Якщо зіставити наявну і майбутню практику, то можна сказати, що метою пізнання є перетворення наявної практики в майбутню. Процес цього перетворення є розвитком практики; для матеріально-технологічної практики цей процес перетворення моделюється природознавством завдяки такій формі пізнавальної діяльності, як експеримент. В експерименті на рівні матеріально-фізичних предметних взаємодій моделюється в схематизованому, спрощеному вигляді наявна і майбутня практика, окремі її аспекти. Експеримент дозволяє виявити відповідні тенденції і можливості розвитку сучасної матеріально-технологічної діяльності, той «потенціал», який вона має в певну епоху.

Функцію опосереднення між сучасною і майбутньою практикою експеримент виконує завдяки тому, що він виявляє відношення між ідеальним відображенням і матеріальним творенням, тобто в межах наукового пізнання моделює зв'язок знання про предмети і творення нових предметів.

Кожний експеримент має на меті здобування певних знань, певної інформації, реалізує функцію відображення об'єктивної дійсності. Але це відображення ґрунтується на творчій діяльності по створенню відповідної матеріально-предметної ситуації. Прорив у сферу нового знання здійснюється тоді, коли виникає якась ідея експерименту, тобто ідея створення відповідної матеріально-предметної ситуації, а також матеріалізації певних умов виникнення чи існування досліджуваних об'єктів. Усі видатні експериментатори в історії науки були водночас і видатними винахідниками. Створюючи оригінальні ситуації матеріально-предметних взаємодій, аналізуючи ці ситуації і формулюючи відповідні закони поведінки спостережуваних об'єктів, дослідники здійснювали перехід від старого до нового знання через творення нової дійсності.

У сучасному природознавстві інженерне винахідництво, творення нових предметів як творення нових засобів експериментального дослідження, вихід за межі «природних» предметних взаємодій у сферу дедалі більш штучних матеріально-предметних ситуацій, які не існують у природі «самої по собі», все більш стверджується законом розвитку науки. Це означає, що в «чистому природознавстві» активно поєднуються матеріальне творення і ідеальне відображення, пізнання і перетворення. Творення здійснюється на основі відображення, через відображення; відображення виступає як осмислення процесу творення, як ідеальна форма вираження принципів можливостей матеріального творення.

Отже, теоретичне природознавство, яке прагне відповісти на питання: який є світ «сам по собі», дає відповідь на це питання, спираючись за допомогою експерименту на форми людської предметної діяльності, на процес творення нових предметів і нових предметних взаємодій.

Згаданий процес ідеально, в абстрактній формі, відображається в законах і принципах науки, в її поняттях і уявленнях, як знання про світ «сам по собі». Творча матеріальна предметна діяльність у формі наукового експерименту виступає як засіб розгортання природи «самої по собі», а також актуалізації об'єктивних законів, які притаманні природі. Саме завдяки цьому в принципі можливий зворотний перехід — від фундаментальної науки, теоретичного природознавства до прикладної науки, інженерно-винахідницької діяльності з метою створення нової техніки і технології. Експеримент не може реалізувати функцію практики бути метою пізнання, але експериментальна форма пізнавальної діяльності стає неодмінною передумовою реалізації цієї функції практики.

Резюмуючи, можна твердити, що в гносеології експеримент має подвійну природу. Якщо виходити з відношення теорії і практики, то експеримент слід залічити до форм практики. Але якщо врахувати важливу ознаку практики — здатність бути метою пізнання, то експеримент в межах гносеології правомірно розглядати як таку форму освоєння дійсності, яка в сфері пізнавальної діяльності моделює практичне освоєння, передую останньому і певною мірою спрямовує його. Разом з тим перехід від експерименту до практичного освоєння дійсності зумовлений багатьма чинниками розвитку потреб суспільства і його технологічної діяльності.

Експеримент сприяє дослідженню можливостей і тенденцій розвитку практики. Специфіка сучасних відношень між практикою і пізнанням виявляється, зокрема, в тому, що існують такі форми предметно-матеріальної діяльності (наприклад, космічні польоти), які можуть розглядатися як вираження практичного освоєння дійсності (оскільки космічні польоти зумовлені матеріальними потребами соціального розвитку людства, мають на меті задоволення цих потреб) і водночас як експериментальне пізнання, оскільки їх метою є здобуття інформації, знання про космічний простір, про можливості людства в його «технологічному освоєнні».

Звідси постає досить гостре в сучасних умовах питання про доцільність наукових експериментів і тих напрямів наукового дослідження, які потребують великих матеріальних ресурсів і з погляду наявної практики мають «абстрактний» характер. Дискусії з приводу мети фізики високих енергій або обґрунтування правомірності досліджень в

галузі астрофізики³⁴ можна збагнути лише за умови, якщо врахувати специфіку експериментальних засобів цих галузей науки. Активний характер експерименту можливий лише завдяки власне практичній діяльності. Остання зумовлює потреби, пов'язані з науково-пізнавальною діяльністю, а також виявляє вплив науково-пізнавальної діяльності на розвиток матеріальних потреб практики.

* * *

В статье анализируется проблемная ситуация, связанная с определением гносеологического статуса научного эксперимента, его отношения к практике. Эксперимент имеет противоречивую природу, что выражается в двойственности его гносеологического статуса.

Научный эксперимент правомерно рассматривать как форму практики, поскольку учитываются такие признаки практики, как ее материальный характер, целеполагание, преобразование предметов объективного мира, а также ее значение как основы познания и критерия истины.

Однако интерпретация эксперимента как формы практики связана с абстрагированием от понимания практики как цели познания и приводит к «размыванию» различия между «собственно практикой» (материальным производством, социально-исторической преобразовательной деятельностью) и познавательной деятельностью, то есть различия между практикой и познанием, которое необходимо, в частности, для гносеологической интерпретации соотношения науки и техники. Если же на первый план выдвинуть гносеологический признак практики быть целью познания, соответственно, исходить из необходимости гносеологического отличия практики и познавательной деятельности, то гносеологический статус эксперимента изменяется.

Эксперимент правомерно рассматривать в этом случае, как специфическую форму познавательной деятельности, которая репрезентирует практику в сфере познания, опосредует отношение между отражением и творчеством, современной и будущей практикой. Научный эксперимент означает создание «квазипрактических ситуаций», позволяющих абстрактно и схематически моделировать средствами современной науки некоторые аспекты практики, тенденции ее развития.

³⁴ Див. напр.: Вайскопф В. В защиту физики высоких энергий; Примаков А. Бесполезна ли физика элементарных частиц? УФН, т. 86, вып. 4, 1965; Вайскопф В. Связь между физикой и другими науками. УФН, т. 95, вып. 2, 1968; Гинзбург В. Л. Современная астрофизика. В кн.: Астрофизика (над чем думают физики). М., 1967. Капица П. Л. Эксперимент, теория, практика. М., 1974; Кузнецов Б. Г. Ценность познания. М., 1975.

С. В. МОЧЕРНИЙ

Системний підхід у дослідженні форм капіталу

У підсумковому документі Конференції комуністичних і робітничих партій Європи, що відбулася 29—30 травня 1976 року в Берліні, підкреслюється, що «труднощі, які переживає імперіалізм, є результатом дальшого поглиблення загальної кризи капіталістичної системи, що охоплює всі сфери життя капіталістичного суспільства — економічну, соціальну, моральну і політичну, і проявляється в різних країнах в різних формах і масштабах»¹.

Розуміння соціально-економічної суті капіталізму загалом, знання його основних сучасних форм і можливих дальших еволюційних змін дозволяє глибше збагнути механізм пристосування сучасного капіталізму до вимог науково-технічної революції, до революційних зрушень в усій системі продуктивних сил, до економічного змагання з соціалізмом.

Під впливом розвитку продуктивних сил, загострення економічних суперечностей, посилення класової боротьби пролетаріату відбувається еволюція капіталу, модифікація його форм. Це зумовлює процес наповнення даної категорії елементами нового змісту. Як відомо, капітал як свої складові моменти включає індивідуальний, промисловий та інші форми, досліджені К. Марксом, а також фінансовий, монополістичний, державно-монополістичний капітал — форми капіталу епохи імперіалізму, всебічно розкриті В. І. Леніним.

Вивчення процесу взаємодії форм капіталу, співвідношення попередніх, менш розвинутих, і пізніших, більш розвинутих і складних форм, з'ясування їх місця в системі капіталістичних виробничих відносин потребує врахування сучасної специфіки державно-монополістичного капіталізму. Важливим конкретно-науковим методом дослідження цих питань є системно-структурний аналіз.

На нашу думку, застосування системно-структурного підходу в дослідженні форм капіталу дозволяє узагальнити деякі специфічні моменти сучасного капіталізму. В радянській економічній і філософській літературі є праці, в яких системно-структурний підхід використовується в дослідженні капіталістичного виробництва загалом². Гадаємо, доцільно застосувати цей метод і до аналізу історично-конкретних форм капіталу.

З'ясування суті системно-структурного підходу у дослідженні форм капіталу — тема спеціального широкого дослідження. У цій статті

¹ За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес у Європі. До підсумків Конференції комуністичних і робітничих партій Європи. К., 1976, с. 29.

² Див.: Бобров М. Я. Структурно-функціональний аналіз системи общественного производства в «Капитале» К. Маркса. М., 1969; Афанасьев В. Г. Научное управление обществом. Опыт системного анализа. М., 1973; Кузьмин В. П. Проблемы системности в теории и методологии К. Маркса. М., 1974.

ті ставиться завдання висвітлити лише такі аспекти проблеми: системоутворюючі елементи економічної системи і їх взаємозв'язок, зокрема збіг основної форми капіталу і основних виробничих відносин; процес перетворення різних елементів економічних відносин сучасного капіталізму в панівну систему; вираження взаємозв'язку економічних підсистем в понятті «економічна структура».

Розв'язання зазначених питань потребує попереднього уточнення суті системно-структурного підходу, його основних вимог щодо пізнання форм капіталу, а також розкриття цього підходу як одного з аспектів діалектико-матеріалістичного методу дослідження.

Системно-структурний аналіз виступає як конкретизація принципів діалектичного матеріалізму щодо окремих форм пізнання. При цьому системні принципи пізнання самі є компонентами діалектико-методологічної основи системно-структурного підходу³. Системно-структурний аналіз може бути ефективно застосований у науковому дослідженні на основі таких принципів діалектичного матеріалізму, як принцип розвитку, взаємодії, взаємозв'язку та ін. Принцип системності виникає як конкретизація відзначених принципів діалектичного матеріалізму стосовно деяких конкретних галузей наукового пізнання.

У політичній економії застосування системно-структурного підходу має своєю передумовою вивчення будь-якого економічного явища або процесу в його цілісності, багатоплановості з вирізненням основних підсистем, сторін, характерних особливостей їх внутрішнього зв'язку між собою. «В кожному суспільстві,— писав К. Маркс,— виробничі відносини становлять якесь єдине ціле»⁴. В. І. Ленін зазначав, що термін «капіталістичні виробничі відносини» «без додання слів «система» і т. п. (відносин) не вказує на щось закінчене і цільне»⁵.

Проблема цілісності щодо дослідження форм капіталу означає насамперед незвідність більш розвинутих форм капіталу до попередніх, менш розвинутих (наприклад, монополістичного до індивідуального, а державно-монополістичного — до монополістичного та ін.) Принципу цілісності суперечить погляд, нібито в більш розвинутих формах капіталу слід шукати тільки ті властивості, які притаманні менш розвинутих формам або навпаки. Оскільки еволюція форм капіталу іде від простого до складного, то в більш розвинутих формах виникають якісно нові властивості, особливості, яких не мали попередні форми. Більш розвинуті форми капіталу мають ускладнені зв'язки і відношення між собою і тому теоретично виражаються в більш численних визначеннях, в системі економічних категорій.

Вимога цілісності в аналізі тієї чи іншої конкретної форми капіталу або капіталу як усїєї суспільної форми розвитку продуктивних сил означає також незвідність окремої форми капіталу до усїєї сукупності виробничих відносин (якою є капітал),⁶ або, навпаки, зведення цілої сукупності до однієї з її форм. Положення К. Маркса про безглуздість зведення частини до цілого⁷; можна з повною підставою застосувати до аналізу розглядуваних процесів. Згідно з принципом цілісності, кожна з конкретних форм капіталу, поряд з загальними економічними функціями, що впливають із єдності їх внутрішньої суті, має і свої специфічні властивості, характерні риси і особливості, свої підсистемні якості.

³ Див.: Исторический материализм как теория социального познания и деятельности. М., 1972, с. 158.

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 130.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 6, с. 208.

⁶ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф., Соч., т. 46, ч. II, с. 229.

⁷ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 442.

Незвідність більш розвинутих форм капіталу до менш розвинутих і навпаки, як і неправомірність зведення окремих форм до всього капіталу, означає, що капітал як суспільна форма розвитку продуктивних сил не є «арифметична сума» або результат складання якостей і специфічних властивостей окремих його форм, конкретних різновидів капіталу. Як цілісний об'єкт він має такі властивості, які виникають внаслідок діалектичної взаємодії його складових елементів і поза такою взаємодією не існують. Цей висновок підтверджує дане К. Марксом визначення капіталу як суспільної форми пануючого процесу виробництва, засвідчує правильність вживання категорії «капітал взагалі»⁸, тобто «капітал» безвідносно до якої б то не було його конкретної форми. Капітал взагалі не зводиться до індивідуального, промислового, монополістичного та ін. капіталу, але це не означає, що ця категорія є беззмістовною абстракцією. Скоріше навпаки⁹. Капітал загалом убирає в себе основні властивості всіх конкретних форм капіталу; його зміст, який розкривається в багатогранних складних процесах, є наслідком діалектичної взаємодії більш конкретних форм. Але в процесі такої взаємодії, внаслідок якої капітал набуває свого реального існування, своєї спрямованості і логіки розвитку, виникають нові його якісні властивості. Його специфіка визначається не тільки природою кожного з його елементів, але значною мірою і характером зв'язку між самими елементами. Це притаманне й іншим економічним формам. Так, розглядаючи золото (як гроші) в єдності двох його основних функцій — як міри вартостей і засобу обігу, К. Маркс писав, що «...як така єдність золото має і самостійне існування, відмінне від його буття в обох цих функціях»¹⁰. Самостійне існування золота зумовлене наявністю в ньому природних властивостей, їх особливої споживчої вартості.

Застосування системно-структурного підходу в дослідженні форм капіталу потребує виділення основних системоутворюючих елементів і взаємозв'язку між ними. Такими системоутворюючими елементами всієї сукупності виробничих відносин капіталу як суспільної форми є основний економічний закон, основне виробниче відношення і основна суперечність капіталізму. Вони визначають форми руху інших законів і суперечностей даного ладу, зумовлюють економічну структуру капіталістичного способу виробництва. Основна суперечність капіталізму є найглибшою основою, на якій відбуваються розкол суспільства на антагоністичні класи і загострення всіх суперечностей цієї суспільно-економічної формації.

Між згаданими системоутворюючими елементами існує органічний зв'язок. Він впливає з економічних відносин капіталістичного способу виробництва. Як підкреслював К. Маркс, «...економічне відношення... містить в собі протилежності і саме є єдністю суперечностей...»¹¹. У розкладі кожного економічного відношення на суперечливі сторони, в аналізі кожної з них, у з'ясуванні їх взаємодії полягає основна вимога діалектичного методу дослідження в політичній економії¹².

⁸ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 5, Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 46, ч. II, с. 515.

⁹ Аналогічний зміст має відоме лєнінське положення про категорію вартості, яка, хоч і позбавлена матеріальності, чуттєвості, але істинніша, ніж закон попиту і пропозиції (див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 143).

¹⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 98.

¹¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. III, с. 81.

¹² Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 466.

Розглянемо це на прикладі товару як найбільш елементарної клітинки капіталістичного способу виробництва, найпростішого економічного відношення в системі виробничих відносин капіталізму. Тим більше, що в цій клітинці в зародковій формі містяться всі суперечності капіталістичного суспільства.

«Аналіз,— зазначає В. І. Ленін,— розкриває в цьому найпростішому явищі (в цій «клітинці» буржуазного суспільства (всі суперечності (respective зародки всіх суперечностей) сучасного суспільства)»¹³⁻¹⁴.

Саме з аналізу товару як економічної клітинки буржуазного суспільства і починає К. Маркс дослідження безпосереднього процесу капіталістичного виробництва. Цей аналіз показує, що товар є єдністю споживчої і мінової вартостей, його двоїста природа полягає в двоїстості самого характеру праці. Суперечність між споживчою вартістю і вартістю дістає свій дальший розвиток в суперечності відносної та еквівалентної форм вартості, товару і грошей, приватної і суспільної праці, між виробництвом і споживанням, між різними сторонами капіталістичного способу виробництва. Розглядаючи різні форми руху суперечностей товару, К. Маркс писав, що мірою того, як ми все далі і далі проникаємо в буржуазну економіку, «...ми повинні, з одного боку, розкривати все нові й нові визначення цієї суперечності, а з другого боку, показувати, як у більш конкретних формах її повторюються і містяться її більш абстрактні форми»¹⁵.

Маркс показує, що товарна форма праці є результатом розвитку історично конкретних суспільних відносин, що в товарному виробництві праця має конкретний і абстрактний характер. Взаємозумовленість цих протилежних моментів праці в межах капіталістичного виробництва і спричинює наявність мінової вартості. Необхідною умовою існування капіталізму є абстрактний характер реалізації живої праці, її відчуження в самому процесі споживання робочої сили і виробництва додаткової вартості. Капіталістичне присвоєння ґрунтується на приватній власності на засоби виробництва і експлуатації найманої робочої сили.

Оскільки капітал — суспільна форма капіталістичного способу виробництва — характеризується сукупністю виробничих відносин, то, як основна форма, а, отож, і основне виробниче відношення виступає промисловий капітал, тобто капітал в його основній структурі¹⁶. Він є таким тому, що визначає характер капіталістичного способу виробництва, включає наявність класової протилежності між капіталістами і робітниками, виробляє додаткову вартість шляхом безпосереднього присвоєння чужої праці, здійснює переворот у техніці і суспільній організації праці, визначає соціальні і політичні відносини; всі інші форми капіталу щодо нього є залежними і підпорядкованими, рухаються на його основі, є способом його існування¹⁷.

Промисловий капітал виступає як основне виробниче відношення не на початковій стадії становлення капіталізму, а з моменту розвитку капіталістичного способу виробництва на власній основі, коли відбулося відособлення торгового, грошового капіталу від промислового,

¹³⁻¹⁴ В. І. Ленін. Повне збір. творів, т. 29, с. 300.

¹⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. II, с. 531.

¹⁶ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 24, с. 60; т. 25, ч. I, с. 274; т. 26, ч. III, с. 417, 418.

¹⁷ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 24, с. 60, 86; т. 25, ч. I, с. 301, 337, 341; т. 25, ч. II, с. 132, 138, 141; т. 26, ч. I, с. 55; т. 26, ч. III, с. 417, 418, 460—462.

коли перші протистоять йому як нові форми капіталу¹⁸, які виконують специфічні функції. Промисловий капітал, виконуючи свою основну функцію,— виробництво додаткової вартості на капіталістичному підприємстві, як основна відособлена самостійна форма капіталу зростається з продуктивним капіталом і виступає на домонополістичній стадії розвитку як основна форма капіталу взагалі.

Взаємовизначеність основної форми капіталу і основного виробничого відношення можна розкрити так. Відомо, що основоположники марксизму-ленізму визначали систему виробничих відносин як суспільну форму розвитку продуктивних сил. Поняття суспільної форми відображує взаємодію продуктивних сил і виробничих відносин, дію закону відповідності останніх рівню, характеру і структурі перших. Загалом поняття суспільної форми в даному разі відповідає і рівнозначне поняттю сукупності виробничих відносин.

Капіталістичний спосіб виробництва, за словами К. Маркса, «рухається в ним самим створених формах»¹⁹⁻²⁰. Такими основними формами даного способу виробництва є додаткова вартість, прибуток, процент, рента, заробітна плата та інші явища і процеси, теоретично осмислювані в конкретних економічних категоріях. У цьому зв'язку можна стверджувати, що, оскільки суспільна форма в цілому охоплює за обсягом те коло явищ, що й виробничі відносини, то основна форма капіталу в межах всієї суспільної форми (нагадаємо, що К. Маркс останньою називав капітал) збігається з основними виробничими відносинами в системі виробничих відносин капіталізму. У даному разі категорія «суспільна форма» за своїм обсягом характеризує систему виробничих відносин, відображує суть капіталістичного способу виробництва. За словами К. Маркса, «...капіталістичний процес виробництва є історично визначена форма суспільного процесу виробництва взагалі»²¹.

Збіг виробничих відносин і суспільної форми розвитку продуктивних сил, а також основного виробничого відношення і основної суспільної форми підтверджується і в ході розгляду логічних форм і гносеологічного аспекту процесу пізнання цих явищ. Виробничі відносини загалом дістають своє теоретичне вираження в системі економічних законів і категорій. Кожна окрема категорія або закон виражає лише один із аспектів, властивостей, особливостей системи виробничих відносин. Те саме стосується і всієї суспільної форми загалом і кожного з конкретних її виявів. Вартість, гроші, додаткова вартість тощо є окремими формами капіталістичного процесу виробництва. У цих формах рухається процес виробництва, в них він розвиває свої внутрішні суперечності, загострює їх і створює матеріальні передумови виникнення нових, більш розвинутих форм. Кожна з таких форм виражається у відповідній економічній категорії. Розглядаючи товар, гроші, розвиток форм вартості, К. Маркс писав, що «такого роду форми якраз і становлять категорії буржуазної економії»²². Кожна з названих категорій (суспільна форма і виробничі відносини) є інструментом, знаряддям пізнання економічних явищ; але залежно від поставлених завдань вони в різних конкретних випадках мають неоднакову евристичну цінність. Категорія «суспільна форма» як інструмент пізнання здебільшого використовується тоді, коли в тому чи іншому економічному явищі чи процесі потрібно підкреслити їх соціально-економічний

¹⁸ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. III, с. 468.

¹⁹⁻²⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. III, с. 480.

²¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 385.

²² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 84.

аспект, виразити специфіку соціально-економічних зв'язків, на відміну від техніко-економічних. Це поняття також відіграє важливу роль при вивченні закономірностей зміни одного способу виробництва іншим.

У процесі еволюції форм капіталістичної власності — від індивідуальної капіталістичної, що панує на нижчій стадії, до монополістичної, відбувається еволюція і основної форми капіталу. На стадії імперіалізму такою формою стає фінансовий капітал. «Особливість імперіалізму, — відзначив В. І. Ленін, — панування якраз не промислового, а фінансового капіталу...»²³. Із відношення суспільної форми і виробничих відносин логічно випливає висновок, що фінансовий капітал виступає також і як основне виробниче відношення на вищій стадії капіталізму.

Тісний взаємозв'язок існує також між системоутворюючими елементами (основним виробничим відношенням і основною суперечністю) і основним законом капіталізму. Останній виражає усталений, постійно повторюваний внутрішній зв'язок між двома моментами основного виробничого відношення, тобто між найманими робітниками і власниками умов виробництва в безпосередньому процесі виробництва, а також між двома сторонами основної суперечності капіталізму. Виробництво додаткової вартості і її присвоєння капіталом залежить від розвитку продуктивних сил, від рівня усупільнення виробництва і праці, кількості найманих робітників, ступеня їх експлуатації та інших чинників. «Капітал, — писав К. Маркс, — це мертва праця, який, як вампір, оживає лише тоді, коли вбирає в себе живу працю і живе тим повніше, чим більше живої праці він поглинає»²⁴. За капіталізму порівняно з попередніми способами виробництва могутньому розвитку продуктивних сил сприяє виникнення самої суспільної форми капіталу, глибинна суть якої полягає в розриві і роз'єднанні безпосередніх виробників і умов виробництва. «Найбільш крайньою формою цього розриву, — писав К. Маркс, — при якій разом з тим продуктивні сили суспільної праці досягають наймогутнішого розвитку, є форма капіталу»²⁵. Внаслідок цього, відзначав К. Маркс, відбувалося «...перетворення індивідуальних і розпорошених засобів виробництва в суспільно концентровані, отже, перетворення карликової власності багатьох в гігантську власність небагатьох»²⁶.

Таке перетворення особливо інтенсивно і динамічно відбувається в останні десятиріччя, що значною мірою зумовлено процесом науково-технічної революції. Воно здійснюється через подальше посилення концентрації і централізації капіталу. Так, 200 великих корпорацій обробної промисловості США придбали протягом 1948—1969 років 3892 фірми з активом понад 50 млрд. доларів. В результаті, 200 найбільших корпорацій цієї галузі мали в 1968 р. таку частку активів, яку мали в 1941 р. тисяча найбільших монополій. З 1969 р. до початку 1972 р. двісті найбільших корпорацій Америки збільшили свої фонди з 60 до 70% всіх промислових фондів країни. Нині в економіці розвинутих капіталістичних країн панує мізерна купка гігантських монополій, які сконцентрували в своїх руках переважну частину виробництва, основного капіталу, прибутків. Так, в 1973 р. в США на долю перших 500 монополій, які контролюють національну економіку країни, припадало 65% обсягу всього продажу промислових корпорацій,

²³ Ленін В. І. Повне збр. творів, т. 30, с. 156, див. також т. 27, с. 335—336.

²⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 227.

²⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. III, с. 413—414.

²⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 716.

76% зайнятих робітників і 79% прибутку. Водночас ці 500 монополій становлять лише 0,004% від загальної кількості підприємств Америки. В усьому капіталістичному світі на долю 350 найбільших монополістичних концернів, які становлять 0,992% від загальної кількості підприємств, припадає дві третини всієї робочої сили, зайнятої на виробництві і 70% прибутків.

У США, як і в інших розвинутих країнах капіталу, щороку не витримують конкурентної боротьби тисячі дрібних і середніх підприємств немонополізованого сектору економіки. «Банкротство,— пише американський економіст і історик Ф. Ландберг,— в буквальному розумінні є невід'ємною рисою цього ладу»²⁷. За період 1946—1950 р. у США відбулося 5622 банкрутства, в 1951—1955 р.— 9317, в 1955—1960 — 14177, в 1961—1965 — 14849 і дещо скоротилося в 1966—1970 рр.— 10933. У 1972 р. відбулося 9566 банкрутств, в 1973—9345. Аналогічні процеси бувають і в інших капіталістичних державах. Так, за останні 200 років в ФРН припинили існування 200 тис. дрібних бізнесменів. В 1972 р. в цій країні відбулося 4255 банкрутств, в 1973 — 5277, в 1974 — 72229 в 1975 — близько 9195.

Між розвитком суспільного характеру виробництва за капіталізму (спеціалізацією, кооперуванням тощо, в ході яких виникає нова продуктивна сила) і виробництвом додаткової вартості існує причинний взаємозв'язок, який набуває форми прямої і зворотної залежності. Капітал як суспільна форма виробництва через процес концентрації і централізації виробництва значною мірою впливає на зростання розмірів підприємств, на розвиток продуктивних сил. Водночас суспільно комбінований процес виробництва, усупільнення виробництва і праці, присвоєння суспільної продуктивної сили — науки — дає можливість збільшити виробництво додаткової вартості, посилити наживу, приватний характер присвоєння.

Так, прибутки американських корпорацій до виплати податків зросли з 10 млрд. доларів в 1940 р. до 126,5 млрд. в 1973 р. 1974 р. зростання прибутків становило 12,8%. Чисті прибутки корпорацій у перші три місяці 1976 р. зросли порівняно з попереднім періодом на 6,3%.

Виділення основних системоутворюючих елементів існуючих економічних відносин, пануючої системи, взаємодії між ними потребує розкриття зв'язків і взаємовідношень між елементами і компонентами окремих підсистем.

Щодо капіталу як суспільної форми руху продуктивних сил на всіх стадіях розвитку капіталізму такими підсистемами виступають індивідуальний, монополістичний і державно-монополістичний капітал (або відповідні форми власності). У цьому зв'язку зауважимо, що К. Маркс розглядає в «Капіталі» закони розвитку і функціонування капіталістичної власності, що панує на домонополістичній стадії. Він аналізує також відтворення і суспільного капіталу, який являв собою процес взаємодії і взаємозв'язку індивідуальних капіталів. Геніальні ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса про виникнення монополій були розвинуті в створеній В. І. Леніним теорії імперіалізму. Найбільш повне завершення теорія монополістичного капіталу дістала в праці В. І. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму». В. І. Ленін назвав імперіалізм економічною системою відносин²⁸⁻²⁹. Аналіз монополістичного капіталу потребує з'ясування взаємовідносин між банківим, промисловим, торговим капіталом тощо. Характеризуючі державно-моно-

²⁷ Ландберг Ф. Богачи и сверхбогачи. М., 1971, с. 123, 358.

²⁸⁻²⁹ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 27, с. 88, 381.

полістичний капіталізм, слід розкрити суть монополій і держави, їх взаємодію між собою, розвиток державних підприємств, одержавлення національного доходу та інших економічних процесів. Кожен із названих елементів складається з відповідних компонентів і становить певну підсистему в загальній економічній системі капіталізму. Звідси виникає необхідність вивчати процес перетворення згаданих елементів в єдину пануючу економічну систему. У цьому розумінні розгляд сукупностей всіх капіталістичних виробничих відносин за допомогою понять «система», «підсистема» дає можливість конкретизувати субординацію реальних економічних процесів, виразити їх теоретично як певну систему економічних законів і категорій. У рукописі «Критика політичної економії» К. Маркс писав: «Якщо в закінченій буржуазній системі кожне економічне відношення передбачає інше в буржуазно-економічній формі і таким чином кожне покладене є разом з тим і передпосилка, то це має місце в будь-якій органічній системі. Саме ця органічна система як сукупне ціле має свої передпосилки, і її розвиток у напрямі цілісності полягає саме в тому, щоб підпорядкувати собі всі елементи суспільства або створити з нього органи, яких їй ще не вистачає. Таким шляхом система в ході історичного розвитку перетворюється в цілісність»³⁰.

Перетворення монополістичного капіталізму в цілісну систему відбувалося в процесі підкорення дрібних і середніх капіталістичних господарств великими монополіями. У пануючу підсистему включалась і величезна кількість дрібних господарств, заснованих на особистій праці. У процесі такого перетворення відбулося «зняття» попередньої системи. Щодо цього характерне висловлювання В. І. Леніна про співвідношення фінансового капіталу і менш розвинутих форм. «Фінансовий капіталізм,— писав В. І. Ленін,— не усуває нижчих (менш розвинутих, відсталих) форм капіталізму, а росте з них, над ними...»³¹⁻³³

З цього випливає, що монополістичний капіталізм не усуває індивідуального, а державно-монополістичний не усуває монополістичного. Відбувається процес діалектичної взаємодії трьох форм капіталу, трьох підсистем економічних відносин, в якому завжди виділяється пануюча підсистема, яка включає інші як свої складові частини.

Взаємозв'язок економічних систем між собою, як і зв'язок окремих елементів і компонентів відповідних підсистем, дістає теоретичне вираження в понятті «економічна структура». У процесі перетворення однієї підсистеми в якісно нову, більш розвинуту, поняття економічної структури поповнюється елементами нового змісту.

Поняття «економічна структура» щодо домонополістичного капіталізму виражало усталені зв'язки між дрібнотоварним і капіталістичним укладом, зв'язки і відносини найманих робітників і капіталістів у всіх формах суспільного відтворення, здійснюваного в рамках індивідуальної капіталістичної власності. В економічній структурі відображується внутрішній органічний зв'язок сторін, явищ, особливостей тощо, розкривається дійсна фізіологія буржуазного суспільства³⁴, співвідношення різних укладів господарства³⁵. Економічна структура в даному аспекті виражає суть економічної системи і, в свою чергу, розкривається через економічні закони.

«Закон і сутність,— писав В. І. Ленін,— поняття однорідні (однопорядкові) або точніше, одноступневі, поняття, що виражають поглиб-

³⁰ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. I, с. 229.

³¹⁻³³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 28, с. 169.

³⁴ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. II, с. 165—166.

³⁵ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. I, с. 525.

лення пізнання людиною явищ, світу etc»³⁶. Оскільки структура визначає внутрішні зв'язки, то «поняття закону є один з ступенів пізнання людиною єдності і зв'язку, взаємозалежності та цільності світового процесу»³⁷. Поняття «економічна структура» включає в себе внутрішні зв'язки між системоутворюючими елементами, підсистемами і компонентами підсистем.

Окремий економічний закон, як внутрішній, необхідний зв'язок між явищами, розкривається в певному колі економічних категорій, а система законів загалом, з гносеологічного погляду, виражає внутрішній зв'язок між сукупністю економічних категорій. Найбільше коло економічних категорій пов'язує в єдине ціле основний економічний закон капіталізму. Навколо нього групуються згідно з принципом субординації і інші економічні закони.

Оскільки кожній із названих підсистем властива своя внутрішня структура, то отже вони розвиваються відповідно як до загальних підсистем (наприклад, основний економічний закон, загальний закон капіталістичного нагромадження та ін.), так і до своїх особливих законів. Виникнення монополістичного капіталізму не усуває дії законів нижчої стадії, але видозмінює їх. Вони підпорядковуються дії законів, більш розвинутої економічної підсистеми. Поява і розвиток якісно нової економічної структури монополістичного капіталізму означає виникнення і нових законів, що виражають її суть. В. І. Ленін, розкриваючи цей процес, формулює основний і загальний закон імперіалістичної стадії — закон виникнення монополій³⁸.

Економічна система в цілому підпорядковується як основному економічному закону, так і законам пануючої підсистеми. К. Маркс називав старими уявлення, згідно з якими економічна система зображується як підпорядкована основному закону³⁹. Основний економічний закон виражає мету, визначальний мотив капіталістичного виробництва⁴⁰, а механізм системи регулюється всією системою економічних законів.

Перехід від однієї пануючої системи до іншої (від домонополістичного капіталізму до монополістичного, а далі — до державно-монополістичного) наповнює первісне поняття економічної структури новим змістом. В сучасних умовах воно виражає не тільки внутрішній зв'язок категорій економічної системи домонополістичного капіталізму, а насамперед зв'язок між основними підсистемами. Оскільки кожна з них узагальнюється в певній підсистемі економічних законів і категорій, то поняття економічної структури теоретично виражає внутрішній зв'язок категорій цих підсистем. Прикладом такого зв'язку можна назвати взаємовідношення середнього прибутку і монополю високого прибутку, які виступають відповідними елементами домонополістичної і монополістичної економічної структури. Розгляд внутрішнього зв'язку між цими категоріями означає разом з тим додержання принципу історизму в пізнанні реальних економічних зв'язків і відносин, які постійно змінюються.

Одним із аспектів характеристики капіталістичного способу виробництва є виділення різних форм зв'язків продуктивних сил і виробничих відносин (політична економія вивчає взаємодію останніх у зв'язку з розвитком перших). У системі продуктивних сил такі

³⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 127.

³⁷ Там же, с. 126.

³⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 27, с. 296.

³⁹ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. II, с. 169.

⁴⁰ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25, ч. II, с. 415.

зв'язки формуються в процесі взаємодії робочої сили, засобів праці, предметів праці та інших елементів. Структуру продуктивних сил, яка виникає при цьому, їх суть відображають закони розвитку і функціонування даної системи. Такі зв'язки можна назвати техніко-економічними. Відносини і зв'язки між людьми у сфері присвоєння засобів виробництва є соціально-економічними зв'язками. В кожній економічній категорії, оскільки вона відображає сторони взаємозв'язку системи продуктивних сил і виробничих відносин, наявні елементи техніко-економічних і соціально-економічних форм зв'язку. Залежно від цих форм зв'язку у способі виробництва утворюються два різних типи структур. Для техніко-економічних зв'язків характерна переважно кількісна структура, а для соціально-економічних — якісна.

Визначення кількісної структури економічної системи потребує з'ясування внутрішнього зв'язку між елементами продуктивних сил. Оскільки сучасна економічна система капіталізму складається внаслідок взаємодії трьох основних підсистем (домонополістичного, монополістичного і державно-монополістичного капіталізму), то з'ясування її кількісної структури потребує розкриття внутрішнього зв'язку між речовими і особистісними чинниками виробництва, об'єктами власності, сумою матеріальних благ, що належать кожній із підсистем.

Характеристика якісної структури полягає в аналізі співвідношення трьох економічних підсистем між собою загалом і тих чи інших відповідних економічних категорій зокрема. В останньому випадку потрібно, наприклад, розглянути співвідношення між категоріями «вартість», «монопольна ціна», «ціна на продукцію державних підприємств» (так звана адміністративна ціна), «середній прибуток», «монопольний прибуток» і «прибуток державних підприємств». Але акцент при цьому падає не на кількісну характеристику категорій, а на їх суспільну форму, на те, які сторони виробничих відносин вони виражають, що спільного і відмінного між ними в цьому аспекті аналізу. Ленінське положення про те, що перехід домонополістичного капіталізму в імперіалізм означає кількісне перетворення⁴¹, слід розуміти так, що згадане перетворення характерне не тільки для всієї економічної системи, але і для складових її елементів.

Аналізуючи якісну структуру економічної системи капіталізму загалом, потрібно з'ясувати, як співвідносяться між собою домонополістичний і монополістичний капіталізм, а також, як відображується цей процес у змісті відповідних категорій. Виходячи з положення К. Маркса про те, що більш розвинута конкретність зберігає простішу конкретність як підпорядковану категорію, що ціле може розвиватися в одну із сторін більш конкретного відношення, можна, гадаємо, твердити, що категорія «монополістичний капіталізм» за своїм змістом відображає і явища домонополістичного капіталізму. Монополістичний капіталізм, як більш конкретна економічна система, має порівняно з попередньою підсистемою більше особливостей, рис, а тому виражається в численніших категоріальних визначеннях.

Такий висновок підтверджується і фактами сучасної буржуазної дійсності, коли в залежності від монополій потрапили мільйони дрібних і середніх індивідуальних капіталістичних господарств. Останні перетворилися в постачальника, так би мовити, дрібних деталей, вузлів, виконуваних на замовлення монополій. Через систему субпідрядів, контрактних цін вони перетворилися в додатковий механізм монополістичного капіталу і з погляду усупільнення економічних зв'язків становлять приховану форму централізації монополістичних союзів.

⁴¹ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 27, с. 363.

Еволюція економічної системи, поява в ній якісно нових підсистем зумовлює еволюцію основного виробничого відношення, основної суперечності і основного економічного закону. Важливим методологічним висновком, що випливає з аналізу розглядуваних проблем, є те, що в процесі перетворення монополістичного капіталізму в державно-монополістичний відбувається дальша еволюція основних системоутворюючих елементів. Оскільки наукове визначення основної форми капіталу дає можливість правильно зрозуміти внутрішню структуру капіталістичного способу виробництва⁴², то з'ясування еволюції основного виробничого відношення (а також основної суперечності і основного економічного закону) дозволяє уточнити деякі елементи структури державно-монополістичного капіталізму.

Отже, згідно з принципами і вимогами системно-структурного підходу форми капіталу потрібно розглядати насамперед в їх багатоплановості, в тісній залежності і взаємозумовленості. При цьому треба визначити основні системоутворюючі елементи (такими виступають основний економічний закон, основне виробниче відношення і основна суперечність капіталізму), між якими виникає ціла сітка прямих і зворотних зв'язків. Крім того, системно-структурний підхід передбачає виділення пануючої підсистеми, яка поступово підпорядковує собі і перетворює відповідно до законів свого розвитку всі попередні економічні підсистеми даного ладу, організує їх в єдину органічну систему.

З'ясування усіх типів зв'язків у дослідженні форм капіталу допомагає глибше зрозуміти соціально-економічну природу капіталізму, розкрити його антагоністичні виробничі відносини, історичну неминучість його загибелі. Загалом філософське значення аналізу форм капіталу полягає в тому, що він є конкретизацією принципів діалектико-матеріалістичної методології щодо конкретних проблем науки, однією з форм застосування їх у політичній економії. Водночас здійснення цього аналізу відкриває можливості для філософського узагальнення конкретно-наукового матеріалу, сприяє збагаченню і дальшому розвитку категоріального апарата марксистсько-ленінської філософської науки.

* * *

В статті аналізується одна из фундаментальных категорий экономической системы капитализма — категория капитала и рассматривается эволюция основных форм капитала. К анализу этой проблемы применяются такие важные принципы научного подхода: принцип целостности, системности и всеобщей связи. Исходя из них, автор выделяет такие основные системообразующие элементы капитала (общественной формы капиталистического воспроизводства), как основной экономический закон, основное производственное отношение и основное противоречие капитализма. Вычлениются также основные экономические подсистемы капитала, в качестве которых на всех этапах его эволюции выступают индивидуальный, монополистический и государственно-монополистический капитал. Взаимодействие экономических подсистем выражается в понятии «экономическая структура», для которого характерно два типа связей: технико-экономические, составляющие структуру системы производительных сил и социально-экономические связи, которые выражают характер отношения между людьми в процессе присвоения тех или иных элементов производительных сил. Для познания сущности того или иного явления определяющей являются социально-экономические связи.

⁴² Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 28, с. 146.

Функціонування філософії в суспільстві як проблема історико-філософської науки

Неодмінною умовою успішного комуністичного будівництва в нашій країні, запорукою досягнень в усіх галузях матеріальної і духовної культури є дальший творчий розвиток наукових теорій, ефективність якого величезною мірою залежить від зв'язку науки з практикою суспільного життя. Як відзначав на XXV з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев, ті завдання, що «стоять перед нашою суспільною наукою, можуть бути розв'язані лише при умові найтіснішого її зв'язку з життям... Тісний зв'язок з практикою може піднести ефективність науки, а це сьогодні — одна з центральних проблем»¹.

Дослідження проблем взаємодії наукової теорії і практики має важливе теоретичне значення і з погляду історико-філософського аналізу. У межах марксистсько-ленінської історико-філософської науки взаємодія філософії і практики вивчається за допомогою генетичного і функціонального підходів. Перший підхід охоплює коло питань, пов'язаних із вивченням закономірностей виникнення філософського знання як усвідомлення практики, предметного світу культури. Другий полягає в дослідженні механізму функціонування філософського знання в суспільстві, впливу його на дальший розвиток суспільної практики. На ньому ми її спинимося.

Зосередження уваги саме на цьому питанні зумовлене рядом чинників. До них належить насамперед потреба з'ясувати місце філософії в соціальному житті, висвітлити ту роль, яку відіграє марксистсько-ленінська філософія як теоретична основа комуністичного світогляду. Через осмислення світоглядного значення філософії діалектичного та історичного матеріалізму розкривається її революційно-перетворююча функція, її суспільна роль як керівництва до дії, що В. І. Ленін називав живою душею марксизму^{1а}.

Докладний аналіз механізму функціонування філософії в суспільстві, здійснюваний в межах марксистсько-ленінської історико-філософської науки, є однією з істотних передумов досягнення плідної взаємодії діалектико-матеріалістичної філософії з іншими галузями суспільного знання. Вивчення місця філософії марксизму-ленізму в сучасному суспільному житті, шляхів її впливу на формування світогляду людини становить актуальну проблему історичного матеріалізму, наукового комунізму тощо. І це зрозуміло, якщо зважати на ту важливу роль, яку відіграє марксистсько-ленінська філософія в соціалістичному суспільстві.

Будучи теоретичним вираженням самосвідомості пролетаріату, його класових інтересів, марксистсько-ленінська філософія науково доводить неминучість загибелі капіталізму й перемоги соціалізму та комунізму. Лише науково-матеріалістичний світогляд, теоретичним ґрунтом якого є філософія діалектичного та історичного матеріалізму, перетворив соціалізм з утопії в науку, вказавши пролетаріату і його партії

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 82.

^{1а} Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 20, с. 78.

єдино правильний шлях боротьби за побудову комунізму. Це зумовлює суспільно-політичне значення марксистсько-ленінської філософії як методологічної і світоглядної основи програми, стратегії, тактики й політики комуністичних і робітничих партій, їх практичної діяльності. Особливе значення, якого набуває нині ця проблема, пов'язане з неухильним зростанням ролі марксистсько-ленінської філософії в умовах успішного будівництва комуністичного суспільства, здійснюваного радянським народом під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу. Саме на міцному фундаменті марксистсько-ленінської теорії, як відзначав на XXV з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, КПРС будувє «справу комуністичного виховання, як і всю свою революційно-перетворюючу діяльність... Марксизм-ленінізм — це єдина надійна основа для розробки правильної стратегії і тактики. Він дає нам розуміння історичної перспективи, допомагає визначити напрям соціально-економічного і політичного розвитку на довгі роки вперед, правильно орієнтуватися в міжнародних подіях»².

Зростання суспільної ролі марксистсько-ленінської філософії в наш час пов'язане з небаченим раніше розширенням і ускладненням характеру тих практичних, теоретичних, ідеологічних і політичних завдань, що стоять тепер перед соціалістичним суспільством. Успішне здійснення завдань комуністичного будівництва в нашій країні потребує глибокої філософської розробки методологічних основ комуністичного виховання, вивчення шляхів, якими ідеї марксистсько-ленінської філософії втілюються у свідомість кожного громадянина нашої країни. За своєю суттю і суспільним призначенням філософія діалектичного та історичного матеріалізму адресується не вузькому колу. Її проблеми стосуються всіх трудящих і лише на ґрунті засвоєння марксистсько-ленінських ідей, перетворення їх на глибоке переконання кожного здійснюється формування світогляду будівників комуністичного суспільства. Тим-то проблема засвоєння марксистсько-ленінської філософії, будучи важливою складовою питань теорії і практики комуністичного виховання, набуває особливо актуального значення сьогодні. «Серцевиною всієї ідейно-виховної роботи партії, — відзначає Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — є формування у найширших мас трудящих комуністичного світогляду, виховання їх на ідеях марксизму-ленінізму.

Але навіть найпередовіша ідеологія стає реальною силою тільки тоді, коли, оволодіваючи масами, вона спонукає їх до активних дій, визначає норми їх повсякденної поведінки»³.

Сказане свідчить про важливість поглибленого наукового осмислення шляхів, якими здійснюється функціонування філософії в суспільстві, вивчення особливостей втілення ідей марксизму-ленінізму в практику комуністичного будівництва, з'ясування принципової відмінності цього процесу від функціонування філософії в антагоністичних суспільствах. Всебічна реалізація цього завдання неможлива без врахування тих результатів, які одержує у висвітленні зазначеної проблеми історико-філософська наука.

Потреба вивчення механізму функціонування філософії в суспільстві зумовлюється й тим, що нині в загальному доробкові дослідників історії філософії спостерігається явне переважання інтересу до питань походження філософського знання як відображення суспільної практики. Що ж до функціональної сторони проблеми, то їй приділяється мен-

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 80.

³ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 3, К., 1972, с. 275.

ше уваги. Таке становище невиправдане з погляду інтересів всебічного марксистсько-ленінського історико-філософського дослідження, з'ясування місця, значення і ролі філософії в суспільному бутті.

Необхідно відзначити, що сама проблема функціонування філософії в суспільстві в усьому своєму обсязі вперше отримує наукову постановку і розв'язання в марксисті-ленінізмі. Передумовою цього є діалектико-матеріалістичне розуміння практики як соціально-історичної чуттєво-предметної діяльності по перетворенню природи і суспільства. Таке розуміння практики є одним із найважливіших моментів революційного перевороту, здійсненого марксизмом у філософії.

В обґрунтуванні важливості історико-філософського аналізу функціонування філософії в суспільстві слід також враховувати місце цього питання в становленні революційного світогляду та історичного матеріалізму, з'ясуванні докорінної відмінності матеріалістичного розуміння історії і пізнання від усієї попередньої філософії. Через усвідомлення функцій філософії щодо дійсності, за оцінкою О. Корню, «у Маркса вперше виникло розуміння взаємодії між мисленням і буттям, духом і конкретною дійсністю, що дозволило йому піти далі Гегеля, Бауера й інших молодогегельянців»⁴.

Спинимось докладніше на цій стороні питання. У філософії Нового часу вважалося, що «граничні» основи буття, які покликана виявити філософія, слід шукати в об'єктивній дійсності «самій по собі», взятій незалежно від людської діяльності. Відповідно формувався й традиційний спосіб філософського мислення, що знаходив свій вияв у створенні систем, які мали зобразити «світ загалом».

З прогресом суспільної практики, розвитком конкретно-наукового пізнання обмеженість такого способу філософського мислення поступово усвідомлюється і частково долається в німецькій класичній філософії, яка спрямовує пошук об'єкта філософського дослідження до людської діяльності, зводячи, проте, останню лише до пізнавальної діяльності. Оскільки ці пошуки здійснювалися в межах філософського ідеалізму, вони не знайшли свого втілення в справді наукових теоріях. Сама діяльність розглядалася надто обмежено — лише як теоретична діяльність (Фіхте, Гегель).

Істотним моментом революційного перевороту, здійсненого марксизмом у філософії, було обґрунтування практичної природи діяльності суб'єкта пізнання і перетворення природної й суспільної дійсності. Через це свідомість втратила свою субстанціональність і стала розглядатися в загальній системі соціальних відносин, виступаючи «лише однією якоюсь метаморфозою процесів об'ємного багатомірного цілого»⁵, яким є суспільство на кожному етапі свого розвитку.

Відзначену проблему марксизм розв'язав на ґрунті розкриття все-світньо-історичної місії пролетаріату як тієї суспільної сили, що знищує капіталізм і здійснює будівництво комуністичного суспільства — суспільства без класів та експлуатації. Це фундаментальне положення зумовило й принципово нове розуміння співвідношення філософії з суспільним буттям, завдяки чому К. Маркс і Ф. Енгельс приходять до науково-матеріалістичного усвідомлення проблеми, що знаменувало революційний переворот, здійснений марксизмом у філософії. Спираючись на усвідомлення вирішальної ролі практики в пізнанні і революційному

⁴ Корню О. Карл Маркс и Фридрих Энгельс, жизнь и деятельность, т. I, М., 1969, с. 188.

⁵ Мамардашвили М. К. Анализ сознания в работах Маркса. — «Вопросы философии», 1968, № 6, с. 16.

перетворенні дійсності, К. Маркс висловлює сутність свого розуміння революційно-критичного характеру філософії у відомому положенні: «Філософи тільки по-різному *пояснювали* світ, але справа полягає в тому, щоб *змінити* його»⁶.

Тим самим була вироблена принципово нова орієнтація філософії щодо об'єктивної дійсності. Вона протистояла як романтичному, утопічному критицизму, так і помірковано-апологетичному ставленню до соціальної реальності, які властиві домарксистській і сучасній буржуазній філософії. Ця позиція обстоювала високу міру відповідальності, яка постала перед наукою і філософією. «Філософія вже не могла лишатись просто чимось, що допускає своє застосування до практики («перехід до практики»), вона сама ставала мисленням, іманентним процесу зміни світу і таким же критичним і творчим, як і весь процес, що реально перетворює й творить нові соціальні відносини.

Вона сама залучалася до цього процесу, виступаючи як революційно-критична, тобто справді революційна і послідовно-гуманістична філософія, яка усвідомлює через це і свій органічний зв'язок з соціально-класовим ґрунтом і завжди прагне до ясності цього зв'язку»⁷. У світлі цього набуває особливого значення вивчення шляхів перебудови суспільного буття згідно з засадами марксистсько-ленінської філософії, розкриття її ролі як ядра й теоретичного ґрунту комуністичного світогляду.

Саме світогляд класів і соціальних верств, що виражає суспільний характер певної епохи, виступає тією першою ланкою, яка опосередковує рух філософського знання на шляху його здійснення. Кажучи про світогляд, ми маємо на увазі передусім здатність його, як форми самосвідомості, виступати способом практично-духовного освоєння світу. «Світогляд, — пише В. І. Шинкарук, — є не просто світорозуміння, але й знаряддя, а водночас і результат світоперетворення, — це, вживаючи вислів К. Маркса, спосіб або форма «практично-духовного освоєння світу», де світ відображається не прямо, а крізь систему суспільних відносин, перетворюючись залежно від їх змісту на світ бажаного й належного, уявного й дійсного, доброго й злого, сприятливого й ворожого»⁸.

Як відомо, прагнення суб'єкта соціальної дії до усвідомлення себе у співвідношенні зі світом становить обов'язковий компонент будь-якого свідомого акту. Воно реалізується у світогляді і пов'язаних з ним світовідчутті та світопереживанні, що опосередковують перехід від знань до діяльності. Усі форми суспільної свідомості, властивими їм засобами, беруть участь у формуванні світогляду. Але жодна з них, крім філософії, не дає в узагальненому вигляді смислових орієнтирів ставлення людини до світу, на які спирається світогляд.

Марксистсько-ленінська філософія, досліджуючи різні форми соціального буття людей та відповідні їм духовні утворення, виступає «теорією світогляду»⁹, включаючись через нього у взаємозв'язок з суспільною практикою комуністичного будівництва та формами суспільної свідомості, що становлять зміст духовного життя соціалістичного суспільства.

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 4.

⁷ История марксистской диалектики. От возникновения марксизма до ленинского этапа. М., 1971, с. 116.

⁸ Шинкарук В. И. Методологические аспекты формирования научно-атеистического мировоззрения. — «Вопросы философии», 1974, № 5, с. 81.

⁹ Див. зб.: Философия в современном мире. Философия и наука. М., 1972, с. 21—22.

Отже, істотною ланкою втілення філософії діалектичного та історичного матеріалізму в практику соціального життя виступає передусім комуністичний, марксистсько-ленінський світогляд. Відображаючи інтереси робітничого класу, потреби якого збігаються з об'єктивною тенденцією прогресивного розвитку людства, марксистсько-ленінський світогляд є єдиною можливою формою втілення теоретичних висновків справді наукової філософії. Відповідно до цього діалектичний та історичний матеріалізм є філософією робітничого класу і його комуністичної партії. Будучи теоретичним фундаментом комунізму, філософське знання, що виробляється в межах діалектичного та історичного матеріалізму, є ядром світоглядної культури робітничого класу, всіх трудящих нашої країни.

Така взаємодія передбачає певну трансформацію, якої зазнає філософське знання у складі комуністичного світогляду. Адже світогляд як форма духовно-практичного освоєння дійсності не обмежується знанням. Марксистсько-ленінський світогляд передбачає не лише розуміння комуністичного ідеалу, а й незламну волю до його втілення і відповідну емоційну оцінку людиною її діяльності. Знання в межах комуністичного світогляду перетворюється на внутрішнє переконання, стає основою способу життя кожного носія цього світогляду. Критерієм реального втілення знань, які науково обґрунтовуються в марксистсько-ленінській філософії, у світогляді кожної людини є міра її комуністичної ідейності, що, за визначенням тов. Л. І. Брежнева, являє собою «сплав знань, переконання і практичної дії»¹⁰.

Світогляд, опосередковуючи рух філософського знання, практичне втілення його в суспільне життя, передусім виявляє цю свою роль у впливі на суспільну свідомість, визначаючи відповідне її спрямування, що, звичайно, характеризується як «дух часу», «умонастрій епохи», «духовна атмосфера» тощо. Очевидно, більш адекватним, таким, що передає зміст цих рис суспільної свідомості, можна вважати поняття «стан суспільної свідомості». О. К. Уледов визначає його як вираження «цілісного вияву суспільної свідомості. Її цілісність полягає в тому, що домінуючі ідеї і погляди, почуття і настрої, пронизуючи весь зміст суспільної свідомості, надають останній певної якості»^{10а}. Стан суспільної свідомості, сформований панівним світоглядом відповідного класу, зумовлює смислові та ціннісні орієнтації, крізь призму яких здійснюються відбір, оцінка й інтерпретація тих чи інших філософських ідей.

Безперечно, взаємозв'язок філософського знання з конкретним станом суспільної свідомості не односторонній. Адже філософ сам належить до певного класу і епохи, і його філософія сама є відображенням відповідного стану суспільної свідомості.

У соціалістичному суспільстві стан суспільної свідомості виступає відображенням всезростаючої єдності класів на основі марксистсько-ленінського світогляду. Одним із проявів цієї єдності за сучасних умов є функціонування єдиної соціалістичної культури, носієм якої виступає нова історична спільність — радянський народ.

В класово-антагоністичних формаціях стан суспільної свідомості, виступаючи фактором інтеграції різноманітних ідеологічних утворень, що становлять зміст духовного життя певного суспільства, є водночас вираженням конкретно-історичних особливостей боротьби світоглядів протилежних класів. Це те тло, на якому відбувається функціонування філософських ідей, які відображаються через світогляд того чи іншого класу.

¹⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 85.

^{10а} Уледов А. Структура общественного сознания. М., 1968, с. 258—259.

Зважаючи на щойно відзначену відмінність тієї ролі, яку відіграє стан суспільної свідомості в соціалістичному суспільстві, від його ролі в класово-антагоністичному суспільстві, розглянемо деякі особливості його взаємодії з філософським знанням. Це важливо не лише для усвідомлення розвитку домарксистської філософії, а й для плідного розв'язання завдань критики сучасної буржуазної філософії.

Прогресивні філософські ідеї мають здатність випереджати епоху, в межах якої вони народжуються. Наукова філософія, досягаючи свій об'єкт у загальних взаємозв'язках, у розвитку, спроможна усвідомити не лише дійсне, а й можливе в ньому, те, що має стати, тенденції його розвитку, які ще не знайшли свого відображення в наявному стані суспільної свідомості.

Історико-філософське вивчення особливостей функціонування філософського знання в класово-антагоністичному суспільстві залежно від стану суспільної свідомості має враховувати також субординацію окремих форм суспільної свідомості, характерну для певної епохи, для певних виробничих відносин на тому чи іншому рівні суспільно-історичного розвитку.

Річ у тім, що характеристика стану суспільної свідомості передбачає й з'ясування того, які ідеї (політичні, наукові, філософські, релігійні та ін.) домінують, визначаючи певною мірою спрямування духовної атмосфери епохи загалом. Відомо, що в середньовіччі стан суспільної свідомості визначався пануванням феодальних виробничих відносин і відповідною їм релігійною ідеологією; в епоху Відродження своєрідні соціально-економічні умови спричинюють переважання художньо-естетичних ідей. У Франції XVIII ст., у період активізації революційної боротьби, домінятою у системі форм суспільної свідомості є політичні ідеї, а в тогочасній Німеччині — філософські, що знову-таки зумовлене суспільно-економічними умовами розвитку країни.

Домінуюча форма суспільної свідомості істотно впливає на характер функціонування філософського знання в класово-антагоністичному суспільстві. Адже співвідношення філософії з окремими формами суспільної свідомості досить специфічне, зумовлене характером суспільної практики і певними особливостями тих чи інших сфер суспільної свідомості. Сказане викликає потребу звернутися до аналізу специфіки співвідношення філософії з різними формами суспільної свідомості.

Необхідність розгляду цього питання впливає й з потреби вивчення шляхів втілення ідей марксистсько-ленінської філософії в свідомості усіх трудящих. Гармонійний розвиток духовної культури соціалістичного суспільства зумовлює активну участь у взаємодії з марксистсько-ленінською філософією всіх форм суспільної свідомості. На відміну від різноманітних шкіл сучасної буржуазної філософії, що абсолютизують зв'язок філософії з якимось одним компонентом духовної культури — релігією (неотомізм), природознавством (неопозитивізм), мистецтвом (екзистенціалізм) тощо, марксистсько-ленінська філософія усвідомлює свій нерозривний взаємозв'язок з усіма складовими соціалістичної культури, серед яких найістотнішу роль відіграють політика, наука, мистецтво.

Коли йдеться про політику, науку, мистецтво тощо, звичайно мають на увазі не лише їх відношення до об'єктивної дійсності і відповідні погляди, тобто не лише те, що характеризує їх як форми суспільної свідомості, а й певну діяльність і відповідну їй організацію, що характеризує їх як чинники суспільного буття. В цьому розумінні політика, наука, мистецтво як форми суспільної свідомості відіграють роль опосередковуючої ланки на шляху до втілення філософського знання в

практику. Взаємодія філософії з суспільно-політичним життям опосередковується політичною ідеологією як класовою самосвідомістю¹¹. У межах політичної ідеології здійснюється процес перетворення філософського знання в суспільно-політичній ідеї.

У філософії марксизму-ленінізму ідею розуміють як таку «форму відображення зовнішнього світу, що включає в себе усвідомлення мети й перспективи його дальшого пізнання і практичного перетворення»¹². Тому, кажучи про суспільно-політичну ідею, мають на увазі «таку думку, яку слід здійснити на практиці, захистити в класовій боротьбі і яка є керівним началом, провідною ниткою волі й боротьби»¹³. Процес обґрунтування суспільно-політичної ідеї і відбувається у межах політичної ідеології. У світлі цього завдання в політичній ідеології здійснюється усвідомлення потреб суспільного розвитку дійсності, в якій відбувається життя класу, й виходячи з цього — обґрунтування діяльності у справі перетворення дійсності згідно з усвідомленими потребами класу. З огляду на це ідеологія відбирає й відповідно трансформує філософські ідеї.

Філософські ідеї і формулювання цілей конкретної політичної діяльності визначають, так би мовити, ідеологічне поле, всередині якого й відбувається співвіднесення знання про потреби класу з теоретичними передумовами, на основі яких формуються загальноідеологічні рекомендації. Що ж дає в цьому плані марксистсько-ленінська філософія політичній ідеології, яку обґрунтовує КПРС у своїй програмі?

По-перше, внаслідок специфіки свого предмета філософія діалектичного та історичного матеріалізму дає узагальнене знання про дійсність у співвіднесенні її з людиною як про предмет людської діяльності. Цей своєрідний ракурс, в якому об'єктивна дійсність виступає у філософському знанні, забезпечує визначальну роль марксистсько-ленінської філософії у розробці ідеологічного знання про дійсність. Оскільки знання про навколишній світ потрібне політичній ідеології, яка, за висловом В. І. Леніна, має будувати свої висновки «на всьому матеріалі людського знання»¹⁴, то воно включається до складу ідеології, стає класовим світоглядом. По-друге, філософія марксизму-ленінізму, вивчаючи відношення людини до природної та соціальної дійсності насамперед з класових пролетарських позицій, тим самим виступає теоретичним ґрунтом усвідомлення в політичній ідеології потреб класу. Кінець кінцем вона відіграє істотну методологічну роль у власне ідеологічному процесі співвіднесення знання про світ зі знанням потреб класу й обґрунтуванням на цій підставі програми політичної діяльності класу. Ідеологія щодо марксистсько-ленінської філософії також виступає суттєвою опосередковуючою ланкою на шляху її втілення в матеріальну, практичну суспільно-політичну діяльність. Це й визначає спрямування взаємодії марксистської філософії з політичною ідеологією пролетаріату.

Проблема співвідношення діалектико-матеріалістичної філософії з конкретно-науковим знанням чи не найліпше розкрита в нашій літературі. Тому, зачіпаючи її, обмежимося лише кількома зауваженнями.

¹¹ Зважаючи на багатозначність терміна «ідеологія», ми розглядаємо її як «класову систему ідей про світ, світоглядно-класовий компендіум, що обґрунтовує економічні, політичні й ідейні позиції класу» (Стойчев Годор. *Общественно битие и общественно съзнание*. София, 1972, с. 160).

¹² Коппинг П. В. *Идея*. *Философская энциклопедия*, т. 2, М., 1962, с. 234.

¹³ Холличер Вальтер. *Идеология и утопия*. — «Проблемы мира и социализма», 1966, № 7, с. 46.

¹⁴ Ленін В. І. *Повне зібр. творів*, т. 6, с. 340.

Звернення до філософії в процесі розвитку конкретно-наукового знання зумовлене, зрештою, необхідністю пізнати і періодично переглянути його власні теоретичні основи. Це потрібне тому, що час від часу теоретичні основи виявляють свою обмеженість з огляду на завдання осмислити здобуті наукою нові знання про об'єкт. Частково потреба у філософському аналізі науки реалізується в межах самої науки, зокрема тими її галузями, що перетворюють науку на об'єкт свого вивчення (логіка наукового пізнання, соціологія науки тощо).

Але заглиблення у вивчення свого предмета неминуче спричинює необхідність розгляду проблеми співвідношення суб'єкта і об'єкта науки, форм знання і об'єктивної дійсності, тобто тих питань, що виходять за межі компетенції конкретно-наукового знання і становлять предмет філософського дослідження.

Власне філософський погляд на науку полягає в тому, що філософія вбачає в ній певний тип відношення до дійсності, завдяки якому виробляється специфічний спосіб орієнтації людини у світі. Це дозволяє на ґрунті зіставлення з іншими типами відношення до дійсності визначити межі наукового знання. Звертаючись до науки, як цілісного феномену людської діяльності, марксистсько-ленінська філософія сприяє реалізації потреби інтеграції наук, що надзвичайно актуальна сьогодні. Вивчаючи наукове знання як специфічний тип відображення об'єктивної дійсності, вона формулює онтологічні і гносеологічні передумови наукової діяльності, дає можливість усвідомити соціальний статус науки, її значення й роль в суспільному житті епохи.

Усі ці моменти зумовлюють вплив марксистсько-ленінської філософії на конкретно-наукову діяльність. Цей вплив відображається у виборі проблем дослідження, характері узагальнення наукових фактів, висновків щодо закономірностей об'єктивної дійсності, способі їх аргументації, визначенні перспектив розвитку певної наукової теорії тощо.

Усвідомлення специфіки взаємодії філософії з конкретно-науковим знанням важливе не лише для історико-філософського дослідження. Воно істотне і для всебічного розвитку взаємозв'язків філософії діалектичного та історичного матеріалізму з конкретно-науковим знанням на сучасному етапі. «Діалектичний матеріалізм, — пишуть В. Лекторський та С. Мелюхін, — робить всезростаючий вплив на сучасне наукове дослідження через розв'язання тих глобальних світоглядних і гносеологічних проблем, які ставить наука. На ґрунті дослідження загальних законів буття і мислення він формулює теоретичні принципи, які входять до системи філософських основ науки. Від змісту цих принципів істотно залежить загальний підхід до розв'язання проблеми і спрямованість наукових досліджень. Діалектичний матеріалізм і собі постійно удосконалюється, узагальнюючи найважливіші досягнення природничих та гуманітарних наук»¹⁵⁻¹⁶.

Неабияке значення у вивченні функціонування філософії в суспільстві має врахування особливостей взаємодії її з мистецтвом як специфічним способом духовно-практичного освоєння дійсності. Адже мистецтво, як відзначалось на XXV з'їзді КПРС, відіграє важливу роль в комуністичному вихованні трудящих, в поширенні ідей марксизму-ленінізму, сприяючи їх засвоєнню кожною радянською людиною. Опосередкований характер цієї взаємодії й визначає складний і неоднозначний зв'язок філософії з мистецтвом. Схематично його можна уявити таким чином.

¹⁵⁻¹⁶ Лекторский В., Мелюхин С. О некоторых тенденциях развития материалистической диалектики. — «Коммунист», 1976, № 1, с. 60.

Світ художніх образів мистецького твору пробуджує у тих, хто його сприймає, емоційне ставлення до явищ дійсності, відтворюваних мистецтвом. В цьому розумінні художній образ завжди має ціннісний характер, а світ мистецтва виступає як світ естетичних цінностей. Причому критерієм їх є естетичний ідеал як частина суспільного ідеалу митця. Останній також формується на основі класово зумовленого уявлення про сутність людини у її відношенні до навколишньої дійсності. Але питання про зв'язок людини і світу, становлячи ґрунт специфічного для мистецтва підходу до проблеми людського буття, водночас є центральним у світогляді, науково-теоретичною основою якого виступає марксистсько-ленінська філософія. Отже, ланцюг опосередкувань зв'язку філософії з мистецтвом вимальовується як схематичний ряд: філософія — світогляд — суспільний ідеал — естетичний ідеал — естетична цінність.

Слід також враховувати специфіку мистецтва, твори якого тяжіють не стільки до прямого висловлювання ідей, скільки прагнуть зробити відповідний даним ідеям емоційний вплив на тих, хто сприймає мистецький твір. Тому істотною ланкою, що опосередковує характер сприйняття філософської ідеї, втіленої і переосмисленої в художньому творі, є емоційний досвід споживачів мистецтва.

Сказане зумовлює можливість і потребу звертатися в історико-філософському дослідженні до продуктів нефілософської духовної діяльності. Таке дослідження може бути плідним, якщо воно бере до уваги видозміни філософського знання в процесі його функціонування, якщо враховує в усій повноті й активну роль нефілософських сфер духовної культури в цьому процесі.

Найчастіше процес взаємодії філософії з іншими формами суспільної свідомості спрямовується не від філософії безпосередньо, а зсередини нефілософських сфер духовного життя, представники яких, через заглиблення в об'єкт власної діяльності, приходять до філософських узагальнень своєї творчості. Результат заглиблення до рівня філософських узагальнень представників певної діяльності зумовлюється кінцем кінцем характером тих філософських знань, що наявні у світогляді вченого, митця та ін. Ці знання виконують специфічну регулятивну функцію, сприяючи формуванню тих філософських узагальнень, до яких прийшов представник відповідної сфери духовної діяльності. Досить типовим і всебічно проаналізованим у нашій літературі є факт усвідомленого потягу до філософії, що виявляється під час революційних зрушень в історії науки, особливо протягом останнього століття. «Історія філософії останнього століття, — пише А. Хюбшер, — дедалі частіше дає нам тип природодослідника, що стає філософом»¹⁷. Безперечно, сказане стосується не лише науки. У революційні періоди зв'язок філософії з відповідними сферами суспільної свідомості стає більш явним. А це полегшує його історико-філософське вивчення. Та не менш виразним виявом активної функції філософії є й ті випадки, коли спостерігається суперечність між внутрішньою логікою творчості і світоглядом суб'єкта цієї творчості, суперечність, яка лишається неподоланою. Звернімось на підтвердження цього до такого прикладу з галузі історії мистецтва.

Аналіз незавершеної трагедії Гельдерліна про Емпедокла дав підстави радянському літературознавцеві М. Берковському виявити в її ідейному змісті підстави для формулювання думки про те, що справжнє єднання людини з природою можливе лише на основі усвідомлення нею своєї колективної, суспільної суті. Звичайно, ця ідея набагато переви-

¹⁷ Х ю б ш е р А. Мыслители нашего времени. М., 1962, с. 227.

щувала усвідомлений філософський горизонт німецького поета. Пояснюючи причини, з яких трагедія так і лишилася незавершеною, Берковський, зокрема, пише: «Гельдерлін в роботі над «Емпедоклом» не позбувся чернеток. Гадаю, причина в тім, що головна думка трагедії прийшла до нього переважно через інтереси художності. Це найплідніше походження для поетичної думки, але парадокс той, що митець як митець тільки тоді остаточно оволодіває своєю думкою, коли є ще допомога збоку, коли він знає її ще і в інших нехудожніх формах, коли її підтримує теорія. Прямо від теорії ніщо в мистецтві не народжується, але щоб ідейний задум у мистецтві зміцнів і без залишку опанував всі засоби, властиві мистецтву, конче потрібна підтримка в загальноідейному світі і переконаність у ній. У Гельдерліна, який далеко зайшов у своїх спогляданнях долі сучасного йому суспільства і культури, могли бути певні основи поза мистецтвом, які лежали в суспільній філософії XVIII ст., але основи слабкі, і тому трагедія його виявилася наче недописаною, вирішальне слово не підпорядкувало її собі, як він того бажав би»¹⁸.

Процес революційного перетворення дійсності згідно з філософією марксистсько-ленінізму не завершується сферою суспільної свідомості. Через неї філософія реалізує своє покликання виступати теоретичним обґрунтуванням матеріально-практичної діяльності у справі перетворення об'єктивної дійсності. Саме тут завершується шлях до матеріалізації філософського знання, втілення його в предметний світ культури. У процесі практичної діяльності, беручи активну участь в ній, залучаючись через неї до предметного світу культури, індивід формує власне світозрозуміння, світовідчуття. Істотно, що в цьому моменті ми приходимо не лише до «кінцевого» пункту на шляху здійснення філософії. Оскільки сам філософ живе в суспільстві, належить йому, тут ми знаходимо й вихідну точку, від якої починається дослідження генезису філософії як відображення суспільного буття.

А це дає можливість підкреслити органічний зв'язок генетичного і функціонального аспектів у вивченні розвитку філософського знання. Сказане переконує, що лише за умов всебічного вивчення обох цих аспектів можливе повне усвідомлення шляхів розвитку філософського знання в історії, тієї ролі, яку воно відіграє в житті суспільства. Це знання необхідне не лише для теорії, а й є запорукою плідної філософської практики. Це особливо важливо за умов соціалізму, де зв'язок наукової філософії з практикою суспільного розвитку, з усією культурою набуває найбільш універсального й усвідомленого характеру.

Нові за своїм масштабом завдання, що постають перед нашим суспільством в світлі накреслень XXV з'їзду КПРС, вимагають для свого практичного розв'язання комплексного підходу, об'єднаних зусиль представників суспільних, природничих і технічних наук. У зв'язку з цим значно підвищується роль наукового знання в удосконаленні всіх сторін суспільної практики. А це означає, що зростає роль марксистсько-ленінської філософії як світогляду і наукової методології, яка виступає основою інтеграції наук, комплексних досліджень актуальних проблем практики та пізнання. Сказане зумовлює необхідність максимальної активізації зусиль радянських філософів у вивченні проблем комуністичного будівництва і втіленні одержаних результатів у практику суспільного життя.

У редакційній статті газети «Правда» «Високий обов'язок радянських філософів» як одна з істотних вимог, що її висуває наша партія

¹⁸ Берковський Н. Я. Романтизм в Германії. Л., 1973, с. 307.

перед вченими-філософами, підкреслюється потреба «суттєвого підвищення якості аналізу реальних суспільних процесів. Тепер, як ніколи раніше, — відзначається в статті, — важливі конкретна і оперативна науково-дослідницька робота, щільно пов'язана з практикою управління суспільством, вивчення реальних форм і тенденцій суспільного розвитку, передбачення наслідків тих чи інших заходів»¹⁹. Реалізація цієї вимоги передбачає глибоке і докладне дослідження шляхів взаємодії філософії з практикою суспільного життя. Певний внесок в цю справу мають зробити й дослідники історії філософії.

* * *

Актуальность исследования проблемы функционирования философии в обществе, путей ее воздействия на развитие общественной практики обусловлена задачами, стоящими перед марксистско-ленинской философией на нынешнем этапе коммунистического строительства в нашей стране. Она с необходимостью вытекает также из внутренней логики развития марксистско-ленинской историко-философской науки.

Марксистско-ленинская философия является ядром и теоретической основой коммунистического мировоззрения. Мировоззрение, как форма практически-духовного освоения действительности, выступает первым звеном, опосредующим путь воплощения философских идей в общественно-историческую практику. Эту роль мировоззрение выполняет, формируя определенное состояние общественного сознания, умонастроение эпохи, обуславливающее смысловые и ценностные ориентации людей, через призму которых осуществляется отбор, оценка и интерпретация тех или иных философских идей.

Факторами, опосредующими дальнейший путь воплощения философии в практику, выступают различные формы общественного сознания. В связи с этим в статье рассматриваются некоторые вопросы взаимодействия философии с политикой, наукой, искусством, раскрывается органическая связь функциональных и генетических аспектов исследования развития философского знания.

¹⁹ «Правда», 1975, 19 вересня.

Я. М. СТРАТІЙ

Проблема часу у філософських курсах Києво-Могилянської і Слов'яно-греко-латинської академії

Аналіз притаманного тій чи іншій історичній епосі способу усвідомлення і переживання часу допомагає більш адекватно зрозуміти її специфіку, проникнути в глибини її практичного і духовного життя, розкрити його ритміку. Особливості темпорального мислення накладають свій відбиток на світосприймання людей в різні історичні періоди, на розвиток культури. Ті форми, в яких сприймається час і в яких відбувається його соціально-світоглядна інтерпретація, зумовлюються передусім рівнем розвитку суспільно-історичної практики, способом членування навколишнього світу в теоретичній і практичній діяльності, характером організації відносин у соціально-економічному базисі суспільства. Досить важливим чинником, що накладає відбиток на специфіку часоусвідомлення в кожній суспільній системі, є спосіб відтворення і передачі досвіду в матеріальній і духовній культурі, який зумовлює ставлення до традицій, успадкованих від попередніх епох

Основоположники марксизму, характеризуючи специфіку світоусвідомлення людей в різні історичні епохи, відзначали, що уявлення, які створюють індивіди про себе і навколишній світ, «є уявлення або про їх відношення до природи, або про їх відносини між собою... Ці уявлення є свідомим виразом,— дійсним чи ілюзорним,— їх дійсних відносин і діяльності, їх виробництва, їх стосунків, їх суспільної і політичної організації».¹

Значним етапом у процесі зміни форм часоусвідомлення був перехід від античності до середньовіччя. Відмінності в розумінні часу в кожній з цих суспільно-економічних формацій зумовлені зміною в способі виробництва. Ці відмінності необхідно враховувати дослідникові вітчизняної культури XVI—XVII ст., в якій ми постійно стикаємось з елементами античного і середньовічного світоглядів, що, функціонуючи в інших соціальних умовах, значно видозмінюються і певною мірою переосмислюються у зв'язку зі зміною уявлень про плин часу.

Античне уявлення про час органічно поєднувалось із специфічним для рабовласницької соціально-економічної формації міфологічним розумінням дійсності і космологічно-онтологічним характером філософського мислення, в якому на перший план виступало пасивно-споглядале ставлення людини до об'єктивної реальності. Через те, що праця рабів вважалася природною умовою виробництва, час розглядався не як історична, а лише як природна визначеність. Нерозривно пов'язаний з природними циклами і навіть з окремими речами, він уявлявся

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 23.

позбавленим гомогенності і не усвідомлювався як абстракція. В античності світ сприймався не в категоріях зміни і розвитку, а як такий, що нібито перебуває у стані спокою або обертається по колу. Характерний для античного розуміння часу циклізм позбавляв унікальності все, що відбувалося в світі, заперечував існування абсолютної хронологічної попередності і наступності. Арістотель, наприклад, вважав, нібито покоління людей, які живуть після Троянської війни і є щодо неї наступними, будуть щодо неї попередніми, коли почнеться новий цикл і відтворить усі минулі події². Пов'язаний з циклічним часом образ долі, цієї «всеохоплюючої єдності існуючого, в якій одвіку все наперед дано і здійснено»³, також відіграв істотну роль у формуванні античного сприйняття часу. Цей образ сконцентрував повноту буття в одному завершеному в собі теперішньому моменті. Таке розуміння часу найбільш виразно втілили пластичні мистецтва античності.

В епоху середньовіччя посилення індивідуального елемента в господарському житті і пов'язані з цим політичний партикуляризм, суспільна та економічна роздрібненість, що виявлялися в поширенні натурального господарства з характерним для нього простим відтворенням, в орієнтації на задоволення лише основних життєвих потреб, компенсувалися універсалізмом релігії і пануванням її в усіх сферах духовного життя. Гранично символізована і ритуалізована соціальна практика феодалізму ставила людину в цілковиту залежність, з одного боку, від настанов церкви, а з другого — від норм і вимог певного колективу, значною мірою позбавляючи її вибору індивідуальної поведінки. Відповідно до цього на місце притаманному античності циклічному сприйманню часу прийшла фіналістська концепція зміни світу в єдиному напрямі — від його створення і до кінця. Час поділився на земний, плинний і на статичну трансцендентну вічність. Земний час став лінійним, векторним і необоротним. На відміну від зверненої до минулого античної свідомості, у середні віки надавалося належне значення не лише минулому, але й майбутньому. Але це минуле й майбутнє ніби об'єднувалися в теперішньому і перебували в ньому. Всі зміни, які відбувалися в світі, суспільстві або в окремому індивіді, були ніби запрограмовані вічним і незмінним трансцендентним розумом. Те, що існувало в даний момент, містило в собі як мету всі ознаки того, що повинно було прийти. Такі телеологічні елементи середньовічного темпорального мислення наводять на думку, що за тодішніми уявленнями світ і людське життя скоріше розгорталося у просторі, ніж розвивалося у часі. Наслідком цього була неспроможність середньовічної людини побачити природу і свій внутрішній світ у процесі розвитку. В історичних творах доби середньовіччя земні події були більшою мірою «функцією трансцендентного порядку», ніж конкретно реальністю, минуле мислилося і зображалося так само, як сучасність, герої середньовічних поетів були позбавлені особистого минулого, теперішнього або майбутнього. Поети, як і майстри образотворчого мистецтва, цілком не усвідомлювали місцевого та історичного колориту^{3а}. Звідси — панування в живописі принципу зворотної перспективи, розквіт культової архітектури, відсутність скульптури, портретного і пейзажного живопису.

Особливості темпорального мислення в нашій країні в XVI—XVII ст. свідчили про зіткнення двох світоглядів — середньовіччя і Но-

² Див.: Stelling-Michaud S. Quelques aspects du problème du temps au moyen âge.— "Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte". Bd. 17, Bern, 1959, p. 8.

³ Гайденко В. П. Тема судьбы и представление о времени в греческом мировоззрении. — «Вопросы философии», № 9, 1969, с. 93.

^{3а} Див.: Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. М., 1972, с. 119; 120.

вого часу. Це було причиною співіснування старих і нових часових уявлень і теорій, в формі якого здійснювався поступовий перехід до інших, більш відповідних новим соціально-історичним умовам концепцій. Зміна часової орієнтації почалася передусім в соціальній сфері; в літературі і мистецтві, значно пізніше вона була відображена у філософських і фізичних теоріях часу.

Для нашої країни XVI і ще більшою мірою XVII ст. були періодом ліквідації феодальної роздрібності і замкнутості, зростання міст, збільшення товарного виробництва, розвитку торгових зв'язків, а згодом виникнення капіталістичних суспільних зв'язків і відносин. Внаслідок цього з'явилася потреба берегти і цінувати час, точно його вимірювати, оскільки він ставав дедалі важливішим фактором виробництва. Запровадження в XV—XVI ст. на міських вежах Росії й України механічного годинника, з одного боку, задовольняло потребу міського населення в точному визначенні часу, а з другого — примушувало людей ставитися до нього як до одноманітного уніформованого потоку, який можна ділити на рівновеликі без'якісні відрізки. Час почнав відчужуватися від речей і усвідомлюватися як чиста форма, як дематеріалізована об'єктивна тривалість.

Нові уявлення про час, характерні для XVI—XVII ст., значно відрізнялися від пов'язаних з предметно-речовинним сприйняттям дійсності стихійно-матеріалістичних темпоральних уявлень античності і були спрямовані проти схоластично-середньовічної ідеалістичної психологізації часу, наслідком якої було обстоювання нерозривного його зв'язку з свідомістю суб'єктів і зведення лише до безпосередньо-особистісних переживань.

Ця відмінність в часоусвідомленні спричинювалась передусім змінами в галузі суспільного виробництва. Ф. Енгельс, розкриваючи перехідний період від феодалізму до капіталізму, вказує на характерні явища цього процесу: «Незрівнянно вищий розвиток промислового виробництва й торгівлі, створених середньовічним бюргерством»; «торгові зносини стали значно більш розвинутими»; «безліч винаходів (і імпорт винаходів із Сходу), які не тільки зробили можливим імпорт і поширення грецької літератури, морські відкриття, а також буржуазну релігійну революцію, але й надали їм незрівнянно більшого розмаху і прискореного темпу; крім того, вони доставили, хоч ще в неупорядкованому вигляді, безліч наукових фактів, про які ніколи навіть не підозрювала древність: магнітна стрілка, друкарство, літери, лляний папір, ... порох, окуляри, механічний годинник, який являв собою значний крок вперед як у часочисленні, так і в механіці»⁴.

В процесі розвитку товарного виробництва і торгівлі значно ускладнювалися практична діяльність людини, її суспільні стосунки, активнішим і цілеспрямованішим ставав вплив на природу. Відповідно до цього час поступово починав усвідомлюватися як міра суспільної праці. Зумовлене зміною умов виробництва і суспільного життя, нове відношення людини до часу свідчило про зародження відмінної від попередніх епох форми часоусвідомлення, яка поступово приводила до заміни осмислення часу в природних і антропоморфних термінах його розумінням як абстрактної, нейтральної стосовно людської свідомості, природних і суспільних явищ, об'єктивної, незалежної від матерії загальної категорії. В складному процесі формування нового способу часоусвідомлення поступово утверджувалися поняття лінійного, необо-

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 472.

ротного часу. З таким підходом пов'язане виникнення історичної оцінки події минулого, зростання самосвідомості особи, значні позитивні зміни в літературі, мистецтві, а згодом і у філософії.

Отже, це нове розуміння часу, яке ще тільки зароджувалося, відповідало новим потребам суспільної практики. Елементи нового ставлення до часу, виникаючи на ґрунті змін умов виробництва і суспільного життя, і самі стимулювали прискорення цих змін. Вони були тією основою, на якій зрештою з'явилися природничонаукові концепції часу, пов'язані з розвитком домарксівського матеріалізму.

Дуже важливим для утвердження нового сприймання часу було усвідомлення внутрішнього розвитку індивіда, його унікальності. У філософському курсі І. Гізеля, одного з професорів Києво-Могилянської колегії, подибуємо таке висловлювання: «Зірки не є цілковитою причиною темпераменту, оскільки [на його формування] найбільше впливають природні здібності батьків і умова місця... І хоча темперамент усталений, по ньому не можна заздальгідь перерахувати майбутні риси характеру дитини, тому що людина може поліпшити або зіпсувати природні схильності навиками, бо вона є вільною»⁵. Віддаючи належне античному астральному фаталізмові, досить поширеному в середні віки, І. Гізел, на відміну від античного і середньовічного поглядів, згідно з якими поведінка людини в різних життєвих ситуаціях цілком залежить чи від способу реалізації долі, чи від наперед даного божественним розумом земного покликання, найважливішими факторами становлення людського характеру вважає «умову місця», під якою, очевидно, розуміє навколишнє середовище, вільну волю людини і успадковані від батьків якості, які він передає словом «indoles», що також означає «талант».

Піднесення значення ініціативності, таланту, індивідуальних здібностей було ознакою орієнтованого на земне буття лінійного сприймання часу. Таке сприймання, виникнувши в процесі становлення буржуазних відносин, свідчило про появу нового типу особи, яка починала розуміти свою самоцінність і унікальність, свідомо прагнула брати активну участь у суспільному житті і в створенні культури. Образ цього нового типу особи з'являється в літературі і мистецтві вже у XVI—XVII ст. Так, в поезіях Павла Русина з Кросна проводиться характерна для Відродження неоплатонічна ідея близькості поетичного таланту до пророчого. Відкидаючи середньовічний погляд на мистецтво як на «вигадку»⁶, він утверджує красу поетичних творів, які в доскональній формі розкривають свій зміст, свою глибинну сутність, і ця істина, висловлена поетом в момент його натхнення, стає непідвладною смерті, недоступною всеруйнівному часові, залишаючи назавжди в пам'яті нащадків ім'я великого поета.

Така думка виражає переконання людей, поставлених соціальними умовами в конкретну часову перспективу, що спрямовує на пошуки сенсу життя в земному, а не трансцендентному. Відповідно до цього людина намагається максимально використати всі свої здібності і можливості, уникнути забуття, збагатити культуру свого народу.

Істотною ознакою нового темпорального мислення було усвідомлення історичних дистанцій, що дістало своє вираження в прагненні позбуття позачасового підходу до культурних подій. Численні посилення на авторитети (наприклад, культ Арістотеля в схоластичній фі-

⁵ Giesel I. *Opus totius philosophiae*. Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, шифр МАК/П 127, с. 476—476 зв. (Далі в дужках позначатимемо сторінки цієї праці, ставлячи перед тим цифру I).

⁶ Pauli Crosnensis *Rutheni Carmina*. Varsoviae, 1962, p. 47.

лософії) поступово замінюються детальним вивченням культурної спадщини, передусім античної. Павло Русні з Кросна, С. Оріховський-Роксолан, А. Курбський, М. Глинський, І. Пересветов, боярин Ф. М. Карпов, К. Транквіліон (Ставровецький), Захарія Копистенський, С. Полоцький, Є. Славинецький та ін. були не лише знавцями Горація, Овідія, Гомера, Персія, Сенеки, Лукана, Вергілія, Тібула, Проперція, Катула, Арістотеля, Платона й інших стародавніх митців і мислителів, але й активними популяризаторами їхніх творів. Водночас вони дуже добре знали середньовічну культуру і були обізнані з творами італійських гуманістів: Петрарки, Понтано, П'єтро Помпонацці, Марсіліо Фічіно, Джіроламо Кардано, Піко делла Мірандолли. Прагнення до знання і його поширення, спроби історично підійти до культури минулого і взяти від неї все найістотніше, вияви творчої індивідуальності у змісті і формі літературних творів (оригінальним стилем відзначалися, зокрема, С. Оріховський-Роксолан, І. Пересветов, складні ритми і строфи спостерігаються у поезіях Павла Русні), зміни у системі жанрів, введення фольклорних елементів⁷ у поетичну творчість, поширення в XVII ст. емблематичної поезії барокко, розвиток скульптури, а також портретного і пейзажного живопису з характерною заміною площинності перспективним, об'ємним зображенням,— все це було яскравим свідченням нової часової орієнтації, яка переносила увагу на земне життя, природу, людину, що починали розглядатися в категоріях розвитку. Це була важлива інтелектуальна революція, початок якої припадає на добу Відродження. Розвивалася здатність людини усвідомлювати справжню тривалість подій, цивілізацій, їх розміщення у часі, а також можливість збагнути процес свого власного становлення.

Процес утвердження в світосприйнятті людини поняття земного, векторного, а не трансцендентного часу був пов'язаний з ускладненням механізмів людської діяльності, з розвитком соціальної активності, що спричинювало усвідомлення себе як неповторної індивідуальності, здатної розвивати і вдосконалювати дані природою здібності протягом обмеженого відрізка часу, у який вкладається людське життя.

Розуміння часу як дематеріалізованої об'єктивної тривалості значно повільніше проникало у фізичні теорії, що були в досліджуваний нами період невід'ємною частиною загальнофілософських концепцій. Аналізуючи розділи, присвячені розглядові проблеми часу у філософських курсах, прочитаних у Києво-Могилянській та Московській слов'яно-греко-латинській академіях у XVII ст., ми бачимо здебільшого традиційне, успадковане від античності і середньовіччя трактування цієї проблеми. Воно становить значний інтерес, оскільки є складовою частиною темпорального мислення, характерного для перехідної епохи, відображає процес зародження нових ідей в рамках старих концепцій, містить чимало думок, які набули розвитку і дістали належну оцінку лише в науці ХХ ст.

Для висвітлення уявлень вітчизняних авторів XVII ст. про час ми обрали курс філософії І. Гізеля, прочитаний ним у Києво-Могилянській колегії 1645—1646 рр., і анонімний філософський курс 1684 р., який зберігається у відділі рукописів Бібліотеки ім. В. І. Леніна в м. Москві. Очевидно, цей курс був прочитаний, або служив учбовим посібником для учнів Слов'яно-греко-латинської академії в період її заснування, коли «законоспаські школи» реорганізовувались у школу вищого типу, покликану піднести на належний рівень освіту. Ці курси найбільш

⁷ Див.: Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян. М., 1963, с. 73.

повно відображають уявлення про час, характерні для вітчизняної філософії XVII ст. В них наявний різний підхід до проблеми часу. Заслужують на увагу в цьому плані також деякі висловлювання з проблеми часу Й. Кононовича-Горбацького, С. Яворського, М. Козачинського та І. Кроковського.

Загалом розглядувані концепції часу мали ідеалістичний характер. Вони зберігали запозичену від середньовіччя складну ієрархічну «систему часів», в основі якої лежав дуалістичний поділ часу на земний і трансцендентний. В результаті час не розглядався як об'єктивна абстрактна категорія, його інтерпретація значною мірою відзначалася конкретно-речовинним характером. Однак в цих ідеалістичних концепціях були наявні деякі матеріалістичні елементи, які, розвиваючись, наближали часові уявлення до науки Нового часу. Такими моментами є твердження про зв'язок часу з рухом матеріальних тіл, визнання об'єктивного, реального змісту понять «попереднього» і «наступного», що суперечило ідеалістичній психологізації цих понять Августином і Дунсом Скотом. Слід назвати також положення про наявність дискретних елементів у континуальному потоці тривалості — плінних, неподільних меж, які вважалися фізичними величинами, а не ідеальними математичними точками.

Таким чином, аналізовані концепції часу XVII ст. мали суперечливий характер. Це пояснюється особливостями перехідного періоду, зокрема — співіснуванням ідей схоластики, гуманізму, Реформації, що, в свою чергу, накладало відбиток на специфіку боротьби ідеалістичних і матеріалістичних тенденцій.

Розглядаючи питання про те, що таке час, майже всі автори вітчизняних філософських курсів XVII ст. спинялися на аналізі відомої ще з античності апорії часу. «Деякі з античних [філософів],— читаємо в І. Гізеля,— вважали, що час є нічим. І доводили: існує те, частини чого існують. Але немає жодних частин часу. Отже, час не існує. Доводиться менший [засновок]. Частини часу, якщо вони існують, являють собою не що інше, як теперішнє, минуле і майбутнє. Але вони не є частинами, тому що минулого вже немає, майбутнього ще немає. Отже, те, чого нема, не є частиною. Теперішнє ж є не що інше, як рухomyй перебіг (momentum) або неподільний момент (instans). А неподільне не є частиною подільної речі і, отже, момент не є частиною часу» (I, 438 зв). Суть цієї апорії, як легко можна побачити, полягала в запереченні реальності часу. Якщо не існує минулих і майбутніх частин, а теперішні є ніщо, оскільки вони складаються з неподільних моментів, то час, отже, також є ніщо. З цією ідеєю, що виникла в стародавній Греції і була обґрунтована Парменідом і Зеноном, не погоджувалися вітчизняні мислителі XVII ст. Ідучи за Арістотелем, вони, як і більшість філософів пізнього середньовіччя, визначали час як «число або міру руху згідно попереднього і наступного» (I, 439) або як «число згідно попереднього і наступного, тобто число послідовних частин руху»⁸. Твердження про нереальність часу вони спростовували, виходячи з арістотелівського поєднання абстрактно-математичної теорії континууму і фізичного підходу до розгляду часу як міри або числа руху. «Сутність послідовної кількості, яка складається з плину і слідування, вимагає не того, щоб всі частини існували разом, а щоб одна слідувала за одною,— пише Гізель.— Так, якесь минуле і майбутнє, що є частинами часу, не існують, але ніщо не перешкоджає розгляда-

⁸ *Philosophia naturalis seu tractatus in octo libros de Phisico Aristotelis...* anno 1684. Відділ рукописів БІЛ, Шифр Ин. 2131, Фунд. 288, с. 447. (Далі в дужках позначатимемо сторінки цієї праці, ставлячи перед тим цифрою II).

ти час як кількість, у якій майбутнє колись наступить, минуле колись було, а теперішній час є в дійсності. Час визначається так: це число руху, яке вимірюється [моментом] раніше і пізніше, тобто міра, за допомогою якої вимірюються раніші і пізніші частини самого руху» (I, 189).

Гізель розглядав час як неперервний, уподібнений до просторової протяжності, безконечно подільний на частини потік тривалості. В цьому потоці, на думку Гізеля, існують не тільки раніші і пізніші частини часу, але також його раніші і пізніші моменти (*instantia*). У лекційних курсах професорів Києво-Могилянської і Слов'яно-греко-латинської академії ці моменти розглядалися як дискретні, неподільні елементи. Момент, отже, був суперечливою, плинною, неподільною межею, без якої не міг існувати і вимірюватися час. Подібне пояснення суті часового моменту ми знаходимо в одного з найвидатніших середньовічних філософів — Роджера Бекона. «Оскільки буття часу здійснюється у протіканні, то момент, який є його межею і до певної міри дає йому буття, тому що дає йому обмеження, має природу плинного у своїй позбавленій частин величині»⁹, — писав він. Саме таке розуміння моменту, як плинної, неподільної на частини межі, а не як математичної точки, було характерне для розглядуваних авторів XVII ст.

Твердження про наявність в континуальному потоці тривалості дискретних елементів було дуже важливим. До певної міри воно також сприяло поступовому зародженню майбутньої діалектичної ідеї про єдність пов'язаних з сутністю руху перервності і неперервності простору і часу.

Розглянуті нами визначення часу свідчать про розуміння його нерозривного зв'язку з рухом матеріальних предметів. О. Ф. Лосев зазначає з цього приводу, що для Арістотеля і середньовічних вчених, що вважали рух суб'єктом часу (як і для вітчизняних авторів XVII ст. — Я. С.), час не «існував без його змістового наповнення, без того, щоб щось не відбувалось у цьому часі»¹⁰. І дійсно, Й. Кононович-Горбацький стверджував, що час називає тіла, що підлягають знищенню і зміні¹¹. С. Яворський, полемізуючи з Аверроесом, який вважав, що «час існує тільки завдяки інтелекту», зображував його «чимсь реальним», «незалежним від інтелекту рухом щодо попереднього і наступного»¹², а М. Козачинський дотримувався думки, що «коли ми усунемо час, то усунемо саму річ»¹³.

Обстоювання зв'язку часу з рухом матеріальних тіл свідчило про значний елемент речовості у його сприйманні, про конкретність його осмислення, хоча це вже не було тим гранично конкретним вираженням розуміння часу, яке характерне, наприклад, для відомого природодослідника елліністичного періоду Стратона, який стверджував, що не речі існують у часі, а час в речах¹⁴. На думку Гізеля, час не можна ототожнювати з рухом, тому що «рух може бути швидким і

⁹ Rogeri Baconi Opera hactenus inedita. Fasc. III. Liber primus. Communium Naturalium Fratris Rogeri. Oxonii, 1911, p. 168.

¹⁰ Лосев А. Ф. Историческое время в культуре классической Греции. (Платон и Аристотель). — В кн.: История философии и вопросы культуры. М., 1975, с. 36.

¹¹ Koponowicz-Horbacki J. Subsidiu logicae anno 1639—1640. Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, шифр 126/П 1276, с. 28 зв.

¹² Javorski S. Agonium philosophicum... apertum... anno 1691—1693. Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, шифр 619/397, П, ДС/П 152, с. 349.

¹³ Kozaczynski M. Philosophia Aristotelica... anno 1743. Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, шифр ДС/П 171, с. 27.

¹⁴ Див.: Зубов В. П. Физические идеи древности. — Очерки развития основных физических идей. М., 1959, с. 43.

повільним, а час ні» (I, 440). Крім того, час є мірою не тільки руху, але також і спокою (I, 439). Розв'язуючи цю суперечність, Гізель говорить так: «Хоча ту саму віддаль можна пройти швидше або повільніше, однак не тим самим рухом за числом» (I, 440). Отже, на відміну від руху, який може мати різну швидкість, число, або міра, руху і спокою, тобто час, завжди є однаковим. Виходячи з цього, він стверджує, що час, перебуваючи в тісному зв'язку з рухом матеріальних тіл, є «ніби явищем або властивістю, яка супроводжує рух» (I, 439).

Визначення часу, яке у вітчизняних філософських курсах подавалося за Арістотелем, ґрунтувалося на поняттях «попереднього» і «наступного». Ця попередність і наступність, з одного боку, мала об'єктивний характер, оскільки процеси зміни матеріальних речей, що відбувалися в часі, вважалися об'єктивними. Так, «незалежно від розумових операцій здійснюється перехід теплоти в холод і навпаки. Перехід з однієї протилежності в іншу передбачає таку закономірність, що суперечності не існують одночасно, а одна раніше, інша — пізніше... Це означає, що час не залежить від інтелекту. І нарешті, якби час залежав від інтелекту, то за відсутності мислення не було б і часу»¹⁵ — відзначав І. Кроковський. Крім того, вважалося, що розрізнити попередність і наступність, усвідомити і зафіксувати послідовні часові зміни матеріальних процесів можна лише за допомогою діяльності людського інтелекту. І. Гізель так обґрунтовував формальне розрізнення часу і руху: «Одне ми сприймаємо, поки сприймаємо рух, а інше, поки сприймаємо час. Адже поки ми думкою усвідомлюємо рух, ми відновлюємо певну послідовність якої-небудь форми, що послідовно утворюється і знищується. А коли ми сприймаємо час, ми уявляємо собі не рух, а тривалість самого руху, яка народжується з послідовного потоку самих його частин» (I, 440). Отже, поняття попереднього і наступного розглядали і як послідовність утворення, знищення або зміни станів якоїсь речі, що відбувалися від одного моменту до другого або протягом якогось проміжку часу, і як необхідну фіксацію цієї об'єктивної послідовності в розумі людини. Таку інтерпретацію часу започаткував у другій половині XIII ст. Дунс Скот, який поєднав арістотелівську і августинівську концепції. Йому також належить обґрунтування поняття пережитого, або «формального» часу. «Те, що час не існує без душі, слід розуміти не так, що час є сутнім розуму, але так, що інтелект є причиною, без якої час не був би мірою руху»¹⁶, — писав він. Проте, визнаючи об'єктивне існування часу, Дунс Скот був схильний надавати поняттям «попереднього» і «наступного» суто суб'єктивного значення і намагався довести їх виключно ідеальне походження. З останнім положенням Дунса Скота не погоджувалися вітчизняні вчені XVII ст., хоча в основному вони дотримувалися його концепції часу. Так, на думку І. Кроковського, попередність і наступність наявні в реальній дійсності, але тільки завдяки свідомості можливе розчленування часу на минуле, сучасне й майбутнє¹⁷. Кроковський, порівняно з Гізелем, значно виразніше підкреслив роль свідомості у сприйманні часу.

Незважаючи на загалом ідеалістичний підхід до розв'язання проблеми часу, вітчизняні мислителі XVII ст. своїми положеннями про зв'язок часу з рухом матеріальних тіл, про його об'єктивність сприяли

¹⁵ Krokowski J. Disputationes per consonam dispositionem Organi Aristotelici traditae... anno 1686. — Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, шифр 617/393С, 299 зв.

¹⁶ Ioannis Duns Scoti Opera omnia. In VIII libros Physicorum Aristotelis quaestiones, tomus II, liber IV, Lugduni, 1639, p. 293.

¹⁷ Krokowski J. Ibid., p. 299.

«розмиванню» ідеалістичних тенденцій у трактуванні цієї проблеми в нашій філософії.

Як уже зазначалося, у розглядуваних нами концепціях зберігалася запозичена в середньовіччя складна ієрархічна структура часу. Він поділявся на зовнішній, внутрішній, на час незмінних сутностей (*aevum*) і божественну вічність (*aeternitas*). Часова тривалість незмінних сутностей розумілася як така, що має початок, але не має кінця. Ця концепція, з формального боку, певною мірою сприяла виникненню поняття часу класичної фізики. Так само як *aevum* відображав тривалість вічних і незмінних сутностей, час згідно з класичною механікою становив характеристику суто зовнішніх переміщень тіл, які були для неї незмінними і вічними за своєю сутністю. А від часу класичної фізики походить сучасна субстанціональна концепція часу¹⁸. Поняття божественної вічності (*aeternitas*) включало в себе співіснування усіх частин і моментів часу: минулих, теперішніх і майбутніх. Воно відображало буття, у якому не було ні потоку часу, ні відношень попередності і наступності. Майже не відрізняючись від позбавленого тривалості моменту, воно являло собою не що інше, як гіпертрофоване статичне розуміння часу.

Поняття зовнішнього часу надавало часові стандартизованого характеру. Він був універсальною мірою, зовнішнім еталоном, за допомогою якого вимірювалися тривалості різноманітних процесів. Такою універсальною мірою вважався тривалості круговий рух небесної сфери, якому була властива найбільша швидкість: протягом 24 годин він обертав всесвіт (див.: I, 439). Ця найбільша швидкість бралася професорами академії XVII ст. за основу, коли вони визначали найменшу одиницю часу, міру всіх інших часів. «В природі речей існують небесні рухи, за допомогою яких зовнішньо (*extrinsece*) можуть бути виміряні існування підмісячних речей та їх дії. Так ми кажемо, що хтось має стільки років або прожив стільки обертань сонця через цілий Зодіак»,— говорив І. Гізель (I, 438 зв.). На його думку, бути універсальною мірою і називатися зовнішнім часом небесний рух може через свою одноманітність, регулярність і постійність (I, 439). Як і в номіналістів Бурідана, Гарвея Наталіса, Альберта Саксонського і В. Бурлея, в концепціях розглядуваних авторів XVII ст., крім зовнішнього часу, існували ще внутрішні часи, нерозривно пов'язані з конкретними рухами матеріальних тіл.

З дещо іншою інтерпретацією часу ми стикаємося в анонімному філософському курсі 1684 р. «Один час є зовнішній, інший — внутрішній,— читаємо там.— Зовнішнім є уявний (*imaginarium*)..., а внутрішнім — тривалість речі у зовнішньому часі і її співіснуванні з ним» (II, 449). Тривалість же, на думку анонімного автора, «не відрізняється від триваючої речі і часу, а є самою триваючою річчю і одночасно існуючим часом» (II, 450). Не позбавлене цікавості пояснення зовнішнього або уявного часу: «Уявний час є тим, з чим необхідно і суттєво співіснує те, що існує створеним. Але будь-яке створене суттєво співіснує з божественною вічністю так, що не може (з нею) не співіснувати, тому що співіснує з будь-якою віртуальною частиною божественної вічності... Уявний час не є чимсь вигаданим. Це правильно, тому що незалежно від будь-якої вигадки речі існують в уявному часі і сам реальний час, а саме рух сонця, починається, триває і припиняється в уявному часі, адже він не почнеться, не триватиме і не припиниться

¹⁸ Див.: Молчанов Ю. В. Проблема времени и диалектика. — «Вопросы философии», № 8, 1975, с. 87.

у чомусь вигаданому або в химері» (II, 448). Як бачимо, під внутрішнім часом анонімний автор розумів і індивідуальний для кожної речі, пристосований до зовнішніх умов внутрішній ритм, і співіснування тривалості речі, яка вимірювалася круговим обертанням небесної сфери, з зовнішнім часом. Під зовнішнім же часом цей автор розумів уявний час, з яким необхідно співіснують усі вимірювані круговим рухом неба матеріальні речі. Отже, внутрішній час в його концепції відповідає скоріше гізелівському зовнішньому. Наявні в анонімному філософському курсі спроби зблизити і до певної міри поєднати час матеріальних речей з вічністю бога свідчили про поступове подолання традиційного, схоластичного розуміння часу. Вони узгоджувались з поглядами М. Кузанського, який підпорядкував час і вічність одному загальному поняттю безконечності, і Д. Бруно, який обґрунтовував поняття часу, пов'язане з безконечним і безпочатковим універсумом, назвавши його універсальним часом, або вічністю¹⁹. Як і у М. Кузанського й Д. Бруно, така концепція часу анонімного автора включала в себе значні елементи неоплатонізму.

Характерні для розглянутих філософських курсів XVII ст. погляди є перехідними щодо механіко-математичних концепцій, які утвердилися вже у XVIII ст. Це нове, абстрактно-всезагальне розуміння часу, виникнувши під впливом потреб суспільного розвитку, звело до «одного часу» всю складну ієрархічну структуру середньовічних «часів» і синтезувало дві провідні, але протилежні середньовічні теорії: концепцію Августина, згідно з якою час був внутрішнім психологічним станом людини, і перипатетичну концепцію часу як міри руху. З першої було взято ідею незалежності часу від речей, а з другої — уявлення про його об'єктивність.

Такий підхід відображав прогрес наукової думки в напрямі до створення нових теорій, хоча вони містили ще значні елементи натуралістичної конкретності у сприйманні часу, ознакою чого була відсутність чіткого розмежування суб'єктивного і об'єктивного моментів. Зрештою, концепція часу як абсолютної, рівномірної математичної тривалості була сформульована І. Ньютоном наприкінці XVII ст.

Розуміння часу розглянутими авторами було значно ближчим до концепції Г. Лейбніца, який, на відміну від Ньютона, хоча і виключав субстанціальне, незалежне від фізичного тіла існування часу, вважав час невіддільним від речей порядком їх послідовностей. Проте, всупереч суб'єктивістській інтерпретації Лейбніца, згідно з якою час не міг існувати незалежно від свідомості людини і діяльності монад, вітчизняні мислителі обстоювали об'єктивність цієї категорії. Підсумовуючи, можна сказати, що розглянуті концепції авторів XVII ст. містили в зародку чимало плідних ідей, які почали всебічно розроблятися значно пізніше. Розуміння часу як міри руху, ритміки, такту, наявних у музиці, в рухові планет та годинникових механізмів, обстоював Г. Сковорода²⁰.

Видатний російський мислитель XVIII ст. М. В. Ломоносов, спираючись на досягнення західноєвропейських вчених І. Ньютона, Г. Лейбніца, Х. Вольфа, а також використовуючи наявні у розглянутих нами філософських курсах і добре відомі йому положення про об'єктивність часу і його зв'язок з рухом матеріальних тіл, створив на основі своєї «корпускулярної філософії» матеріалістичну концепцію часу,

¹⁹ Див.: Gent W. Das Problem der Zeit. Frankfurt a. M., 1934, S. 9.

²⁰ Див.: Нічик В. М. Г. Сковорода і філософські традиції Києво-Могилянської академії. — У кн.: Філософія Григорія Сковороди. К., 1972, с. 75.

згідно з якою час мав об'єктивне існування і був пов'язаний з «механічним» рухом матерії.

Далі подаємо у перекладі з латинської фрагменти курсу філософії Інокентія Гізеля, прочитаного ним у Києво-Могилянській колегії 1645—1646 рр., і уривки з анонімного філософського курсу, прочитаного у Московській слов'яно-греко-латинській академії у 1684 р.

Інокентій Гізел

ТВІР ПРО ВСЮ ФІЛОСОФІЮ¹

ПИТАННЯ IV

Про час і тривалість

Розділ I. Що таке час?

- 438 зв. По-перше, зауваж: У природі речей існують небесні рухи, за допомогою яких зовнішньо (*extrinsece*) можуть бути виміряні існування підмісячних речей і їх дії. Так ми говоримо, що хтось має стільки років або прожив стільки обертань сонця через цілий Зодіак. Зауваж, по-друге. Один спосіб існування відповідає послідовним бутностям (*entibus successivis*), інший — перманентним. Вважається, що послідовні бутності тоді існують, коли вони є в послідовному акті. В послідовному ж акті вони є [тоді], коли переходять від минулого до майбутнього. Зауваж, по-третє. В небесному рухові є якась послідовна тривалість, у якій одні частини можуть бути визначені як раніші, інші — як пізніші. Адже ця частина руху, яка здійснюється на сході, є ранішою, ніж та, яка відбувається біля полудня, а остання — раніша від тієї, що на заході. Зауваж, по-четверте. Існує подвійна міра: активна і пасивна. Активна — це [така], за допомогою якої ми вимірюємо інше, подібно до того, як лікоть (*ulpa*) вважається активною мірою куска тканини. Пасивною є сама річ, яку слід виміряти. Отже, просто одне число вважається тим, що рахує (*numerans*), як 2, 3, а інше — тим, яке рахують (*numeratus*) або пасивне, тобто сама річ, яку рахують. А міра так, як число, може бути або актуальною, якщо вона дійсно може вимірювати чи може вимірюватися, або можливою (*aptitudinalis*), оскільки вона є асумптивельною від чогось для вимірювання (може бути зовні взятою від чогось для вимірювання.—*Я. С.*). Таким чином, деякі з античних філософів вважали, що час є ніщо. І доводили: існує те, частини якого існують. Але нема жодних частин часу. Отже, час не існує. Доводиться меншини [засновок]. Частини часу, якщо вони існують, являють собою не що інше, як теперішнє, минуле і майбутнє. Але ці не є частинами, тому що минулого вже немає, майбутнього ще немає. Отже, те, чого немає, не є частина. Теперішнє ж є не що інше, як рухомий перебіг (*momentum*) або неподільний момент (*instans*). Але неподільне не є частиною подільної речі, і, таким чином, момент не є частиною часу саме тому, що момент і неподільне не є частиною подільної речі. Доводиться. Частина в кількісній речі (*in re quanta*), кілька разів повторена, / / утворює ціле. Але неподільні не можуть утворювати подільне. Отже, неподільне не є частиною кількісної речі. Дійсно,² ще Арістотель сказав, що час — це число або міра руху згідно з попереднім і наступним. І тому він додає, що час є ніби явище або властивість, яка супроводжує рух. Але мірою якого руху є час? Відповідається, що є мірою руху найбільш відомого, першого і найменшого, тобто руху першого рухомого, за допомогою якого протягом 24 години небо повертається до тієї самої точки. Цей рух з усіх є найбільш відомий, він є також найменшим внаслідок того, що [протягом] найменшого часу здійснюється, оскільки за 24 години обертає таку величезну масу. А тому, що небесний рух є першим, то очевидно, що всі інші рухи залежать від руху небесного. І якби він припинився, припинились би усі рухи і підмісячні тяжіння (*gravitationes sublunares*). Отже, час є мірою першого рухомого згідно з попереднім і наступним, оскільки одна частина є ранішою від іншої. Проти вище наведеного визначення Арістотеля закидається. По-перше, число є тільки в кількості. Але час не є в кількості. Отже, час не є числом. Відповідається. Час не може вважатися числом, якщо

¹ Giesel Innocentius. *Opus totius philosophiae*. Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, шифр МАК/П 127.

сприймати число як самий формальний зміст числа, тому що цей [формальний зміст] є в категорії кількості. Але існує число пасивно взяте, якщо воно може сприйматися як множинність (pluralitas) частин руху, оскільки одна [частина] триває після іншої. Закидається, по-друге. Якби час був числом руху згідно з попереднім і наступним, можна було б вважати, що нагрівання також має свій внутрішній час. З другого боку, прогулянка [ходіння] суб'єкта не може ним бути встановлена. Отже, відповідається, в рухах такого типу визначається внутрішній час. Тут же мова йде про час зовнішній, який служить для вимірювання тривалості підмісячних речей. Нарешті, підмісячний рух є мірою прихованого небесного. А оскільки цей рух є уніформним, регулярним і завжди поводить себе однаково, то його тривалість називається часом. Закидається, по-третє. Час є мірою не лише руху, але також і спокою. Відповідається. Час є мірою спокою через акцидент. З цієї причини ми говоримо, що якась річ перебувала у стані спокою так довго тому, що поки триває цей спокій, відповідна йому кількість часу минула. / / А [відповідь] на аргумент, наведений на захист погляду античних, з'ясується з нижче сказаного. Тепер же, у згоді зі спільною точкою зору, відповідається за допомогою заперечення менших [засновків], і далі слід сказати, що в часі існує не тільки теперішній момент, а також частини самого часу є у своєму розумінні теперішніми. Адже, хоча будь-яка частина всередині себе містить свої об'єднуючі моменти, проте ніколи такі об'єднуючі [моменти] не є безпосередніми. І так після цього «тепер» не слідує безпосередньо інше неподільне «тепер», а частина часу, що має частини, з'єднані моментами. Отже, час, стосовно окремих своїх частин, існує послідовно. І це саме стверджується. Те, що є минулим, колись було теперішнім. Але існує не лише минулий момент, а й минулий час. Таким чином, крім теперішності, яка має момент, існує також теперішній час.

Розділ II. Яким чином час відрізняється від руху.

Було показано, що один час є зовнішній, а інший — внутрішній. Зовнішній — це якась тривалість, яка береться з якогось іншого місця для вимірювання тривалості якої-небудь речі. Такого типу є тривалість небесних рухів, оскільки вона використовується для вимірювання тривалості підмісячних речей. А внутрішній [час] — власна тривалість будь-якої речі і внутрішньо притаманна самому рухові. Такого типу є сама тривалість небесних рухів з точки зору тих самих небесних рухів. Стосовно першого немає сумніву, що він відрізняється від руху, зовнішньою мірою якого він вважається. Але стосовно наступного є більша трудність, яка пояснюватиметься такими висновками. Отже, перший висновок: внутрішній час реально не відрізняється від руху, мірою якого він є. Доводиться. Те не відрізняється реально, яке відокремлене одне від одного, не може існувати. Але неможливо, щоб рух здійснювався без властивої тривалості і так само неможливо, щоб ця послідовна тривалість, яка є внутрішнім часом, була без якоїсь послідовності руху. Висновок другий. Час формально відрізняється від руху. Доводиться. / / Одне ми сприймаємо, поки сприймаємо рух, а друге — поки сприймаємо час. Адже, поки ми думкою усвідомлюємо рух, ми уявляємо собі певну послідовність якої-небудь форми, що послідовно утворюється і знищується. А коли ми сприймаємо час, ми уявляємо собі не рух, а тривалість самого руху, яка народжується з послідовного потоку його частин. Висновок третій. Цей внутрішній, природний час являє собою якийсь стан рухомої речі, який народжується з руху як з свого принципу. Звідси слід зробити висновок, що рух за природою є в усякому разі раніший від внутрішнього часу. Якщо ж протиставити: цей самий рух може бути подвійним, швидшим і повільнішим. Але той самий час не може бути швидшим або повільнішим, ніж він є одного разу. Отже, час реально відрізняється від руху. Відповідається, заперечуючи більший [засновок]. Адже, хоча ту саму віддаль можна пройти скоріше або повільніше, але не тим самим рухом за числом, тому що рух встановлює ту чи іншу послідовність. І таким чином, час не відрізняється реально від нього [руху]. А якщо питаєш у зв'язку з цим, який час визначив Арістотель, [то] слід відповісти, що він визначив зовнішній час, оскільки він застосовується до вимірювання тривалостей підмісячних речей. Так, тому що є зовнішній [час], нехай, оскільки є власна і внутрішня міра небесного руху, буде дійсно час внутрішній.

Анонімний курс філософії

ПРИРОДНИЧА ФІЛОСОФІЯ АБО ТРАКТАТ У ВОСЬМИ КНИГАХ
З ФІЗИКИ АРИСТОТЕЛЯ²

ДИСПУТ 23

Про час

447 Ми вже сказали, що означає те, що річ є у місці, [тепер] скажемо лише, що означає, що вона є у часі і в чому виявляється тривалість (*duratio*), яка вважається відповідністю речі щодо часу реального і явного.

Розділ I

Обговорюється обґрунтування часу і його поділ. Час за Аристотелем (фіз. 4, 101) є числом руху згідно з попереднім і наступним, тобто числом послідовних частин руху. Так, послідовний рух сонця може перерахувати роки людей [і] споруд. У зв'язку з цим визначенням, по-перше, зрозумій, що в ньому загалом охоплюються обмежуючі частини часу, [такі] як чверті в годині, години у дні, дні у місяці, місяці у році і т. д. Між тим справжня обчислюваність (*numerabilitas*) і наступність (*successio*) виникає, навпаки, в частинах, пропорційних тому, що вони, як безконечні і необмежені, не можуть бути перераховані.

По-друге: зрозумій, що час по суті встановлює дві множинності (*pluralitas*) частин руху згідно з наступністю тих частин так, що лише ті частини руху формально створюють час, які існують не одночасно, а послідовно одна після другої.

Я сказав [ті], які не існують одночасно, тому що в русі може бути співіснування частин. Так, отже, коли Петро стриже себе самого, наявні протилежні частини руху: по-перше, рух, яким рухається голова; по-друге, рух, за допомогою якого рухаються рамена; по-третє, рух, яким рухаються груди, і так з рухів інших частин тіла, які рухаються одночасно з усіма, випливає, що ці частини внаслідок рухів, якими рухається Петро, існують одночасно. А послідовними частинами руху того самого Петра є, отже, та частина руху, яким рухається голова в моменті А, по-друге, та частина руху, яким рухається та сама голова у другому моменті; по-третє, та частина руху, яким рухається голова в третьому моменті і так далі.

По-третє, зрозумій, отже, що згідно з прийнятим усіма поглядом перший рух сонця особливо відповідав назві часу, адже всі типи тривалості інших речей вимірюються рухом сонця, і те вважається триваючим протягом довшого або коротшого часу, яке співіснує з більшою або меншою кількістю частин сонячного руху, а саме співіснує з більшою або меншою кількістю днів, місяців або років. Рік же є не що інше, як та частина / / сонячного руху, протягом якої сонце проходить усі знаки Зодіака, а день — не що інше, як та частина руху, протягом якої те саме сонце здійснює перехід від сходу до заходу: адже, послідовний рух будь-якої речі може вважатися часом, тому що рух будь-якої речі складається з якогось певного числа послідовних частин. Далі, кожний послідовний рух будь-якої речі пристосований до того, щоб бути мірою тривалості інших речей, що властиве часові. Так, за числом послідовних частин руху годинника ми визначаємо короткочасність або довготривалість якоїсь речі і вважаємо, що довше тривало те, що співіснує з більшою кількістю частин руху годинника, а менше тривало те, яке співіснує з меншою кількістю.

448 По-четверте, зрозумій, що час те саме, що рух. Однак, на думку Аристотеля, час вважається довгим або коротким, а рух швидким або повільним. Обґрунтування цього правильно здійснено Овієдо, оскільки час передбачає, що усі частини безпосередньо слідуєть одна за одною без будь-якого співіснування однієї частини з іншою. Навіть ті, які між собою співіснують, таким же чином поводять себе стосовно часу, як ніби існує лише одна єдина частина. В цьому ж, тому що за частиною повинна слідувати безпосередньо частина, може бути не більша або менша швидкість, а більш тривала послідовність, яка відображає більш довгий, а не більш швидкий час. На відміну від цього, у рух включаються усі його частини, навіть якщо вони всі між собою спів-

² *Philosophia naturalis seuttractatus in octo libros de Phisico Aristotelis...* anno 1684. Відділ рукописів БІЛ. Шифр Ин. 2131, фонд., 288.

існують. Звідси, коли і залежно від того, більше або менше [частин] між собою співіснують або не зовсім безпосередньо одна за одною слідує, рух може бути повільнішим або швидшим.

Що стосується другої частини назви [розділу], [то відповідаємо]: один час є реальним (reale), інший — уявним (imaginarium). Реальний ми обговорювали, коли дали йому визначення. Щодо уявного, то існують різні погляди авторів. Нам з огляду на це слід висловлюватися відповідно до вчення про уявний простір.

Я стверджую, що уявний час є не що інше, як вічність (aeternitas) бога. Це правильно, тому що, крім вічності бога, не можна вказати нічого іншого, чому відповідав би зміст уявного часу. Отже, другий доказ полягає у тому, що уявний час є те, з чим необхідно і суттєво співіснує все, що існує створеним. Але кожне створене суттєво співіснує з божественною вічністю так, що не може не співіснувати, оскільки співіснує з якоюсь віртуальною частиною божественної вічності.

Отже, звідси випливає, по-перше: уявний час не є чимсь вигаданим. Це правильно, тому що, незалежно від будь-якої вигадки, речі перебувають в уявному часі, і сам реальний час, тобто рух сонця, починається, триває і припиняється в уявному часі, адже [він] не почнеться, не триватиме і не припиниться у чомусь вигаданому або в химері. По-друге, випливає: уявний час не є чимсь негативним. Це правильно, тому що, якби він був негативним, тоді було б заперечення можливого руху, і внаслідок цього руху сонця або тривалості того самого руху, як хочуть противники. Тим часом, навпаки, це неможливо, тому що заперечення можливого руху або можливої тривалості цього самого руху усувається за допомогою утвердження руху і тривалості, тоді як уявний час не усувається внаслідок утвердження руху або його тривалості, оскільки рух і його тривалість існують в уявному часі. По-третє, випливає: уявний час не перебуває у чомусь позитивному, відмінному від вічності бога, адже тоді він повинен би був бути чимсь створеним. Але він не є чимсь створеним, оскільки будь-яке створене може бути знищене богом і є створеним у часі, тому що ніщо не є створеним од віку (ab aeterno). На відміну від цього, уявний час не може бути знищеним і не створений в іншому уявному часі, інакше [цей] процес [утворення часів] тривав би до безконечності.

Те, що тут висувається як закиди, повинне бути пояснене, виходячи із сказаного про уявний простір.

Зверни [також] увагу на вище подане визначення Арістотеля. Виходячи із сказаного про уявний простір, не годиться уявному часові бути під вічністю бога: адже вона не є рухом і не має послідовних частин, хіба що віртуально і незмінно, оскільки за допомогою однієї неподільної бутності (per unam indivisibilem entitatem) рівномірно впорядковує тривалості речей у відношення вимірювання послідовними частинами руху. / / З другого боку, один час є зовнішній, інший — внутрішній. Зовнішній — це уявний, про що [вже] говорилося. Внутрішній являє собою тривалість речі у зовнішньому часі і є співіснуванням речі із зовнішнім часом.

Переклад з латинської Я. М. Стратій

п. л. яроцький

Антикомуністична спрямованість клерикально-теократичних доктрин

В умовах поглиблення загальної кризи капіталізму, яка ще разючіше проступає на тлі великих переваг соціалізму, буржуазна ідеологія виявилася неспроможною дати правильні відповіді на питання, які ставить життя. Вона все тісніше переплітається з клерикалізмом, змикається з фідеїзмом і містикою. Цілий ряд релігійних організацій, які афішують свій «нейтралітет щодо політики» і «невтручання в ідеологічну боротьбу», стоять на позиціях антикомунізму. Одним із загонів клерикального антикомунізму є горезвісне «Товариство Вартової Башти, Біблії і трактатів» — штаб-квартира міжнародного еговізму в Брукліні.

Еговізм виріс з відчаю дрібної буржуазії, яка постійно зазнає утиску з боку монополій і не здатна піднятися до розуміння справжніх шляхів соціальної перебудови суспільства. Звідси і проповідь соціальної утопії, убраної у містичні шати.

Головним змістом ідеологічних доктрин раннього еговізму були реакційно-утопічні дрібнобуржуазні ідеї «великого ювілею свята», «відновлення всіх втрачених речей». У них найяскравіше виявилась сутність еговізму як ідеології розореної дрібної буржуазії. Відкинувши доктрини традиційних релігій християнства про потойбічний «небесний рай», про пекло як місце вічних мук, чистилище, догмат про «триєдиного бога», про реальний прихід Христа тощо, основоположники раннього еговізму намагались створити якусь «реальну», на їх погляд, і «привабливу» як для пролетаріату, так і для дрібної буржуазії модель «царства божого на землі».

Цей ідеал «земної теократії» був відображенням дрібнобуржуазних мрій про «повернення добрих часів мирного розвитку системи речей (домонополістичного капіталізму. — П. Я.) і спокійного підприємництва»¹. За біблійно-політичною апологією «епохи відновлення всіх втрачених прав» стояли дрібнобуржуазні вимоги реформ і встановлення «класової гармонії», «братерського миру», «пропорційного партнерства» в ієрархічній системі монополістичного капіталізму². Ці вимоги інтерпретувались в дусі старозавітних біблійних пророцтв: «кожен сидітиме під смоківницею своєю і насолоджуватиметься під виноградником своїм».

Обіцяючи швидкі зміни «існуючої системи речей», закликаючи можновладців, магнатів фінансово-промислового капіталу «обернутися лицем» до збанкрутілого «молодшого брата», щоб і йому дати місце за столом капіталістичних прибутків, ідеологи еговізму вбачали головну перепону для реалізації цих ілюзійних мрій у революційному русі пролетаріату, в комуністичних ідеях революційної перебудови світу.

¹ Wczasne wydarzenia. N. Y., 1889, s. 5.

² Sposob Wtorego Przyjścia. N. Y., 1889, s. 151.

Антиреволюційна спрямованість еговістських «великих реформ» так званого тисячолітнього ювілею царства Христа набуває все войовничішого характеру з посиленням класової боротьби пролетаріату. Поступки, вирвані трудящими в жорстокої класовій боротьбі з капіталістичними підприємцями, ідеологи еговізму зображають як «очевидний доказ початку епохи великих реформ і встановлення царства божого на землі». Вони закликають робітничий клас «спокійно чекати наступної стадії востання капіталістичної системи в теократичне панування Егови» і «категорично відмовитися від класової конфронтації з роботодавцями»³.

Еговістська дрібнобуржуазна модель пом'якшення імперіалістичної експлуатації виконувала функцію привнесення в ідеологію робітничого класу реформістських ідей у біблійній упаковці. Уже в цей час лідери еговізму проголосили антикомунізм основою свого віровчення. Вони заперечували класову боротьбу і проповідували реформістську концепцію востання монополістичного капіталізму в «теократичну систему благоденства для всіх».

Отже, ідеологи раннього еговізму еволюціонували від виразників інтересів розореної наступом монополій дрібної буржуазії до апологетів імперіалістичної експлуатації.

Вони боялися класової боротьби пролетаріату і намагалися притупити його революційну свідомість реформістськими ілюзіями. Реакціонерів завжди лякає розвиток класової боротьби, що, як підкреслював В. І. Ленін, в обстановці сучасного «капіталістичного суспільства у сто разів краще приведе християн-робітників... до атеїзму, ніж гола атеїстична проповідь»⁴.

Вбачаючи загрозу в можливості революційної перебудови самих основ капіталістичного ладу, його політичних, соціальних, ідеологічних інститутів, ідеологи раннього еговізму висунули концепцію про «колективну відповідальність державної влади за ситуацію»⁵. Це був заклик посилити контрреволюцію, жорстокіше повести класову боротьбу з тими, хто викриває дрібнобуржуазні реформістські обіцянки. Своє антикомуністичне кредо ідеологи еговізму проголосили вже в одному з перших видань журналу «Сіоністська вартова башта». В соціалістичній революції, класовій боротьбі народних мас вони вбачали лише «світовий катаклізм», «знищення цивілізації», «анархію і регрес»⁶. Нинішні бруклінські ідеологи підтвердили свою прихильність до положень основоположників еговізму, набиваючи собі ціну на біржі антикомунізму.

Антикомунізм соціально-політичних доктрин еговізму у різні часи прибирав такого змісту і форми, які зумовлювалися конкретно-історичними факторами протиборства сил миру, прогресу і соціалізму проти сил агресії, реакції та імперіалізму. Антикомуністичні виступи еговістських клерикалів посилювалися з утворенням світової системи соціалізму і ліквідацією колоніальної системи імперіалізму.

Міжнародна напруженість, атмосфера «холодної війни» використовувалися ідеологами еговізму для пропаганди «універсальної теократичної війни» в душі войовничого антикомунізму. При цьому «аргументи» на користь неминучості і необхідності такої війни, «свідками якої буде нинішня генерація», запозичувалася у найреакційніших буржуазних соціологів.

³ Nadszedł czas. N. Y., 1889, s. 202.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 17, с. 384.

⁵ Our Lord's Great Prophecy. International Bible Students Association. Brooklyn, N. Y., 1897, p. 28.

⁶ "Zion's Watch Tower", 1879, No. 3, p. 15-16.

Нині бруклінська клерикальна преса об'єктом нападок і фальсифікацій обрала розрядку напруженості, мирне співіснування держав з різним суспільним ладом, принципи і перспективи міжнародного співробітництва в різних галузях. «Мир в усьому світі встановлюється: як довго він триватиме?», «Чи варто витратити стільки зусиль для підтримання миру?», «Немає миру ворогуючим з Богом», «Мир — це рівновага страху», «Коли народи проголошують: «мир і безпека», — слід чекати поголовного знищення». Наведені заголовки «термінових випусків» бруклінських журналів, які виходять у світ 79 мовами тиражем понад 10 мільйонів примірників, свідчать про безпрецедентне блюзнірство, цинізм, людиноненависництво, про войовничий антикомуністично-клерикальний характер рекламованої «позапартійної» і «деідеологічної» платформи ідеологів міжнародного еговізму.

Всі життєво важливі для людства проблеми тлумачаться на шпальтах бруклінських видань спотворено і неодмінно з антирадянським акцентом. З цією метою будь-які прогресивні зрушення в міжнародних відносинах, зокрема розрядка міжнародної напруженості, піддаються у спеціальних випусках журналу «Пробудись» так званій біблійній інтерпретації. Спрямування таких «біблійних екскурсів» — фальсифікувати миролюбну політику Радянського Союзу, залякати читачів «комуністичною загрозою», оживити міф про «агресивні зазіхання соціалізму», щоб таким чином скомпрометувати розрядку напруженості. Виступаючи проти позитивних зрушень у міжнародній обстановці, еговістські проповідники твердять, що боротьба за продовження розрядки міжнародної напруженості і її матеріалізацію, за зміцнення миру і безпеки між народами «марна, нереалістична, приречена на невдачу». Тим самим еговістські теологи, які постійно твердять про свою «непричетність до політики» і афішують «нейтралізм в справах цього світу», фактично виконують функції, притаманні імперіалістичній пропаганді.

Між боротьбою за мир, розрядку і проведення в життя принципів мирного співіснування, за зміцнення взаємного довіря між народами і державами і боротьбою за економічні та політичні інтереси трудящих існує тісний зв'язок. Неабияке значення в цій боротьбі має досягнення спільності в діях усіх демократичних, миролюбних сил сучасності проти ворогів миру і демократії. Виражаючи прагнення широких верств трудящих, Берлінська конференція комуністичних і робітничих партій Європи підкреслила: «Важливу роль у боротьбі за права трудящих, за демократію і мир відіграють дедалі ширші католицькі сили, представники інших християнських релігійних общин і віруючі інших віросповідань. Комуністичні і робітничі партії усвідомлюють необхідність діалогу і спільних дій з цими силами, що є невід'ємною складовою частиною боротьби за розвиток Європи в демократичному руслі, у напрямі соціального прогресу»⁷⁻⁸. У ставленні до цієї боротьби виявляється різке розмежування еговістських клерикалів з тими християнськими організаціями, які підтримують розрядку і прагнення трудящих до миру і соціального прогресу.

Бруклінська «керівна корпорація», змикаючись з крайньою реакцією, виступає проти спільних дій усіх трудящих, незалежно від їх політичних і релігійних поглядів, проти об'єднання їх зусиль в боротьбі за свої життєві права. Вона спрямовує вогонь своєї критики проти діалогу християн з комуністами, характеризуючи його як «аморальні зв'язки церкви з політичними силами».

⁷⁻⁸ За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес в Європі. До підсумків Конференції комуністичних і робітничих партій Європи. Берлін 29—30 червня 1976 р. К., 1976, с. 33.

Ідеологи єговізму останнім часом все більше переходять від апокаліптичної містики до соціально-політичної відверто антикомуністичної демагогії. Вдаючись до психологічної обробки віруючих, вони намагаються перекреслити всяку надію на мир в реальних умовах сучасної розрядки міжнародної напруженості. Щоб нейтралізувати реакцію людей на свої зловісні пророцтва, бруклінські ідеологи «гарантують» тим, хто переживе цю війну, «вічний рай на землі».

Раніше, як відомо, проповідники єговізму переконували віруючих, що «це буде війна божа, а не людська». Сьогодні вони твердять протилежне: «Поле битви буде на землі, ця війна втягне всю земну кулю, і ніхто не зможе уникнути її наслідків». «Аргумент» з посиленням на бога покликаний затушувати тут проповідь найогиднішої реакційної ідеї, мета якої — дискредитувати боротьбу за мир і розрядку міжнародної напруженості. Віруючих закликають «відмовитися від усякого нейтралітету», «зайняти тверду і рішучу позицію перед вибухом цієї війни», щоб «розв'язати проблему світового панування». В цьому полягає суть єговістської демагогії навколо «всесвітньої війни Армагеддон» — гіпертрофоване жадання бруклінської еліти панувати над світом. «Що означає Армагеддон для наших днів?» — риторично запитують вони і стверджують: «Він означає світове становище, яке приведе до вирішальної війни. Він означає кульмінаційну точку світових проблем, для розв'язання яких політичні керівники виступлять об'єднано і ... майбутнє світу вирішиться силою, в результаті зіткнення однієї сторони з другою». В інтерпретації єговістів народи, які борються за зміцнення своєї економічної і політичної незалежності, за мир і безпеку в усьому світі, нібито кидають виклик міфічному «суверенітету Єгови», «провокують війну з богом».

Звинувачуючи «організоване християнство» в «неспроможності зупинити наступ комунізму в усьому світі», викривлено зображуючи становище релігії і церкви в соціалістичних країнах, бруклінські антикомуністи вдаються до наклепницьких тверджень на зразок: «комуністи використовують релігію в своїх країнах для досягнення політичних цілей», «комунізм перемагає в цих країнах, а також в Азії і Африці завдяки релігійному християнству». Такі вигадки слугують тому, щоб переконати віруючих, головним чином в капіталістичних країнах, нібито їх ворог — комунізм, якому підсобляє «слабкість і неспроможність християнства». Ідеологію єговізму не влаштовує те, що нині немає «єдиного міжнародного християнського антикомуністичного фронту». Як католицьку церкву на Заході, так і Руську православну церкву вони звинувачують в «намаганні добитися миру з комунізмом» і називають це виявом «аморальності» і «політичного перелюбства».

Під впливом соціальної активності мас, розвитку науково-технічної революції релігія переживає кризу. Дедалі більше віруючих в капіталістичних країнах поривають з клерикальними організаціями, які сповідають войовничий антикомунізм. За таких умов і релігійні керівники християнства часто намагаються створити видимість відмови від баласту «холодної війни» — антикомуністичної стратегії церкви. У зв'язку з цим ідеологи єговізму, як найбільш ортодоксальні поборники «холодної війни», виступають з вимогою «знищення всіх релігій сучасного християнства». Однак такі екстремістські гасла — це звичайні демагогічні демарші Брукліна з метою розпалювання антикомуністичних пристрастей: «Чи можна сподіватися, що живий і істинний Бог виступить на допомогу християнству? Перемога християнства означатиме, що воно збережеться. Проте чч варто зберігати християнство, якщо згодом воно знову приведе до розвитку безбожний комунізм». Такі постулати — го-

ловний зміст біблійно-політичних концепцій еговізму. Коментуючи євангельський текст: «Не любіть світу, ані тих, хто в світі», автори еговістського журналу «Вартова башта» пишуть: «Хто може заперечити, що сучасне християнство є найближчим другом світу?.. Адже керівники християнських держав признали комуністичну Росію своїм союзником під час другої світової війни. І сьогодні в ООН країни так званого християнства входять на рівних правах з комуністичною Росією та іншими комуністичними державами. Отже, християнські народи підтримують дипломатичні стосунки з державами цього світу. Вони ведуть регулярну торгівлю з ними, укладають договори про співробітництво, підтримують культурний обмін». Отже, під біблійним фразеологізмом «цей світ», який християнам забороняється любити і перебувати з ним у будь-яких стосунках, еговістські ідеологи мають на увазі соціалістичні країни. Мабуть, важко знайти у сьогоднішньому світі політиканів, які б оперували такими відверто антикомуністичними аргументами в дусі збанкрутілої тактики «стримування» і «відкидання» комунізму, ніж бруклінські ідеологи. Це свідчить про те, що еговізм продовжує додержуватися політики тих агресивних, реакційних сил, що протягом тридцяти післявоєнних років намагалися з позиції сили нав'язати такий порядок у світі, який в корені суперечить інтересам народів і соціальному прогресові. Еговістська екстремістська концепція про «необхідність знищення цього світу» розрахована на те, щоб розпалювати антикомуністичні настрої, перешкоджати зростанню популярності Програми миру, прийнятої XXIV з'їздом КПРС, і Програми дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність народів, накресленої XXV з'їздом КПРС.

Автори буржуазних концепцій майбутнього, всілякі клерикальні футурологи, віщуючи «загибель цивілізації», «невідворотну деградацію людства», намагаються і соціалізові приписати ваді капіталізму, заперечити соціально-економічні і духовні здобутки радянського народу. Еговістські проповідники біблійно-політичної доктрини «кінця існуючої системи речей» вдаються й до таких «аргументів», як дія «надприродних сил», що «невідвратно женуть людство до вирішальної війни Армагеддон». Так затушковуються справжні причини соціальної деградації сучасного капіталістичного суспільства, а загострення класової боротьби в країнах капіталу зображується як ознака «близького Армагеддону». Ненависть до ідеалів миру, прогресу і комунізму — ось підгрунтя біблійно-політичної апології «теократичної битви».

Реакційна космополітична концепція «всесвітнього уряду для всього людства», яку останнім часом підносять на щит ідеологи еговізму, становить не стільки модернізований, скільки політизований варіант містичного «царства божого на землі». Автори еговістських видань обіцяють здійснити під егідою «універсального світового уряду» повне і загальне роззброєння, ліквідувати егоїстичну торговельну систему і комерційну конкуренцію, інфляцію і безробіття, «встановити вільну працю в суспільстві без депресії, економічних спадів і криз», тобто дати відповідь на всі питання і розв'язати всі проблеми людства. Соціальна демагогія еговізму ґрунтується на спекуляції на тих явищах, які внаслідок поглиблення кризи монополістичного капіталізму виявилися з новою силою. Небувала інфляція, безупинне зростання вартості життя, валютно-фінансовий хаос, масове безробіття, гостра енергетична криза, забруднення навколишнього середовища, розлад у відносинах між США, Західною Європою і Японією, всередині «Спільного ринку» — ось що характерно сьогодні для капіталістичного світу. Ідеологи секти дають спотворене тлумачення всім цим кризовим явищам. Їх мета —

відвернути увагу народних мас від розв'язання всіх проблем на базі зміни соціально-економічної системи капіталізму.

«Єдиний світовий уряд» — не оригінальна концепція нинішніх ідеологів єговізму. Це давня мрія космополітичної буржуазії. В умовах співіснування двох світових систем вона такою ж мірою утопічна, як і реакційна.

Есхатологія єговістів формується на ґрунті ними ж вигаданої, спотвореної соціально-політичної картини світу. Причини деградації капіталізму, занепаду його філософії, соціології, релігії приписуються «впливові комунізму», «пріоритету технології» й «агресивності» робітничого класу. Загибель капіталістичного суспільства єговісти розглядають як катастрофу для всього людства. Безнадійний песимізм, войовничий мілітаризм, волонтаризм, ірраціоналізм — характерні риси ідеології того класу, який сходить з історичної арени.

Єговістські екстремісти намагаються довести віруючим, що «богом призначені часи на установлення теократичного правління на землі настали в 1918 році», тобто тоді, коли єдина світова капіталістична система почала розпадатися і утворилася перша соціалістична держава. Отже, концепція «універсального суверенітету» спрямована насамперед проти світової системи соціалізму, національно-визвольного руху, всіх антиімперіалістичних сил сучасності. Заклик визнати «універсальний суверенітет Єгови» почерпнутий з ідеологічного арсеналу буржуазного космополітизму. Єговістська модель утворення «світового уряду» і заміни ним національних суверенітетів виражає нездійсненні мрії реакційних імперіалістичних кіл про поглинення світової системи соціалізму і повернення «добрих часів» колоніального панування.

Ніде так сильно не виявляється намагання затьмарити свідомість людей, як в релігії, в есхатологічному філософствуванні, в месіанських пророцтвах і заповітах її ідеологів. Проповідь Армагеддону — це зневіра в майбутньому людства, ставка на безумний авантюризм. Ідеологи приреченого на загибель суспільного класу у страху за його існування силкуються всіма засобами спотворити закони об'єктивного розвитку людства, приховати суперечності капіталістичного суспільства, у кривому дзеркалі показати процеси, що відбуваються в ньому. Цілковито справедливо охарактеризував цю ідеологію Дж. Бернал: «Вона хитається між двома крайностями: ілюзіями і лицемірством — з одного боку, жорстокістю і відчаєм, з другого»⁹⁻¹⁶.

Солідаризуючись у своїх футурологічних прогнозах з американським соціологом Алвіном Тоффлером, єговісти змушені визнати, що «існуюча структура Заходу слабіє» і неспроможна виконувати свої функції перед лицем майбутнього. Однак вони не хочуть визнати, що «хвороба» Заходу є виявом загальної кризи капіталізму. Немає кризи капіталізму, є криза «індустріального суспільства», твердять клерикали. «Те, що тепер відбувається, — повчають віруючих бруклінські керівники, — не є кризою капіталізму. Ми переживаємо стадію кризи індустріального суспільства, яка не залежить від політичної форми». Це не що інше, як апологія капіталізму, приватної власності, експлуатації людини людиною і намагання зобразити негативні явища, породжені самою природою капіталізму і буржуазним способом життя, як такі, що притаманні всім, індустріально розвинутим країнам, незалежно від економічної системи і соціально-політичного ладу.

Ідеологи єговізму твердять, що у світі є багато нерозв'язаних проблем, які зводять нанівець результати розрядки міжнародної напружено-

сті. «Все більше і більше авторитетів впевнені, — пишуть вони, — що ці проблеми — зростаюча нестача продуктів масового споживання, збільшення світового населення, посилення аморальності, злочинності, забруднення навколишнього середовища — уже неможливо подолати». Оскільки ці проблеми, на їхню думку, є «визначальним джерелом погіршення світових обставин», то робиться спроба дискредитувати розрядку міжнародної напруженості, змалювати революційні перетворення суспільства як щось незначне і неактуальне для людства і акцентувати увагу лише на «гуманних проблемах». Але ж відомо, що в сучасному світі будь-які проблеми не можуть бути розв'язані поза системою міжнародних відносин, яка ґрунтується на мирному співіснуванні. Тільки за таких умов можна сподіватися на розв'язання загальнолюдських проблем майбутнього і невідкладних питань сучасності. «Широке міжнародне співробітництво, — відзначалось на Берлінській конференції комуністичних і робітничих партій Європи, — стає все більш необхідним для забезпечення миру, справедливого врегулювання міжнародних конфліктів, зміцнення безпеки і здійснення практичних кроків по роззброєнню. Воно необхідне, щоб зрушити вперед справу встановлення нових, справедливих міжнародних економічних відносин. Таке співробітництво сприяло б також розв'язанню таких складних і корінних проблем, як проблеми голоду в світі, неписьменності, захисту навколишнього середовища, забруднення атмосфери і морів, освоєння і використання нових джерел енергії, запобігання стихійним лихам, профілактики і лікування найбільш небезпечних хвороб»¹⁷⁻¹⁸. Проти такої реальної і справді гуманної програми, яка ґрунтується на визнанні незалежності і суверенітету кожної держави, на принципі активної участі всіх народів у розв'язанні проблем людства, виступають єговістські клерикали.

Кризю якогось абстрактного індустріалізму, бруклінські ідеологи вважають причиною всіх соціальних потрясінь і «суспільної напруженості», які доповнюються «революцією молоді, сексуальною революцією, расовою революцією, революцією колишніх колоній і прискоренням та поглибленням технологічної революції. Ми вступили в стадію кризи індустріалізму. Можна сказати, що ми на порозі величезної індустріальної революції». Слідом за А. Тоффлером вони твердять, що криза «індустріального суспільства» начебто спричинена консервативністю людської природи, сутністю людини як біологічної істоти, яка не встигає пристосуватися до наростаючого темпу змін. Звідси нібито походять поширення наркоманії, вибухи вандалізму, песимізм, туга за минулим і апатія.

Нехтуючи дослідженням соціально-класового підґрунтя явищ, при-таманних капіталістичному світові, класовою структурою буржуазного суспільства, єговісти спекулюють на гостроті і неможливості розв'язання в умовах приватновласницьких суспільних відносин низки соціальних, морально-етичних проблем. Ці спекуляції і використовуються ними для відкидання ідеї розрядки міжнародної напруженості. «Всі серйозні економічні, суспільні, моральні проблеми, — твердять єговісти, — не розв'яжуться підписанням договорів, щоб встановити мир і міжнародну співпрацю..., вони не ліквідують людської пожадливісті, вандалізму, аморальності, кризи сім'ї. Вони не будуть мати впливу на вживання наркотиків, венеричні хвороби, людські слабості і смерть».

¹⁷⁻¹⁸ За мир, безпеку, співробітництво і соціальний прогрес в Європі. До підсумків Конференції комуністичних і робітничих партій Європи. Берлін 29—30 червня 1976 року. К., 1976, с. 43.

Антигуманна, реакційна платформа еговізму, яка ґрунтується на демагогічній тезі «або все, або нічого», має на меті послабити волю мільйонів людей у боротьбі за мир і міжнародне співробітництво. Адже в сучасну епоху мир — неодмінна умова соціального прогресу людства, забезпечення суверенного права народів будувати своє життя так, як вони хочуть, а саме це і стоїть на перешкоді планам еговістів. «В умовах миру гігантське зростання наукових і технічних знань і зв'язаний з цим могутній розвиток продуктивних сил дають змогу перетворити матеріальну культуру і побут людей,— підкреслюється у Зверненні ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і уряду Радянського Союзу «До народів, парламентів і урядів». — Завоювання науково-технічної революції роблять досяжними докорінне поліпшення умов життя на землі, ліквідацію голоду, злиднів, масових хвороб. І водночас величезні соціальні зміни і перетворення, які відбулися за тридцять років, наочно, на прикладі різних народів показали, що можна приборкати антигуманні реакційні сили і на цій основі — запобігти негативним наслідкам науково-технічної революції»¹⁹⁻²¹.

Розрядку напруженості, боротьбу за мир і безпеку у всьому світі ідеологи еговізму оголошують апокаліптичним знаком «кінця існуючої системи речей», тобто всього людського суспільства на землі. Цю людиноненависницьку концепцію вони «аргументують» євангельським текстом: «Як говоритимуть: мир і безпечність, — тоді несподівано на всіх погнбель прийде і не втечуть» (І. Солун, 5 : 3). З таких есхатологічних позицій заперечується необхідність миру для людства як найважливішої передумови розв'язання всіх гострих проблем сучасності. «Майбутня світова доба під знаком «миру і безпеки», — проголошують еговісти, — буде кінцем системи, яка розвалюється в результаті економічної кризи, морального псування, корупції». Така соціальна демагогія еговістських проповідників потрібна їм як «аргумент» проти миру. Використовуючи підступні прийоми, ідеологи еговізму активно сприяють тим силам, які намагаються послабити тенденцію розрядки напруженості, зупинити невідворотний рух народів до міцного миру. Саме в цих спрабах — реальний зміст містично-політичних апологій еговізму.

Свою есхатологічну істерію бруклінські ідеологи час від часу доводять до кульмінаційної точки. На конгресі, який відбувся в Нью-Йорку, в драматичній промові одного з діячів бруклінської «керівної корпорації» віце-президента «Уоч тауер» Франса, перед сотисячною юрбою еговістських фанатиків прозвучав «сигнал підготовки до Армагеддону». Істерія дійшла до крайності, коли було оголошено «теократичний звіт» про «оточення християнства атеїстичними військами». Еговістські проповідники постійно запускають на повну силу механізми нагнітання страху. У 1958 р. вони оголосили, що «залишається чекати не більше трьох років». Згодом, інтерпретуючи колізію біблійної «Книги Есфір», вони передрікали негайний прихід ери трагічних подій в 1960 р. Зрештою, вони намагались розпалювати «священний страх» серед віруючих навколо 1975 р. (коли відбулося підписання Заключного Акту Європейської наради в Хельсінки з питань міжнародного співробітництва), як останнього року шеститисячної історії людства і початку нової ери, призначеної для тисячолітнього панування теократичного уряду.

Досить істотним моментом антикомуністичної діяльності міжнародного еговістського центру та його європейських філіалів є підтримка еговістських груп в соціалістичних країнах, культивування серед них крайнього релігійного фанатизму і соціального негативізму. Біблійно-

¹⁹⁻²¹ К народам, парламентам и правительствам. — «Правда», 1975, 9 мая.

політичні концепції еговістів спрямовані на заперечення об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, наукової обгрунтованості програми побудови соціалістичного і комуністичного суспільства. Інструкції еговістських зарубіжних центрів керівникам еговістських угруповань в СРСР та країнах соціалістичного табору зобов'язують їх у будь-якому випадку не реєструватись на загальних підставах законодавства про релігійні культи, яке діє в цих країнах. Тим самим еговістів, які проживають в соціалістичних країнах, підштовхують на конфлікт з соціалістичним законодавством і правопорядком.

Методи і зміст буржуазної ідеологічної експансії на соціалістичні країни не залишаються незмінними. На кожному етапі протиборства двох систем імперіалізм пристосовує свою ідеологію і пропаганду до нових умов, застосовує більш витончені методи і прийоми антикомунізму. Тактичне перегруповування відбулося і в еговістській пропаганді в середині 60-х років, коли буржуазні ідеологи відмовилися від любових доктрин даллесівського типу і взяли на озброєння тактику «наведення мостів», курс на «ерозію» комунізму за допомогою ідейно-пропагандистських засобів. Еговістські ідеологи, дотримуючись загальноімперіалістичної стратегії антикомунізму, теж перейшли від «печерного», «зоологічного» до модернізованого в апокаліптичному стилі антикомунізму.

Ініціатива Радянського Союзу і країн соціалістичної співдружності у скликанні і успішному завершенні роботи Європейської наради з питань безпеки і співробітництва, поглиблення розрядки міжнародної напруженості не влаштовують еговістських нагнітачів страху. Дух «холодної війни» живив ідеологію еговізму, розрядка напруженості в умовах мирного співіснування для неї цілком неприйнятна. Саме тоді, коли в міжнародних відносинах накреслився поворот від напруженості до розрядки, еговісти організували галасливий конгрес під девізом «мир на землі». Назва конгресу — звичайнісінька пропагандистська мімікрія, розрахована на те, щоб привабити віруючих якомога більше. Справжні цілі конгресу визначив ідеолог еговізму Н. Кнорр у промові: «Остання війна для ворогів миру з богом», де визначені основні напрями сучасної пропагандистської кампанії еговістів. Вони провадять антикомуністичну кампанію з позиції біблійної книги «Одкровення». Апокаліптичні картини кривавого моря, в якому «одна третина живих істот вбита», мають за задумом ідеологів цієї антикомуністичної кампанії викликати відразу до «інтернаціонального комунізму, який оволодів однією третьою частиною людства й енергійно виходить на нові рубежі». Еговістські проповідники звинувачують «офіційне християнство» в тому, що воно в минулому служило матеріально забезпеченим і політично впливовим класам і через це випустило з-під свого впливу пригноблених і бідних, «сприяючи таким чином виникненню і поширенню інтернаціонального комунізму». Клерикалізм є вираженням ідейно-політичної злиденності буржуазного суспільства. До нього вдаються в тому випадку, коли світські засоби і принципи керівництва суспільством стають недостатніми. Проте ні апокаліптичні промови, ні мільйонні тиражі антикомуністичної літератури, ні широкорекламовані конгреси не спроможні настільки затуманити свідомість трудящих, щоб довго тримати їх в полоні бруклінської корпорації страху. Все більше віруючих пориває з еговізмом, переконавшись в тому, що за фразами про «нейтральність» до справ політики і ідеології стоять пробуржуазні біблійно-політичні апології антикомунізму.

За останні роки, за визнанням еговістського журналу «Вартова башта», понад триста тисяч активних проповідників еговізму «відійшло

від віри». Це стільки ж, скільки налічувала єговістська організація у всьому світі на початку 50-х років і майже стільки ж, скільки було завербовано єговістами у 1958—1968 р. Більше того, як визнає цей же єговістський офіціоз, «різниця між охрещеними і загальним числом тих, які регулярно звітують про свою проповідницьку діяльність, дорівнює 337 тисяч осіб». Отже, лише за останнє десятиріччя бруклінський центр міжнародного єговізму втратив понад півмільйона активних проповідників, місіонерів і так званих спеціальних піонерів.

Криза єговізму не випадкове і не ізольоване явище. Вона впливає із загальної кризи капіталізму в сучасному світі, його ідеології й політики. Ця криза, як відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев, уражає інститути влади, буржуазні, політичні партії, розхищує елементарні моральні норми. Її продуктом є корупція, яка стає все більш явною, навіть у найвищих ланках державної машини. Триває занепад духовної культури, зростає злочинність. «Комуністи,— говорить у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, — далекі від того, щоб передікати «автоматичний крах» капіталізму. У нього є ще чималі резерви. Однак події останніх років з новою силою підтверджують, що капіталізм — це суспільство, позбавлене майбутнього»²².

Посилюючи антикомуністичну, антидемократичну діяльність, клерикальні ідеологи намагаються протидіяти об'єктивним тенденціям суспільного розвитку. А реальні тенденції такі, що перехід від капіталізму до соціалізму є історичною необхідністю і тому він невідворотний. Притягальна сила соціалізму зросла ще більше на фоні кризи, яка вибухнула в капіталістичних країнах. В цих умовах єговістські ідеологи змушені відмовитися від відвертої апології капіталізму і перейти на позиції дрібнобуржуазного критиканства його деяких, найбільш явних пороків, висуваючи на пропагандистський щит ідею «всесвітньої теократії» і «універсального уряду для всього людства». Ця ідея широко рекламувалася на конгресах єговізму, які відбувалися в 1975 р. під фальшивим девізом «Одне людське суспільство, єдиний всесвітній уряд, універсальний теократичний суверенітет». Практика суспільного розвитку доводить повну безпідставність розрахунків єговістів, розвіює дрібнобуржуазні ілюзії про створення якогось єдиного людського суспільства без ліквідації приватної власності, без корінної ломки капіталістичних суспільних відносин.

* * *

В социальных доктринах неговизма антикоммунизм приобретает все более воинственную направленность в зависимости от накала противоборства сил социализма, мира и прогресса, с одной стороны, и сил империализма, агрессии и реакции, с другой.

Глубокий социальный пессимизм, апокалиптические настроения — таково содержание доктрины неговизма. Духу разрядки международной напряженности, принципам мирного сосуществования бруклинские идеологи противопоставляют откровенный антикоммунизм и антисоветизм в апокалиптическом одеянии.

²² Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 32.

Пантеїстичні ідеї в сучасній буржуазній філософії

За сучасних умов внаслідок поширення наукового, матеріалістичного світогляду, зростаючої соціальної активності народних мас та інших факторів відбувається занепад релігійної ідеології. Це усвідомлюють і буржуазні ідеологи, намагаючись будь-що відродити авторитет «теоретичних» устоїв церкви. Прагнучи «осучаснити» релігію, дати філософське обґрунтування релігійній ідеології, богослови послуговуються, як звичайно, ідеалістичними філософськими концепціями. Так, наприклад, католицизм офіційно проголошує своєю філософією неотомізм, протестантизм звертається до екзистенціалістських доктрин, а теологи іудаїзму еклектично використовують положення різноманітних філософських концепцій: тут трапляються елементи екзистенціалізму, позитивізму, прагматизму та ін. Отже, можна з повною підставою твердити, що ідеалістична філософія була і лишається служницею богослів'я, філософським обґрунтуванням релігійної ідеології.

Слід також мати на увазі, що світова система соціалізму, її успіхи і досягнення в усіх галузях суспільного життя, миролюбна зовнішня політика завойовують дедалі більше прибічників серед широких верств трудящих у капіталістичних країнах і країнах, що розвиваються. Це висуває на перший план у діяльності буржуазних ідеологів спроби підризу атеїзму, спростування матеріалізму і філософського обґрунтування релігійних доктрин, які використовуються у відверто антикомуністичних цілях. Сучасні філософи-ідеалісти посилено шукають той «філософський камінь», який зміг би запобігти кризі релігійного світогляду. В цих пошуках помітне місце належить пантеїстичним концепціям. Пантеїстичні ідеї слугують сучасним теологам для трансформації уявлень про бога (характерних для усіх світових релігій), яка призводить до піднесення ідеї бога до рівня «абсолюта», тобто ідеалістично містифікованого духовного начала світу.

Пантеїзм становить релігійно-філософську доктрину, яка отожднює бога зі світом. Цим він відрізняється від теїзму, який підносить бога над світом, і концептуально протилежний деїзмові, що роз'єднує божество та світ. Пантеїзм, як складне і суперечливе релігійно-філософське вчення, на різних етапах свого розвитку відігравав неоднакову роль. У процесі своєї історичної еволюції він виступав то як вияв матеріалістичної лінії в історії атеїзму і вільнодумства, то як різновид релігійно-містичного філософування. Така неоднозначна роль пантеїзму зумовлена двоїстим розумінням самого отожднення бога зі світом. Пантеїсти або бога зводили до рівня природи і розчиняли в ній (це притаманне натуралістичним формам пантеїзму), або ж матеріальний світ, природу включали у «божественну природу», що призводило до містицизму. В історико-філософському процесі дати чітке розмежування натуралістичних і містичних форм пантеїзму не завжди легко, оскільки часто-густо вони суперечливо перепліталися одна з одною, іноді навіть будучи обидві властиві тому самому мислителю.

З виникненням і поширенням християнського, а потім мусульманського та іудейського монотеїзму зростає прогресивне значення пантеїзму, як опозиції щодо монотеїстичних доктрин. У середньовіччі пантеїзм, як правило, тісно пов'язаний з містичними філософськими вченнями, виступав формою протесту проти ортодоксального богослів'я. За специфічних умов середньовіччя пантеїстичні ідеї відігравали прогресивну роль у боротьбі з релігією і церквою, оскільки в пантеїстичних ученнях на перший план висувалися положення про внутрішню здатність людської душі безпосередньо спілкуватися з богом, звідки випливав висновок про непотрібність богослужіння і церковного замісництва бога на землі. Отже, за часів середньовіччя пантеїзм, особливо в його натуралістичних формах, виступав ідейним знаряддям еретиків проти церкви, був формою вільнодумства, спробою обмежити вплив церкви.

Пантеїзм часів феодалізму був протилежний дуалізму християнської релігії. Мислителі-пантеїсти намагалися усунути грань між богом і світом. Кажучи про людську сутність як частину природи, вони оголошували людський розум частиною божественного духу. Зокрема, Абельяр вчив, що людський розум спроможний сам по собі, без посередництва богослужителів, зрозуміти божественні істини. Такі пантеїстичні погляди вже у XI ст. вступали у суперечність з ієрархічною системою ортодоксального християнства, що проповідувало примат віри над розумом. Пантеїстичні вчення середньовіччя, зливаючи бога з природою, позбавляючи його усіх антропоморфних атрибутів, заперечуючи його як особистість, перетворюючи в істоту абсолютно абстрактну, невловиму, неозначену, незбагненну, часом навіть доходили до повного заперечення християнства і церкви. Саме тому церква оголошувала ересь пантеїстичні вчення, котрі не відповідали її догматам.

Відповідно до таких інтерпретацій бога навколишній світ вважався сферою дії самостійних, самодовільних сил, що підпорядковуються власній природі. Вважалось, що в світі відсутні вказівки щодо його створення, що все в ньому має відбиток власних внутрішніх причин. Отже, у пантеїзмі бог тлумачиться як джерело розвитку світу, невіддільне від самого світу і не протилежне його природним законам.

З розвитком суспільної практики і практики наукового пізнання пантеїзм поступово втрачає своє прогресивне історичне значення як форма розвитку матеріалістичних і атеїстичних ідей, дедалі більше перероджуючись в особливу форму релігійності. В сучасних умовах пантеїзм привертає увагу теологів і філософів-ідеалістів своєю концепцією єдності світу, яка витлумачується як надприродна єдність речей і предметів навколишнього світу з богом і в бокові.

Натуралістичні форми пантеїзму повністю витісняються в сучасних умовах містичними формами, які часто називають панентеїзмом¹, тобто вченням про існування «всього в бокові». Містичні тлумачення пантеїзму виявляються зручним засобом для тих богословів, які силку-

¹ Терміном «панентеїзм» (від грецького *pan en theo* — все в бокові) послуговується вперше в 1828 р. німецький філософ-ідеаліст К. Краузе. Намагаючись відмежуватися від звинувачень в натуралістичних і матеріалістичних формах пантеїзму і претендуючи на «подолання» однобічностей матеріалізму й ідеалізму, він розробляє свою систему поглядів про буття як бога і називає її панентеїзмом. (Див.: Философская энциклопедия. М., 1967, т. IV, с. 207). М. А. Шахновіч у своїй книзі «Современная мистика в свете науки» (М.—Л., 1967, с. 8), кажучи про реакційність містицизму, відзначає, що він призводить до особливої форми пантеїзму — панентеїзму (всебожжя). Вперше у нашій літературі Шахновіч звернув увагу на необхідність розрізнення пантеїзму та панентеїзму. Якщо пантеїзм свого часу був прикриттям атеїзму, то панентеїзм, розчиняючи природу і людину в бокові, заперечує особу, закликає зректись усього земного.

ються модернізувати ортодоксальні теїстичні концепції. Справді, згідно, наприклад, з теїзмом бог трансцендентний щодо світу. Пантеїзм, розчиняючи бога в природі, ототожнює його з нею, тим самим протиставляючи себе (у своїй послідовній, спінозівській формі) теїзму. Містичний же пантеїзм, розчиняючи природу в богові, стверджує, що світ є лише виявом божественного, яке нібито приховане за матеріальними формами дійсності. Щодо цього сучасний пантеїзм претендує на компроміс між теїзмом і класичним пантеїзмом. Більше того, як показує аналіз сучасних релігійно-філософських доктрин, містичний пантеїзм широко використовується для потреб релігійного модернізму, оскільки містично-пантеїстичні погляди на бога, загалом кажучи, не вимагають відмови від особистісних атрибутів бога. Для сучасних форм пантеїзму характерні уявлення про іманентність природи богу, але не розчинення його в природі: більшість сучасних пантеїстів визнають наявність у бога і таких атрибутів, яких природа не має. Це атрибути свідомості, всемогутності, позачасовості тощо.

Сучасні форми пантеїзму є реакційними не лише тому, що вони виступають засобом модернізації релігії. Їх реакційність виявляється і в розв'язанні соціально-моральних проблем. Добро і зло подаються лише як вияви божественної волі, особистість як суб'єкт соціальних вчинків цілком заперечується, мотиви соціальних дій зводяться до божественних переднакреслень. Не випадково, що пантеїстичні ідеї притаманні доктринам тих сучасних філософів-ідеалістів, які в своїх суспільно-політичних поглядах є відвертими консерваторами й реакціонерами.

Уже в поглядах Шеллінга, а також англійських неогегельянців Бредлі й Бозанкета не так бог ототожнюється з природою (як це було в пантеїзмі матеріалістичного спрямування), як проводиться думка про те, що вся природа існує в богові. Дальше поширення пантеїстичних ідей в сучасній буржуазній філософії було пов'язане з продовженням лінії абсолютного ідеалізму в працях Д. Ройса, з ідеалістичними містифікаціями психічної діяльності людини («панпсихізм» Г. Фехнера і У. Джемса), з поширенням прагматизму (Ч. Пірс і його послідовники), з еволюцією сучасної метафізики — «філософії процесу» (А. Уайтхед, С. Александер та ін.). В останній знаходять розробку ідеї Шеллінга про діалектично суперечливу природу бога. Вони розростаються в концепцію «біполярного» бога, до якої примикає сучасний американський філософ Ч. Хартшорн. Він вважається одним із кращих знавців філософії Уайтхеда і його концепції «біполярності», яка нібито з необхідністю приводить до вищої форми пантеїзму — «сюррелятивізму». Пантеїстичні тенденції характерні і для інших напрямів сучасного ідеалізму. Вони притаманні неопозитивізму (Л. Вітгенштейн), персоналізму (Е. Брайтмен) та ін. Апеляція до містичних форм пантеїзму загалом свідчить про поглиблення кризи сучасної ідеалістичної філософії.

В абсолютному ідеалізмі Д. Ройса джерело всіх предметів і процесів навколишньої дійсності вбачається в «універсальній думці», яка нібито «поєднує всі наші думки разом з об'єктами і думками про ці об'єкти... в абсолютну єдність думки»². Ця «універсальна думка» начебто тотожна богові. Як твердить Ройс, вся реальність, в тому числі соціальне і духовне життя людини, належить богові, як неодмінний елемент одного досконалого цілого, тобто тієї ж «універсальної думки». «Бог не є в своїй остаточній сутності якимось іншим буттям, відмінним від нашого власного, — пише Ройс, — він є абсолютне буття. Поістині ви є одне з богом, частина його життя. Він є справжньою душею вашої

² Royce J. The religions aspect of philosophy. Boston—N. Y., 1885, p. 475.

душі»³. Оскільки Ройс схилився до релігійного обґрунтування моральних цінностей людського життя, в його пантеїстичній концепції головна увага приділяється спробам довести божественну сутність добра, зла, страждання та ін. Ройс вважав, що досконалість і абсолютність бога вимагають, щоб в ньому були наявні всі «тіньові» сторони людського життя. «Без страждання, хвороб, скорботи, зла, трагедій божественне життя не може бути досконалим»⁴. У своїй інтерпретації бога Ройс дотримується крайнього іманентизму, не допускаючи, що у бога можуть бути якісь атрибути, що перетворювали б його в трансцендентне буття. «Ніяка безодня не відокремлює нас від бога. Він не відокремлений від нас навіть в його вічності»⁵. Наведені міркування Ройса показують, що він наповнює традиційні пантеїстичні положення релігійно-містичним змістом.

Такий висновок є типовим для представника абсолютного ідеалізму (неогегелянства), оскільки й саме виникнення цього напрямку було пов'язане з дальшою розробкою насаперед релігійних тенденцій філософії Гегеля. «Явно виражена лінія Канта та Гегеля, — писав Дж. Стірлінг, один з англійських неогегелянців, — насправді... не мала іншої мети, крім тієї, щоб відновити віру, — віру в бога, віру в безсмертя душі та свободу волі, більш того, віру у християнство як релігію відкриття»^{5а}. Абсолютний ідеалізм запозичує гегелівську ідею «абсолюту» як вищої, довшеної реальності, позбавляючи її історизму та діалектичності. У такій формі «абсолют» був майже готовим метафізичним фетишем абстрактного незмінного надприродного духовного начала. Він і фігурує у Ройса під назвою «універсальної думки».

Схожу картину «божественної природи» малюють представники психологічного напрямку в ідеалістичній філософії — Фехнер, Джемс, Еренфельс. Фехнер, наприклад, за своїми загальнофілософськими позиціями близький до пізнього Шеллінга, концепцію якого трактував у дусі анімізму й панпсихізму. Він вважав, що усі предмети мають душу, виступають «свідомими» індивідами, а матерія є лише «зворотною стороною» психічного. При цьому вводиться своєрідна ієрархія душ: людська душа нібито входить в душу земної кулі таким же чином, як людське тіло належить масі землі. І далі: душа землі начебто входить в якусь душу вищого порядку і, зрештою, всі душі входять у вищу, всеохоплюючу душу бога. «Бог має розглядатися як єдиний всевключаючий дух, як універсальний абсолют, що перевершує індивідуальні, створені духовні сутності». Фехнер робить цілком пантеїстичну заяву: «Замість того, щоб протиставляти світ богу, нам треба розуміти світ скоріше як іншу сторону божественного існування»⁶. У поясненні співвідношення бога і світу Фехнер удався до порівняння їх з скульптурою і п'єдесталом для «божественної сутності». Співвідношення бога і світу виявляється у Фехнера по суті співвідношенням різних моментів «єдиного бога», що доповнюють один одного. «Бог і тільки бог є самототожним творцем і творінням, цілком своїм власним творцем... Він є повною мірою самим собою і водночас виходом за свої межі. Він не має в собі нічого іншого і все, створене за його межами, завершується ним і в ньому»⁷.

³ Royce J. Studies of good and evil. N. Y., 1915, p. 13.

⁴ Ibidem, p. 13.

⁵ Ibidem, p. 26.

^{5а} Див.: Современная буржуазная философия. М., 1972, с. 178.

⁶ F e c h n e r G. Zend-Avesta: Oder ueber die Dinge des Himmels und des Jenseits, vom Standpunkt der Naturbeschreibung. Leipzig. Bd. 1—2, 1922, S. 202.

⁷ Ibidem, p. 225.

Фехнеру, зокрема, довелося відшукувати розв'язання проблеми добра і зла. Якщо усі форми буття і духовного життя включені в бога, то проти кого, в такому випадку, спрямована зла воля — чи не проти самого бога? Інакше кажучи, перед Фехнером постала нерозв'язна проблема: як сумістити існування всезнаючого, всеохоплюючого, всемогутнього бога з наявністю ворожої йому злої волі? Силкуючись уникнути вирішення цієї антиномії, Фехнер вдається до психологізму, зокрема до такої інтерпретації психічних процесів, згідно з якою останні включають в себе не лише вольові акти, але й акти імпульсивні, неусвідомлювані, причому перші виконують функцію контролю над другими. Фехнер твердить, що без наявності імпульсивних, неусвідомлених актів не могла б існувати і воля. Поширюючи ці уявлення на божественну «верховну волю». Фехнер визнає існування злої волі за межами божественної «доброї волі»; остання нібито є не творцем зла, а його «зцілителем і реформатором»⁸. Отже, спіритуалістичне спотворення результатів розвитку науки, зокрема результатів дослідження психічної діяльності людини, використовується Фехнером для захисту фідеїзму.

Крайній панпсихізм пантеїзму Фехнера не задовольняв інших психологістів. Джемс, зокрема, будучи, як і Фехнер, прибічником психологізму, усвідомлював труднощі виведення «верховного розуму з нижчих типів буття». Саме тому, прагнучи надати своїм поглядам більш переконливого вигляду, він розглядає бога як такого, який частково включає в себе реальність навколишнього світу, але не покриває її повністю. В «божественну сутність» Джемс включає передусім «психічні феномени буття», залишаючи відкритим питання про те, чи наявна в божестві також і неорганічна природа. В зв'язку з цим він розрізняє два різновиди пантеїзму — моністичний абсолютизм (мається на увазі традиційне розуміння пантеїзму, в тому числі погляди Бредлі і Ройса) і свій власний «плюралістичний фінітизм». Джемс критикує теїстичні уявлення про бога, вважаючи їх дуалістичними. Критикує він і моністичний абсолютизм, вважаючи його неприйнятним різновидом пантеїзму⁹.

Характерна риса пантеїзму самого Джемса — «фінітний плюралізм», згідно з яким проводиться ідея кінечності і множинності різновидів буття. Проблема співвідношення єдиного і множинного так і залишилася нерозв'язаною Джемсом, який не зміг узгодити свій плюралізм ні з теїстичним актом творення світу, ні з об'єктивно-ідеалістичним абсолютизмом. На його погляд, плюралізм кінечних реальних форм буття, що даються людині в чуттєвому досвіді, не може бути узгоджений з поняттям бога, як безконечної реальності, що має в собі першо-причину всього існуючого. Бога, вважає Джемс, слід визнати зрештою кінечною реальністю, якій іманентні всі фізичні речі і духовні явища. «Ми є внутрішніми частинами бога, а не зовнішніми йому творіннями»¹⁰. Отже, позицію Джемса також можна кваліфікувати як містично-пантеїстичну. Його пантеїзм покликаний примирити теїзм і пантеїзм, забезпечити між ними зв'язок, взаємоперехід.

Аналізуючи погляди Джемса, слід мати на увазі, що його містично-пантеїстичні міркування кінець кінцем зумовлені прагматизмом, який обстоював Джемс. Поеднуючи психологізм з прагматизмом, він намагався обґрунтувати релігійність як «психологічну функцію людини», що міститься у підсвідомому ірраціональному досвіді індивіда. З позицій прагматизму релігійний досвід слід вважати такою ж мірою корисним,

⁸ Ibidem, p. 245.

⁹ James W. A Pluralistic Universe. N. Y., 1929, p. 311.

¹⁰ Ibidem, p. 318.

як і будь-який інший життєвий досвід. На думку Джемса, релігійні догмати є істинними, бо вони «корисні» (зрозуміло, для буржуазного суспільства, ідеології якого служив Джемс). В. І. Ленін, розкриваючи світоглядно-методологічну неспроможність прагматизму, вказує на його спорідненість з махізмом і доводить його реакційно-ідеалістичну та фідейстичну сутність: «Прагматизм... над усе підносить досвід і тільки досвід, визнає єдиним критерієм практику... і ... преблагополучно виводить з усього цього бога в цілях практичних, тільки для практики... без усякого виходу за межі досвіду»^{10а}.

Дещо з іншого боку обмежував традиційну пантеїстичну концепцію бога такий представник психологізму, як Ч. Еренфельс, — один із засновників гештальт-психології. Він виходить з того, що виявлена наукою часова структура «універсуму» потребує для свого пояснення врахування взаємодії «хаосу» (випадковості) і формоутворюючого, упорядковуючого чинника (бога): «Вся єдність і універсальність, — пише Еренфельс, — приходять від бога, вся багатоманітність — від хаосу. Без хаосу бог не був би здатний утворювати світ, як і хаос без бога»¹¹. При цьому Еренфельс, незважаючи на вороже ставлення до Канта, запозичує його аргументи, стверджуючи, що наша здатність виявити в природі порядок завдячує тому, що розум приписує цей порядок природі. Але на відміну від Канта він має на увазі не людський, а божественний розум, «складовими» якого нібито є індивіди, здатні мислити. «Все психічне у світі частково тотожне з богом. Яка завгодно частина буття є водночас частиною бога»¹². Еренфельс допускає певну незалежність психічного життя індивідів, хоч і зазначає, що людина може досягти цільності своєї «природи» лише в божестві. Вилучивши з пантеїзму його матеріалістичні і атеїстичні елементи, він називає свою доктрину «дуалістичним теїзмом» або просто «дуалізмом».

Однак, зображаючи еволюцію світу як боротьбу бога і хаосу, Еренфельс, по суті, схиляється до визнання «єдиної божественної субстанції», яку іменує як «бог-і-хаос». Боротьба протилежностей в цій «божественній субстанції» нібито робить можливими усі процеси, що відбуваються в реальній дійсності. Ідея подібної «біполярності» у зображенні бога як процесу, що охоплює всю дійсність, була згодом запозичена «філософами процесу» — Уайтхедом, Александером та ін.

У філософії прагматизму ідеї пантеїзму досить яскраво представлені також родоначальником цієї ідеалістичної доктрини Ч. Пірсом. Ідея бога у Пірса обґрунтовується за допомогою посилань на «досвід» і прагматичну концепцію значення. У своїх онтологічних спекуляціях Пірс виходить з того, що універсум може існувати лише як вияв божественного розуму: «Існування... потребує пам'яті бога»¹³. Зображаючи космічну еволюцію як творіння «загальної актуальності» з «загальної потенціальності», Пірс ототожнює останню з богом, стверджуючи, що «розвиток і мета невід'ємні від ідеї бога»¹⁴. Бог Пірса як «ідея потенціальності» нагадує світ платонівських ідей або схоластичних «неактуалізованих сутностей». З таких позицій Пірс намагається критикувати християнське вчення як несумісне з його концепцією «еволюції потенцій». Космічна еволюція становить, за Пірсом, не більше, як «екземпліфікацію» (пояснення прикладом) «божественної природи». Зрештою, до визнання ідеї бога Пірса приводить вся містифікована логіка прагмати-

^{10а} Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 18, с. 335—336 (Примітка).

¹¹ Ehrenfels Ch. *Cosmogony*. N. Y., 1948, p. 354.

¹² *Ibidem*, p. 354.

¹³ *Philosophers speak of god*. Chicago, 1953, p. 268.

¹⁴ *Ibidem*, p. 260.

стських міркувань. «Відповідь прагматиста на питання, що він розуміє під словом «бог», чи реальне таке буття, виявляється відповіддю на питання, чи не є вся фізична наука вигадкою — довільною вигадкою дослідників природи»¹⁵.

Прагматистські уявлення лежать в основі поглядів на божество американського філософа-ідеаліста Е. Брайтмена, хоча він більш відомий як представник персоналізму. Первинною субстанцією, за Брайтменом, є «божественна особа», пізнання якої нібито має бути основним завданням науки. Брайтмен розглядає бога як носія законів (порядку). Він згоден вважати бога єдиним, але такою мірою, щоб це не виключало існування багатоманітності. Бог, на думку Брайтмена, повинен розцінюватись як всеохоплюючий, всемогутній і мудрий, але лише такою мірою, щоб це не заперечувало можливості доброї, вільної волі людини. Шукаючи місце для бога в людському розумі, Брайтмен робить висновок про нерозривний зв'язок релігійної віри та розуму: «Якщо відступає розум, відступає й віра; і віра відступає там, де відступив розум»¹⁶. Тим самим Брайтмен принижує розум, щоб дати місце релігійній вірі.

Релігійно-філософською доктриною, що поєднує і синтезує багатоманітні містично-пантеїстичні спекуляції на ідеї бога, є сучасна ідеалістично-спекулятивна метафізика — «філософія процесу». Засновник цієї школи англійський об'єктивний ідеаліст А. Уайтхед вважає поняття бога найважливішим елементом філософських поглядів на природу. «Світ в цілому» становить, на думку Уайтхеда, «світовий процес», що може бути витлумачений як «досвід бога», в якому нібито відбувається перехід «вічних об'єктів» з ідеального світу — «первинної природи бога» — у фізичний — «похідну природу бога».

Базовими категоріями спекулятивної метафізики Уайтхеда є категорії «загальної потенціальності» універсуму і його «актуальності». Світовий процес уявляється Уайтхеду безперервним виникненням «актуальних сутностей» з загальної, недиференційованої «потенціальності». Остання уособлює собою «первинну природу бога», яку можна порівняти з платонівським деміургом або плотинівським нусом. Уайтхедівське поняття бога розкривається за допомогою протиставлення його абстрактних і конкретних характеристик. В цьому — суть біполярної концепції бога.

Як висловлюється сам Уайтхед, до ідеї двохолюсного бога він прийшов внаслідок осмислення діалектично-суперечливих процесів розвитку навколишньої дійсності. Проте він дає цим процесом суто ідеалістичну інтерпретацію, і вся реальна дійсність уявляється ним як взаємодія різних моментів двохолюсного бога, який витлумачується в дусі містичного пантеїзму. «Аналогічно до усіх актуальних предметів, — пише Уайтхед, — природа бога діполярна. Він має первинну природу і похідну природу. Похідна природа свідомо, вона є реалізацією актуального світу в єдності його природи за допомогою трансформації його розумності. Первинна природа концептуальна, вона є переплетенням божественних фізичних відчуттів з його первинними поняттями»¹⁷. Бог в спекулятивних конструкціях Уайтхеда іманентний своїм творінням, які по суті є реалізацією первинної природи бога. «Божественна природа», як гадає Уайтхед, може бути зрозумілою лише при «об'єктивації» світу в богові, оскільки без такої «об'єктивації» бог, як «найвища реальність» за Уайтхедом, недостатньо актуальний. «Завершення божест-

¹⁵ Ibidem, p. 262.

¹⁶ Brightman Edgar. The problem of god. N. Y., 1930, p. 105.

¹⁷ Whitehead Alfred. Process and reality. N. Y., 1960, p. 523—524.

венної природи в повноті фізичного почуття, — пише Уайтхед, — виводиться з об'єктивації світу в божестві»¹⁸. При цьому Уайтхед не уникає приписувати богові такі визначення, які були характерні для ортодоксального теїзму. Бог Уайтхеда в його «первинній природі» вічний, «володіє знанням зла, страждання і деградації». Він нібито є «оцінкою світу», має здатність до втілення. Намагання Уайтхеда примирити пантеїзм з теїзмом мають цілком еклектичний характер.

Досить важливою рисою уайтхедівської концепції бога є те, що вона потребує групи антитезисів, які, на думку Уайтхеда, лише здаються суперечливими, але насправді нібито залежать від зміщення значень в категоріях існування. На таку діалектику ми вже натрапляли у «позитивній» філософії Шеллінга, але Уайтхед йде значно далі. Він твердить, що «бог постійний, а світ плинний і водночас постійний», що «бог один, а світів багато і навпаки», що «світ іманентний богу і навпаки», що «бог творить світ і навпаки» та ін.¹⁹ Але усе це, на думку Уайтхеда, означає лише те, що бог і світ «перебувають у боротьбі конечної метафізичної основи творчого руху до новизни»²⁰, що «бог і світ є інструментом новизни одне для одного» і нібито їх нерозривна єдність не може бути охарактеризована людським розумом інакше, ніж в антитезисних формах. Наведеного досить, щоб переконатися, що міркуванням Уайтхеда могли б позаздрити навіть середньовічні схоласти.

Зазначимо, що, намагаючись обґрунтувати свою спекулятивну метафізику, Уайтхед посилається на положення фізичних наук, біології, різних галузей психології, мистецтва, літератури, естетики, антропології, історії, на соціальні та політичні теорії, релігію та теологію. І хоча суб'єктивно він прагнув включити в свою ідеалістичну теорію досягнення людської культури, логіка його міркування з необхідністю приводила до довільних комбінацій різних філософських ідей та поглядів. Таке становище взагалі є одною з характерних рис сучасної буржуазної філософії, де суперечливо перемішуються і переплітаються суб'єктивний та об'єктивний ідеалізм, емпіризм та натуралізм, біологізм та інстинктивізм, вульгарний матеріалізм та апіористські спекуляції. «Філософія процесу» Уайтхеда щодо цього не становить винятку і тяжіє до еклектичного поєднання теїстичного бога з пантеїстичним, діалектики з метафізикою; широке посилання на природознавство поєднується тут з суб'єктивно-ідеалістичним конструюванням спекулятивної організмичної теорії пізнання тощо. Тому зовсім безпідставними є намагання деяких буржуазних коментаторів філософських поглядів Уайтхеда довести, що ці погляди начебто «не є еклектичними»²¹.

Концепцію біполярності бога, як основний елемент релігійно-містичного пантеїзму, поділяє також інший філософ-ідеаліст — представник неореалізму С. Александер. В основу своїх уявлень він поклав містифіковану інтерпретацію уявлень про простір і час. При цьому Александер послуговується новітніми досягненнями природознавства про нерозривний зв'язок простору, часу і матерії, що розвивається, поєднуючи їх з міфологічними уявленнями про час, зокрема, вдається до старогрецького уявлення про бога часу Хроноса. Відомо, що стародавні греки не могли пояснити властивого часові постійного становлення і зникнення, описуючи його в міфологічних формах чудиська, яке народжує дітей і відразу ж їх поїдає. Ці міфологічні уявлення і намагається розвивати Александер. Час для нього — це «креативний творчий

¹⁸ Ibidem, p. 521.

¹⁹ Ibidem, p. 528.

²⁰ Ibidem, p. 529.

²¹ Див., наприклад: Х и л л Т. И. Современные теории познания. М., 1965, с. 274.

агент». Хоч він нерозривно пов'язаний з простором в єдиному просторі-часі, Александер тлумачить його як «дух простору», простір же «як тіло часу»^{21а}.

Підмінивши розум містифікованою інтерпретацією часу, Александер силкувався уникнути безвиході раціоналістичного статичного абсолюта, тобто зведення бога до абсолютного розуму, за якого вихідним пунктом виступає мислення. На його думку, розум має підпорядковане значення щодо божества. «Замість того, щоб стверджувати, що час є формою розуму, — відзначає Александер, — ми повинні сказати, що розум є формою часу»²². Містифікуючи просторово-часові відношення об'єктивного світу, філософ модифікує поняття бога в напрямі «теоретичних потреб» ідеалістичної філософії. В зв'язку з цим він намагається пояснити наявність релігійних почуттів за допомогою часового потоку, оскільки, мовляв, ніщо не вражає розум сучасної людини так, як картина виникнення і зникнення часу. В результаті, бог Александра виявляється «ідеалом, що завжди перебуває в процесі становлення». Ця містифікація простору і часу і виступає основним елементом містичних форм пантеїзму у філософських поглядах Александра, уявлення якого про виникнення матеріального світу з простору-часу розцінюються в ідеалістичній філософії²³ як споріднені з теїстичним розумінням «таїнств творення».

Панентеїстичні тенденції «філософії процесу» намагається довершити і систематизувати сучасний американський філософ-ідеаліст Ч. Хартшорн. Своє розуміння божества він називає «сюррелятивізмом» і кваліфікує як найдосконалішу форму панентеїзму, причіпком якого Хартшорн себе відверто проголошує. Він критикує ортодоксальні концепції католицької і протестантської теології, де бог вважається трансцендентним щодо світу, як дуалістичні. На думку Хартшорна, світ міститься в божестві. «Ми згодні, — пише він, — з сучасним абсолютизмом і ортодоксальним індуїзмом, що верховне буття повинне бути всевключаючим»²⁴.

Наслідуючи Уайтхеда, Хартшорн визнає двохполюсну природу бога, яка, на його думку, повинна розкриватися в характеристиках абсолютного і відносного. Як і Уайтхед, він вважає необхідною конкретну реалізацію бога в дійсному світі, проголошуючи, проте, примат конкретного і відносного над абстрактним і абсолютним. Бог, на думку Хартшорна, має тлумачитися як «сюррелятивний», тобто усі характеристики бога можуть бути виявлені лише через протилежність — його конкретну, відносну, змінну природу.

Отже, у творах Хартшорна знаходимо ще один варіант ідеалістичного спотворення діалектичних процесів і явищ навколишнього світу.

Сам Хартшорн переконаний у тому, що його «сюррелятивізм» перевершує і теїзм і пантеїзм, оскільки начебто перебуває у згоді з пантеїзмом у твердженнях, що бог в його «конкретній актуальності» є всеохоплюючим буттям, і з теїзмом в твердженнях, що бог, в його абсолютній сутності, не залежить ні від якого конкретного світу. Можна цілком певно твердити, що пантеїстична концепція бога у Хартшорна становить фідеїзм, рафінований відповідно до сучасних тенденцій релігійного модернізму. Не випадково сучасні богослови вітають його концепцію як «динамічну», як значний внесок у філософію релігії²⁵.

^{21а} Alexander S. Space, time and deity. N. Y., 1966, v. II, p. 38.

²² Ibidem, p. 44.

²³ Див.: Gibson A. The faith of alheist. N. Y., 1968, p. 164.

²⁴ Hartshorne Ch. The divine relativity. A. social conception of god. N. Y. and London, 1964, p. 76.

²⁵ Thomas G. Philosophy and religious belief. N. Y., 1970, p. 199.

Богослови цінують те, що Хартшорн акцентує іманентність бога й світу тоді, коли навіть «філософи релігії» відчують його «відсутність», а деякі навіть говорять про його «смерть».

Розглянуті нами містичні форми пантеїзму в сучасній ідеалістичній філософії є настільки штучними, надуманими, спекулятивними конструкціями, несумісними навіть із здоровим глуздом людини, що їх неспроможність з погляду елементарної логіки критикують навіть ті буржуазні філософи, які визнають у тих чи інших формах пантеїстичні доктрини. Так, сучасний американський філософ Дж. Макгрегор, якого аж ніяк не запідозриш в симпатіях до матеріалізму і атеїзму, резонно ставить питання: «Якщо бог так проникає в природу, то вся природа виявляється в богах, міркування про бога і природу виглядають значною мірою штучними. Чи не краще говорити, подібно до Спінози, про *deus sive natura* (бог чи природа), а потім, коли потрібно, підставляти один із модусів, атрибутів чи вимірів відповідно до прийнятої філософської моделі, коли виникає потреба говорити про те, що популярно називається богом чи природою»²⁶. Але річ у тім, що повернення до спінозизму не входить у наміри сучасних ідеалістів. Вони спрямовуються не до атеїзму (навіть обмеженому спінозівськими уявленнями), а до нових, модернізованих форм фідейзму. Пантеїстичні ідеї, якими б містифікованими вони не виглядали, без особливих труднощів асимілюються будь-якими ідеалістичними філософськими системами, засвідчуючи тісний зв'язок ідеалізму з попівщиною. Все це ще раз доводить істинність відомого ленінського положення, що ідеалізм є тільки витончена, рафінована форма фідейзму.

* * *

Под воздействием социальных процессов, происходящих в современном обществе, результатов научно-технической революции религия переживает глубокий кризис. Это вынуждены признавать и сами религиозные идеологи. В своих попытках «современить», «научнообразить», философски обосновать религиозные воззрения богословы используют современные идеалистические философские концепции. Идеалистическая философия была и остается служанкой богословия.

В статье показано, что в попытках модернизации религии видное место принадлежит мистифицированным пантеистическим концепциям. Если в средние века пантеизм был формой свободомыслия и атеизма, то в настоящее время он все больше трансформируется в особую форму религиозности. В мистифицированной форме пантеистическая идея «существования всего в боге» встречается во многих идеалистических философских направлениях — от абсолютного идеализма до персонализма и позитивизма. Мистические формы пантеизма в современной идеалистической философии выглядят крайне спекулятивными конструкциями, не совместимыми со здравым смыслом. То обстоятельство, что они все же приобрели популярность у философов-идеалистов, лишний раз свидетельствует о близости идеализма к попівщине, о том, что идеализм является рафинированной формой фидейзма.

²⁶ Mac Gregor G. Philosophical issues in religious thought. Boston, 1973, p. 128—129.

Науково-практична конференція з атеїстичного й інтернаціонального виховання

Як відзначалось на XXV з'їзді КПРС, ни́ншій етап розвитку соціалізму в нашій країні, сучасні форми ідейного протиборства між соціалізмом і капіталізмом висувають нові завдання в галузі ідеологічної діяльності партії. Одним з таких завдань є вдосконалення комплексного підходу до комуністичного виховання трудящих, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання. Досить важливим моментом в реалізації комплексного підходу до комуністичного виховання є забезпечення єдності атеїстичного і інтернаціонального виховання трудящих. Це актуальне питання було предметом всебічного обговорення на науково-практичній конференції «Проблеми єдності атеїстичного й інтернаціонального виховання в світлі рішень XXV з'їзду КПРС», що відбулась 28—29 жовтня 1976 року в м. Івано-Франківську. Її підготували Івано-Франківський обком Компартії України та Інститут філософії АН УРСР.

У роботі конференції взяли участь партійні, комсомольські і радянські працівники, науковці, викладачі вузів ряду міст нашої республіки та інших республік, а також Москви, лектори товариства «Знання», пропагандисти та працівники культосвітніх установ Івано-Франківська.

Конференцію відкрив вступним словом секретар Івано-Франківського обкому Компартії України, кандидат історичних наук П. Д. Сардачук. Він виступив також на пленарному засіданні з доповіддю «XXV з'їзд КПРС про завдання формування комуністичного світогляду трудящих». У своїй доповіді П. Д. Сардачук відзначив, що згідно з рішеннями XXV з'їзду КПРС перед науковцями, пропагандистами, всією обласною партійною організацією стоять важливі теоретичні і практичні завдання удосконалення атеїстичного та інтернаціонального виховання трудящих.

В доповіді директора Інституту філософії АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР В. І. Шинкарука «Розвиток соціалістичного способу життя і формування комуністичного світогляду» були розглянуті основні теоретичні проблеми атеїстичного та інтернаціонального виховання. Доповідач відзначив, що, розв'язуючи їх, потрібно мати на увазі особливості формування людської свідомості взагалі і світогляду

зокрема. Він підкреслив, що світогляд — це форма суспільної самосвідомості людини і водночас спосіб духовного освоєння світу, тобто відображення його не просто таким, яким він є незалежно від суб'єкта практично-пізнавальної діяльності, а таким, яким він має бути відповідно до людських ідеалів.

Одним із найважливіших факторів формування комуністичного світогляду, атеїстичного і інтернаціонального за своїм змістом, підкреслив В. І. Шинкарук, є розвиток соціалістичного способу життя. З цього погляду суто просвітительський підхід до атеїстичного та інтернаціонального виховання надто обмежений. У формуванні комуністичного світогляду велике значення має не тільки те, який обсяг знань засвоює людина, а й те, наскільки ці знання перетворюються в її переконання, наскільки вони визначають спосіб її діяльності. Знання, що перетворилося в переконання, включається до світоглядної системи. Таким воно стає не лише внаслідок навчання, а й, як вказував К. Маркс, шляхом усвідомлення людиною суспільного буття. Отже, світогляд людей формується не тільки через засвоєння певної суми знань, а й через зміни у реальному житті, через діяльність, через практику. Тому, прагнучи досягти тих чи інших змін у свідомості людей, ми повинні звертати увагу насамперед на життєдіяльність людей, на їх реальний спосіб життя.

В. І. Шинкарук звернув увагу на необхідність аналізу деяких важливих категорій наукового атеїзму, підкресливши, що релігія — це не просто фантастичне, ілюзорне відображення дійсного світу, водночас — це переживання ілюзорного світу як дійсного. У зв'язку з цим потребує аналізу поняття віри, адже в своєму повсякденному житті людина не може обійтися без віри як засобу пізнання і освоєння світу, тобто без переживання уявного як дійсного. Повернути справжній зміст таким поняттям, як віра, надія, любов, позбавити їх релігійних містифікацій і ненаукового тлумачення — важливе завдання атеїстичного виховання.

Надзвичайно важливою передумовою формування комуністичного світогляду, на думку доповідача, є переміщення основного життєвого інтересу особи із сфери

споживання в сферу творчої діяльності, праці, розширення кола людських духовних і культурних запитів. З огляду на це партія ставить завдання дальшого розвитку творчих елементів праці, свідомого ставлення до неї. Доповідач відзначив, що формування комуністичного світогляду слід здійснювати в комплексі інших завдань, що стосуються економічного, соціального і культурно-духовного розвитку суспільства.

З доповіддю «Діалектика національного і інтернаціонального в розвитку радянських свят та обрядів» виступив завідуючий відділом наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР в м. Івано-Франківську, кандидат філософських наук М. М. Закович. Він зазначив, зокрема, що за сучасних умов процес інтернаціоналізації охопив всі сфери соціалістичного суспільства, в тому числі й культурні традиції соціалістичних націй, їх свята та обряди. Кращі, прогресивні традиції соціалістичних націй стають загальнонародним надбанням, входять в інші національні культури. В свою чергу, кожна соціалістична нація збагачує свою культуру, черпаючи з загальнонародної скарбниці соціалістичної культури. Доповідач висловив думку про те, що на стадії розвинутого соціалізму відбувається утвердження загальнорадянських традицій. Такими є революційні, військово-патріотичні, трудові свята, обряди вручення комсомольського квитка, радянського паспорту тощо. Оскільки в поняття культури соціалістичних націй входить не тільки національно відмінене, а й загальнорадянське, інтернаціональними є також свята та обряди, які складаються у народів Радянського Союзу в соціалістичну добу і обслуговують не одну, а кілька націй або стали культурним надбанням усіх радянських людей. Тому зближення національних традицій, зміцнення в них інтернаціональних рис свідчить про культурне зростання соціалістичних націй.

Антинаукову сутність і релігійний характер клерикально-націоналістичної концепції релігійності українського народу розкрив кандидат філософських наук С. М. Возняк (Івано-Франківськ). Доповідач звернув увагу на те, що однією з форм апологетики релігії в сучасному буржуазному світі є концепція релігійності українського народу, поширювана за кордоном ідеологами українського буржуазного націоналізму і уніатського клерикалізму. Фальсифікуючи сутність національної самосвідомості народу, історію його духовного розвитку, буржуазні ідеологи намагаються довести нібито вроджені і винятковий характер релігійності українців, обґрунтувати єдність ідей українського буржуазного націоналізму і християнства. В доповіді були викриті ідейні і соціальні джерела клерикально-націоналістичного отождолення національного з релігійним, показана неспроможність хибної концепції «природженої релігійності» українського народу,

доведено, що ідейно-політичну основу даної концепції становить спільність соціально-класових засад націоналістичної і релігійної ідеології.

Доповідь «Атеїзм в системі прогресивних традицій в культурі українського народу» зробив доктор філософських наук Є. К. Дулуман, який підкреслив, що саме глибокі інтернаціоналістські традиції в культурі українського народу були основою для сприйняття нею елементів культур інших народів і зворотного процесу збагачення інших культур кращими здобутками української. Традиції, зазначив доповідач, сягають своїм корінням в давнину. До їх дослідження має бути застосований вибірковий підхід з певних світоглядних позицій. Є. К. Дулуман охарактеризував класово-експлуататорську сутність релігійних традицій. На цілому ряді конкретних історичних прикладів він показав, що атеїзм виступав однією з важливих ідеологічних передумов об'єднання визвольного руху пригноблених класів. Доповідач зауважив, що панування науково-матеріалістичного світогляду в радянському суспільстві є продовженням і розвитком на вищому рівні прогресивних традицій в культурі українського народу.

Обговорення актуальних проблем теорії і практики атеїстичного і інтернаціонального виховання відбулося на засіданнях п'яти об'єднаних секцій. Під час роботи секції «Теоретичні проблеми взаємозв'язку атеїстичного та інтернаціонального виховання» і «Методичні проблеми взаємозв'язку пропаганди атеїзму і інтернаціоналізму» з доповідями виступили вчені ряду міст. Великий інтерес присутніх викликали доповіді кандидата філософських наук В. Г. Пивоварова (Москва) «Досвід соціологічного вивчення питань атеїстичного і інтернаціонального виховання» та кандидата філософських наук Л. А. Башірова (Москва) «Взаємозв'язок атеїстичного і інтернаціонального виховання в процесі формування комуністичного світогляду». Цікавими і глибоко змістовними були також доповіді — «Вплив культурної революції на розвиток інтернаціоналізму і атеїзму в національному регіоні», з якою виступив завідуючий відділом науки та учбових закладів Закарпатського обкому Компартії України, кандидат філософських наук В. Л. Боднар (Ужгород), «Нові тенденції в ідеології та діяльності релігійного сектанства і завдання атеїстичного і інтернаціонального виховання» — кандидата філософських наук Б. Г. Криживницького (Івано-Франківськ), «Особливості пропаганди інтернаціоналізму в атеїстичній роботі з віруючими сектантами» — кандидата філософських наук П. Л. Яроцького.

Окремим теоретичним проблемам взаємозв'язку атеїстичного і інтернаціонального виховання присвячувались наукові повідомлення М. Х. Катчєвої (Донецьк), П. С. Цимбрикевича (Івано-Франківськ)

Т. І. Біленко (Дрогобич), І. А. Савіна та М. П. Хвостіна (Івано-Франківськ), Г. П. Жосан (Кишинів). Про роль наукового атеїзму у формуванні інтернаціоналістського світогляду йшлося у виступах Є. Ф. Кравченко, а також Р. А. Наконечного, В. С. Дмитрука (Львів). Значення комуністичної моралі у розвитку атеїстичних і інтернаціональних переконань показали С. Й. Криштопа (Івано-Франківськ), Г. І. Петровський (Луцьк), І. П. Шевцов (Воронеж). Актуальні проблеми атеїстичного і інтернаціонального виховання порушили також Н. О. Сафронова (Львів) та Г. О. Федуняк (Тернополь).

На об'єднаній секції «Досвід партійного керівництва атеїстичним і інтернаціональним вихованням трудящих» та «Особливості взаємозв'язку атеїстичного і інтернаціонального виховання молоді» обговорювались питання вдосконалення керівництва ідейно-виховною роботою серед населення. На засіданнях секції були заслухані доповіді секретаря Чернівецького обкому Компартії України, кандидата історичних наук М. І. Іванеско «Формування особи патріота-інтернаціоналіста в процесі атеїстичної роботи», секретаря ЦК ЛКСМУ С. П. Бабича «Завдання комуністичного виховання молоді в світлі рішень XXV з'їзду КПРС», кандидата філософських наук В. М. Кравця (Івано-Франківськ) «Взаємозв'язок атеїстичного і інтернаціонального виховання в процесі формування наукового світогляду молоді». З науковими повідомленнями про досвід керівництва партійними організаціями процесом атеїстичного і інтернаціонального виховання виступили І. М. Гах (Івано-Франківськ), О. М. Іваницький (Галич), М. І. Парило (Калуш). На необхідності наукового, комплексного підходу до атеїстичного і інтернаціонального виховання молоді наголошували в своїх виступах Г. К. Потоцький (Івано-Франківськ), Є. В. Грика (Луцьк), В. П. Курилко (Мелітополь). На цій секції, як і на всіх інших, відбувся плідний обмін думками щодо вдосконалення форм і методів ідеологічної роботи, про роль в цій роботі партійних, комсомольських, громадських організацій, трудового колективу, органів культури та освіти, про значення засобів масової інформації.

На об'єднаній секції «Радянський спосіб життя — основа формування комуністичного світогляду» і «Місце і роль радянської обрядовості в атеїстичному і інтернаціональному вихованні» з доповідями виступили О. С. Григор'єв (Івано-Франківськ) — «Про вплив економічних основ радянського способу життя на формування атеїстичних і інтернаціоналістських переконань», А. М. Горпинко (Івано-Франківськ) — «Атеїзм і інтернаціоналізм в структурі радянського способу життя», М. А. Масловський — «Ко-

лективізм як характерна риса соціалістичного способу життя та його роль у формуванні атеїстичного і інтернаціонального світогляду», І. І. Фурсін (Севастополь) — «Світоглядна функція радянських свят і обрядів», Л. В. Яроцький (Житомир) — «Роль радянських свят та обрядів в інтернаціональному і атеїстичному вихованні». Про вплив соціалістичного способу життя на подолання релігії говорили в своїх наукових повідомленнях А. В. Васильєва, Ю. О. Калінін, а також Л. М. Красовська (Львів), М. К. Фіглевський (Івано-Франківськ). Розкриттю взаємозв'язку атеїстичного і інтернаціонального в духовній культурі розвинутого соціалізму був присвячений виступ М. І. Кирюшка. Про роль нової радянської обрядовості в комуністичному вихованні йшлося в наукових повідомленнях Г. І. Горобця (Кам'янець-Подільський), В. Ф. Веляника (Івано-Франківськ). Вчені доводили, що одним із найголовніших факторів подолання релігійних і націоналістичних пережитків минулого є становлення та розвиток соціалістичного способу життя, однією з істотних рис якого є радянські свята та обряди.

Актуальні питання критики буржуазних релігійно-націоналістичних пережитків були розглянуті на засіданні секції «Антикомунізм уніатства, сіонізму і українського буржуазного націоналізму».

Учасники засідань заслухали доповіді В. Ю. Долі «Про трактування національного і інтернаціонального в релігійній філософії» та Ю. Ю. Сльвіки (Львів) «Антинародний характер діяльності уніатської церкви в історії українського народу». Темі викриття реакційної суті соціальної доктрини уніатства були присвячені наукові повідомлення Ю. Ю. Свідерського (Львів), Є. В. Анісімова (Москва). У ряді виступів було дано критичний розгляд ідеології єговізму (Є. А. Гринів, Львів), української автокефальної православної церкви (В. Ю. Бичатіна), сіонізму (А. І. Едельмана, Ужгород). Реакційний характер релігійно-націоналістичних доктрин показали А. З. Шиш та Н. В. Возняк (Івано-Франківськ). У виступах на секції підкреслювалося, що в атеїстично-виховній роботі необхідно добиватися поєднання аргументованої критики таких реакційних ідеологічних течій, як уніатство, сіонізм, з викриттям найновіших спроб імперіалістичних кіл використати ці течії в антикомуністичних цілях.

На кінцевому пленарному засіданні були накреслені головні завдання науковців і пропагандистів у справі дальшого вдосконалення атеїстичного і інтернаціонального виховання. Проведення конференції з проблем атеїстичного і інтернаціонального виховання було визнано вдалою формою науково-практичної роботи.

М. І. КИРЮШКО, Є. Ф. КРАВЧЕНКО

Філософське осмислення закономірностей розвитку сучасної епохи

Серед значної кількості філософських праць, що вийшли в нашій країні останніми роками, великий інтерес всіх, хто цікавиться марксистсько-ленінською філософією, викликала книжка відомого радянського філософа академіка П. Ф. Федосеева «Діалектика сучасної епохи»*.

Книжка охоплює чимало важливих проблем діалектичного та історичного матеріалізму, наукового комунізму, філософських проблем природознавства, критики буржуазної філософії, соціології, філософії історії. В рецензії розглянемо лише окремі проблеми, головним чином ті, які менше висвітлювались іншими рецензентами.

Головну мету свого дослідження автор убаचाє в тому, щоб з'ясувати: «по-перше, яка діалектика відповідає нашій епосі, інакше кажучи, які головні особливості матеріалістичної діалектики, що виявлені і розроблені В. І. Леніним і світовим комуністичним рухом на основі новітніх даних науки і суспільного життя. По-друге, до яких висновків приводить застосування діалектики до аналізу сучасної дійсності, до розуміння світового розвитку і закономірностей переходу від капіталістичної суспільно-економічної формації до нової, комуністичної суспільно-економічної формації» (с. 3). Всебічно обґрунтовуючи і висвітлюючи ці питання, автор книжки показує, що діалектичний метод К. Маркса став тим неперевершеним інструментом наукового аналізу, який дозволив В. І. Леніну розкрити суть сучасної епохи в усіх її суперечностях і зробити геніальні висновки про неминучість торжества соціалізму, блискуче підтверджені ходом історичного розвитку в ХХ ст. «Діалектичний характер процесів суспільного розвитку,— пише П. М. Федосеев,— виступає в наш час досить різко. З особливою яскравістю виявився закон нездоланності нового, зростаючого, прогресивного» (с. 72). Далі він показує, що, спираючись на характеристику суперечностей імперіалізму, дану В. І. Леніним, на розвинуті і збагачені ним закони і категорії діалектики, КППРС, комуністичні партії світу дали всебічну характеристи-

ку сучасної епохи, діалектики її суперечностей, ясно розкрили перспективи соціального прогресу наших днів. «Суперечність між соціалізмом і капіталізмом,— головна суперечність сучасної епохи, боротьба двох систем — її основна особливість. Суть сучасної епохи, визначальний генеральний напрям світової історії, становлять перехід від капіталізму до соціалізму» (с. 89, 90).

Визнання об'єктивної неминучості перемоги комунізму, доводить автор, не означає заперечення мирного співіснування двох протилежних соціальних систем. У рішеннях ХХІV і ХХV з'їздів КППРС переконливо обґрунтована Програма миру і показано благоговірне значення розрядки в міжнародних відносинах для всього людства. Водночас у них розкривається неминучість розростання і загострення класової боротьби у світовому масштабі. Класова боротьба — об'єктивний процес, спричинений протилежністю корисних інтересів антагоністичних класів. Її не можна відмінити ніякими договорами. Це зумовлює і загострення ідеологічної боротьби двох світів. Висновки, зроблені КППРС, є взірцем глибокого діалектичного аналізу всієї складності суперечливих процесів сучасного історичного розвитку.

У книжці показується, що розуміння сучасного об'єктивного революційного процесу і необхідності мирного співіснування двох систем має своєю передумовою ґрунтовне засвоєння законів марксистської діалектики. Відомо, наприклад, до яких перекручень вдаються вороги марксизму, ревізійності всіх мастей в тлумаченні закону єдності і боротьби протилежностей. Вони твердять, що застосування цього закону до суспільства є визнанням війни закономірністю існування людства.

Боротьба протилежностей в світовому масштабі, зауважує П. М. Федосеев, виявляється насамперед як боротьба двох протилежних суспільних систем, двох формацій. Але марксизм далекий від такого витлумачення закону єдності і боротьби протилежностей, за якими зростання і поглиблення протилежностей є зростання і поглиблення лише саме їх боротьби, а не єдності, взаємозалежності і взаємозумовленості. Це переконливо підтверджує розвиток сучасної історії.

* Федосеев П. М. Діалектика современной эпохи. М., 1976, 575 с.

Бурхливий розвиток науково-технічної революції висунав низку невідкладних проблем, які потребують для свого розв'язання спільних зусиль всього людства (охорона природи, освоєння космосу, допомога відсталим народам та ін.). «Можна сказати, — пише автор, — що саме сучасна епоха, яка характеризується вишикненням і боротьбою двох світових соціальних систем, вперше дозволила людству, так би мовити, в наочній зрнній формі відчуття спільність його долі, необхідність досягнення єдності на новій основі, на шляху комуністичної цивілізації (с. 127).

В умовах соціалізму дія закону єдності і боротьби протилежностей набуває нової специфіки. Суть її полягає в тому, що тут суперечності розв'язують завдяки свідомому, науковому керівництву суспільству, що вони не переростають в соціальний конфлікт. «Життя показує, — робить висновок П. М. Федосєєв, — що є єдність антагоністичних суперечностей і є єдність неантагоністичних суперечностей. Не враховувати цього — отже не розуміти діалектику соціалізму і антагоністичних суспільно-економічних формацій» (с. 218).

Значне місце в книжці відведено проблемам наукового комунізму. Їм присвячений окремий розділ «Філософське обґрунтування наукового комунізму». Автор пише, що науковий комунізм є висновком із марксистсько-ленінського аналізу процесів суспільного розвитку. Ця наука — пряме продовження марксистської філософії і політичної економії. Якщо марксистська політекономія дає економічне обґрунтування комунізму, марксистська філософія — філософське, то науковий комунізм є соціально-політичне обґрунтування, загальна теорія, стратегія і тактика комуністичного перетворення світу.

До актуальних проблем наукового комунізму, розв'язання яких має виняткове значення для розвитку світового революційного процесу, належить розкриття всесвітньо-історичної ролі робітничого класу. Цю проблему автор називає «ядром в теорії наукового комунізму». Він розвінчує вигадки сучасних фальсифікаторів марксизму, нібито робітничий клас втрачає революційний потенціал, нібито революційна ініціатива переходить нині до інтелігенції. «Потрібно викривати концепції про те, — відзначається у книжці, — нібито науково-технічна революція приводить до «зникнення» або «розчинення» робітничого класу, конкретно показати, за допомогою яких нових галузей господарства та нових професій, породжених сучасним науково-технічним прогресом, зростають ряди робітничого класу» (с. 253). Робітничий клас був, є і лишається в авангарді світового революційного руху, в боротьбі за утвердження соціалізму і комунізму.

У працях з наукового комунізму, зауважує П. М. Федосєєв, слід переконливо показувати, що найістотніші зміни нашої

епохи — політичні, соціально-економічні, науково-технічні, ідеологічні — зміщують революційну авангардну роль робітничого класу. За своїм об'єктивним становищем, за характером своїх соціальних інтересів і притаманих йому суб'єктивних якостей робітничий клас є головним творцем корінних підвалин соціалізму. І тому очевидно, пише автор, що будь-яке послаблення керівної ролі робітничого класу завдає шкоди справі соціалізму і світового визвольного руху.

Грунтовне висвітлення в книжці знайшла магістральна тема досліджень в галузі наукового комунізму — про розвитку соціалістичне суспільство, закономірності його розвитку, зміцнення і переростання в комуністичне.

У книжці висвітлюється проблема прогресу світової історії, яка є однією з корінних і водночас однією з найскладніших у науці про суспільство. Особливої ваги вона набула сьогодні, оскільки саме в наші дні переросла із теоретичної в невідкладно практичну. Реальному справжньому прогресу суспільства, людської культури, науки нині протистоять реакційні сили, в розпорядженні яких — новітні засоби глобальної війни. Тому боротьба за прогресивний розвиток людства — це боротьба за гуманізм, культуру і науку, проти сил реакції і війни. Упевненість комуністів у немінучості прогресу спирається на знання об'єктивних законів розвитку світової історії.

Друга частина книжки П. М. Федосєєва саме і присвячена ґрунтовному дослідженню суті соціального прогресу, розкриттю його закономірностей, рушійних сил і критеріїв. Автор показує також складність і суперечливість сучасного історичного розвитку. Він доводить, що хоча марксистсько-ленінська теорія прогресу ґрунтується на визнанні вирішальної ролі розвитку продуктивних сил, однак суспільний процес не зводиться до дії цього найбільш динамічного, визначального фактору. «...Кожна окрема прогресуюча сфера суспільства, базисна і надбудовна, розвиваючись під визначальною дією цього чинника, має свої закони розвитку, свої критерії прогресу і, відповідно, механізми соціального детермінізму, єдині за своїм принципом, але специфічні за виявом» (с. 301).

Особливості сучасного соціального прогресу на різних етапах історичного розвитку розкриваються лише тоді, коли вони стають об'єктом діалектичного підходу. Так, не можна розкрити суть історичного прогресу і його рушійних сил, не зрозумівши діалектики історичної необхідності і свідомої діяльності людей. У книжці П. М. Федосєєва ця діалектика розкривається за допомогою таких провідних категорій історичного матеріалізму, як суспільне буття, матеріальні та ідеологічні відносини, об'єктивні і суб'єктивні чинники. Аналіз цих, як до речі і багатьох інших,

філософських категорій не є для автора самоціллю. З'ясовуючи зміст зазначених категорій, П. М. Федосєєв майстерно послуговується ними для того, щоб визначити і простежити основні тенденції розвитку сучасного світу, показати незаперечність висновку марксистсько-ленінської теорії про неминучість перемоги комуністичної суспільно-економічної формації. Перемога комунізму — історична закономірність, наслідок необхідної дії об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, які здійснюються через діяльність людей. Чим повніше люди засвоюють об'єктивні закономірності, тим вагоміший їх вплив на хід історії, «...чим глибоше наше знання об'єктивних умов, законів розвитку соціалістичної економіки, чим вище наша майстерність, уміння погоджувати з їх вимогами практичну діяльність, чим значніша роль суб'єктивного чинника в суспільному процесі, тим повніше і гармонійніше виявляють свої дії об'єктивні суспільні закони, тим ефективніше їх використання в інтересах суспільного прогресу» (с. 47). Комуністичні партії у своїй стратегії і тактиці завжди враховують складну діалектику співвідношення історичної творчості і об'єктивної необхідності, уміло використовують творчу роль свідомості народних мас. Сама творча діяльність, пише автор, в революційному процесі перетворення світу є реалізацією історичної необхідності, яка розширює галузь свободи (с. 33).

В умовах соціалізму докорінно змінюється характер соціального процесу, темп та особливості його здійснення. Як справедливо відзначається у книжці, важливий не тільки сам факт прогресивного розвитку суспільства, але й шляхи, якими він досягається. «Соціалістичне суспільство планомірно управляє процесом прогресивного розвитку і забезпечує його прискорення. Керованість і безперервність прогресу — надзвичайно важливе історичне досягнення соціалізму» (с. 308).

П. М. Федосєєв критикує теорії розвитку, що домінують в буржуазній соціальній філософії, — технократичні утопії прогресу, які розглядають НТР як таку, яка нібито автоматично усує всі біди людства і зніме класові антагонізми, а також погляди «соціальних критиків», які закликають до психологічної переорієнтації і формування «нової» свідомості. Даючи оцінку цим поглядам, П. М. Федосєєв пише: «Спільна риса всіх цих теорій розвитку — заміна аналізу найбільш глибоких соціальних, класових суперечностей суспільства дослідженням суперечностей і антиномій, які лежать нібито поза ними: зіткнень людини і техніки, культури і цивілізації, людини і культури, людини і суспільних інститутів, суперечності свідомого і підсвідомого (З. Фрейд), насильства і ненасильства (Г. Маркузе), відчуження і свободи (Е. Фромм) та ін., буття і існування, міфу та ірраціональності та ін. (с. 149). Автор

зазначає, що абстрактне, часто однобічне і ненаукове розуміння суперечностей, підміна головних, визначальних суспільних суперечностей неістотними, другорядними є виявленням намагання підмінити соціальні революції, визначальну закономірність переходу від одної суспільно-економічної формації до іншої, більш прогресивної, — «революціями» в окремих галузях суспільного буття («моральна», «сексуальна», «революція споживання», «революція надій» тощо).

Справжніми «локомотивами історії», вводить П. М. Федосєєв, є соціальні революції. В прогресивному розвитку людства вони — це вузлові, переломні моменти, які докорінно змінюють існуючу соціальну реальність. Цікавими є розділи книжки, присвячені висвітленню проблеми людини. На основі аналізу великої кількості фактів і документів, що наводяться в літературних джерелах Римської імперії, середньовічних релігійних трактатах, філософських творах від Платона до наших днів, П. М. Федосєєв показує, як ставилась і розв'язувалась проблема людини в історії людської культури. Всі спроби до виникнення марксистської філософії закінчувались невдачею. Автор піддає конструктивній критиці всілякі антинаукові буржуазні теорії, вміло розкриває їх фатальну суперечність, неспроможність їхніх висновків. У книжці розбираються, зокрема, абстрактно-гуманістичні концепції Е. Фромма та Ч. Рейча, в яких гостра критика капіталізму поєднується з ідеалістичною вірою у внутрішнє перетворення особи, без корінної зміни соціальних умов її існування.

На основі теоретичного узагальнення практики соціалістичного будівництва і досвіду виховання нової людини П. М. Федосєєв показує, коли і як матеріальний прогрес поєднується з розвитком духовним, з прогресом самої людини. «Наша філософія, — робить висновок автор, — убаचाє ідеал суспільного устрою в тому, щоб всі люди мали рівне становище в суспільстві, рівні умови праці і розподілу, рівний доступ до освіти, рівне право участі в управлінні суспільними справами» (с. 405).

Позитивною рисою рецензованої праці є органічне поєднання діалектичного та історичного матеріалізму в аналізі соціального розвитку. Уміння автора ставити і розглядати соціальні проблеми у світлі діалектико-матеріалістичної методології можна проілюструвати на такому прикладі. Критикуючи ідеалістичні теорії соціального розвитку (Страуса-Хюпе, Парсона, Леві-Стросса та ін.) і вказуючи на помилковість переоцінювання останніми ідеальних чинників історичного розвитку, П. М. Федосєєв розкриває хибне розуміння буржуазними соціологами проблеми свідомості взагалі. Спираючись на ленінські положення про людську свідомість як відображення дійсності, про активний творчий характер свідомості, автор пере-

конливо розвінчує методологічну, філософську неспроможність буржуазних теорій розвитку свідомості.

Розділ «Розвиток діалектики у зв'язку зі змінами суспільного життя» — яскравий приклад методологічного застосування законів і категорій матеріалістичної діалектики до аналізу закономірностей суспільних явищ. Автор переконливо показує процес збагачення категоріального ладу марксистської діалектики на основі узагальнення закономірностей розвитку суспільно-історичного процесу.

Завдяки ясним і чітким визначенням категорій діалектичного та історичного матеріалізму, умілому їх застосуванню, П. М. Федосєєв розкрив істотні риси логіко-гносеологічного механізму аналізу конкретної соціальної дійсності. Надаючи великого значення висвітленню змісту багатьох філософських категорій, автор застерігає від схематизму у їх застосуванні. Наведемо лише один із багатьох прикладів, які містять книжка. «Соціологічні та історичні категорії...» — підкреслює П. М. Федосєєв, — можуть бути категоріями історичного матеріалізму і історичної науки... Наприклад, базис і надбудова — це категорії соціологічні, категорії

історичного матеріалізму. Але історик також досліджує становлення капіталістичного базису, капіталістичної надбудови, їх розвитку і руйнування. Однак завданням соціолога не є визначення конкретних форм становлення, розвитку і руйнування, всіх базисів... Соціолог зобов'язаний розкрити закономірності взаємодії базису і надбудови. Історик же не може обмежитися виявленням тільки загальних закономірностей. Він повинен конкретно вивчати революційний і еволюційний характер розвитку базисів і надбудов у різних суспільно-економічних формаціях» (стор. 553).

Відзначимо ще одну позитивну рису рецензованої праці. Автор проаналізував творчі дискусії, що відбуваються в радянській філософії за останні два десятиріччя, уважно розглядає аргументацію сторін, які дискутували, і обгрунтовано викладає свою точку зору на розуміння відповідних проблем.

Загалом книжка «Діалектика сучасної епохи» сприятиме дальшому теоретичному озброєнню та ідеологічному загартуванню наших наукових і пропагандистських кадрів, дальшому розвитку марксистсько-ленінської філософської науки.

М. В. ГОНЧАРЕНКО

Науково-технічна революція і людина

У розвинутому соціалістичному суспільстві прогрес науки і техніки, в ході здійснення якого відбувається органічне поєднання досягнень сучасної науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, є основним засобом створення матеріально-технічної бази комунізму, дальшого інтенсивного розвитку продуктивних сил. Широке розгортання науково-технічної революції за соціалізму сприяє розв'язанню важливих соціально-економічних і політичних завдань.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії Л. І. Брежнєв підкреслював, що «ми, комуністи, виходимо з того, що тільки в умовах соціалізму науково-технічна революція дістає вірний напрям, який відповідає інтересам людини і суспільства. У свою чергу, тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство»¹.

За останні роки соціальні наслідки су-

часної науково-технічної революції стали предметом глибоких досліджень багатьох філософів, соціологів, психологів, природознавців, що знайшло своє відображення в численних колективних та індивідуальних монографіях, збірниках, проведених науково-практичних конференцій тощо. Проте процеси розвитку науково-технічної революції є складними і багатоплановими, вони постійно удосконалюються з розвитком суспільства і, зрозуміло, потребують нових теоретичних узагальнень.

Аналізові проблем сучасної науково-технічної революції, розкриттю її соціально-психологічного аспекту і присвячена рецензована монографія*.

Спинимося на найбільш істотних із цих проблем. У книжці розглядаються структурні елементи і провідні тенденції сучасної науково-технічної революції, підкреслюється, що вона об'єднала в собі технічний, технологічний і науковий перево-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 52—53.

* Войтко В. Соціальні і психологічні аспекти науково-технічної революції. К., Політвидав України, 1976, 300 с.

роти, ставши тим самим універсальним переворотом усієї системи «наука — техніка — виробництво». Характеризуючи сутність цих переворотів, автор наголошує, що автоматика і радіоелектроніка відкрили нову еру в технічному прогресі людства, що при цьому докорінно змінюється роль і місце людини в системі «людина — техніка», технологічна революція здійснює якісні зміни у прийомах і методах обробки сировини і матеріалів як в окремих технологічних процесах, так і у всій технології загалом, а наукова революція означає головним чином зрушення у прийомах і методах наукового пізнання. У згаданій праці розглядаються три основні аспекти науково-технічної революції — гістологічний, соціальний і політичний, де, зокрема, соціальний аспект конкретизується через психологічну, соціально-психологічну та інші форми.

У книжці висвітлюються соціально-політичні проблеми науково-технічної політики, що здійснюється в нашій країні: перспективне прогнозування розвитку науки, техніки і технології як в окремих галузях народного господарства, так і в загальнодержавному масштабі; розробка оптимальних пропорцій між окремими галузями науки і техніки з метою точного додержання закону пропорційності розвитку єдиного господарського комплексу; своєчасне і гнучке фінансування науково-технічного прогресу; організація патентної служби, юридичний захист вітчизняних відкриттів за рубежом; адаптація роботи господарських і державних органів до ритму і потреб науково-технічної революції (с. 19), а також провідні тенденції і напрями основних показників науково-технічної революції у промисловості, сільському господарстві та будівництві, транспорті і зв'язку, побуті, культурі тощо.

У монографії розкриваються функції людини в автоматизованому виробництві, розглядається питання про її адаптованість до сучасних електронно-обчислювальних машин, вироблення у неї стійких реакцій і швидкості сприйняття й аналізу нової інформації, збільшення застосування творчих елементів людської праці. Автор зазначає, що «автоматизація виробництва і всієї трудової діяльності ставить до людини підвищені вимоги — фізіологічні, психологічні, моральні та естетичні» (с. 41).

У книжці широко аналізується сутність антропотехнічного комплексу та його основні принципи функціонування. Це питання в нашій літературі висвітлене ще недостатньо, тому заслуговують на вивчення тенденції взаємозв'язку людини і техніки в антропотехнічному комплексі «оператор — ЕОМ — середовище». У зв'язку з цим у книзі всебічно досліджуються актуальні соціологічні та психологічні проблеми праці в світлі науково-технічної революції, зокрема, розкривається сутність індустріалізації, гуманізації та інтелекту-

алізації праці, а також дається характеристика оптимізації наукового пізнання і основних передумов формування професій широкого профілю. Щоправда, саме тут авторові слід, на нашу думку, було б розглянути гармонійність розвитку особи, розкрити основні тенденції, що випливають з потреб сучасного суспільного виробництва.

Автор розкриває малодосліджені питання, пов'язані зі зростанням ролі психологічного чинника у функціонуванні трудових колективів, характеризуючи трудові колективи як «велику систему», де окрема людина бере участь як об'єкт і суб'єкт управління. Оригінально тут розкривається «формула» управління «знати — могли — хотіти — встигати» (с. 85—87). Серед різних аспектів управління (політичного, економічного, організаційного, правового, психологічного) соціально-психологічний аспект, зазначається в книжці, виділяється своєю специфікою, бо в центрі його перебувають люди з їх потребами, інтересами, мотивами, емоціями.

Психологія управління акцентує головну увагу на оптимізації колективної (групової) діяльності людей у різних сферах соціалістичного суспільства (с. 89). Автор цікаво пояснює соціально-психологічний портрет трудового колективу, який включає ряд таких найістотніших елементів — домінуючі почуття і переживання, емоційний і вольовий настрій, характерологічні риси окремих людей; домінуючі психологічні стани (оптимізм чи песимізм, збудженість чи депресія, уважність чи байдужість), загальну морально-психологічну атмосферу в стосунках між членами колективу; критерії групової диференціації, що існує в колективі (елітний, комунікативний, функціональний). Особливого значення в інтеграції групової (колективної) діяльності набувають такі психологічні феномени, як психологічне навіювання, наслідування, переконання, зміст яких розкривається у монографії.

Заслуговує позитивної оцінки розгляд автором широкого кола актуальних проблем розвитку психологічної науки, освіти в світлі вимог сучасної науково-технічної революції, що випливають з рішень XXV з'їзду КПРС.

Закінчується книжка дослідженням актуальних питань соціалізації молоді, зокрема розкривається понятійний апарат взаємозв'язків і взаємодії людини і суспільства — адаптація, ад'юстація, соціалізація; здійснюється аналіз основних методологічних принципів соціалізації особи, а також наголошується на необхідності керування процесами соціалізації в розвинуту соціалістичному суспільстві, зростання ролі трудової діяльності у комуністичному вихованні трудящих, особливо молоді.

Монографія містить широке коло питань аналізу соціально-психологічних аспектів науково-технічної революції, а тому поряд

із зазначеними достоїнствами в ній мають місце, на наш погляд, і деякі хиби. Це насамперед стосується структури книжки. Порушені важливі теоретичні питання слід було б згрупувати в окремі вузлові проблеми і здійснити комплексний аналіз. Наприклад, питання змісту і основних тенденцій розвитку і управління науково-технічною революцією, місце людини в умовах науково-технічної революції, основні прогностичні тенденції розвитку останньої тощо. Запропонована структура компенсувала б деяку повторюваність, зробила б книжку структурно лаконічною. Водночас, гадаємо, бажано ширше показати вплив науково-технічної революції на всі елементи продуктивних сил і їх розвиток, бо це по суті становить сьогодні ядро в прискореному інтенсивному утвердженні ефективності суспільного виробництва. Відзначимо, що з окремими судженнями автора важко погодитися. Наприклад: «Нинішня професійна структура наукових кадрів переважно складалася і продовжує складатися стихійно» (с. 30). Скоріше тут можна говорити про наявні хиби, а не взагалі про стихійність у процесі формування нині професійної структури наукових кадрів. В іншому місці автор зазначає, що «три об'єктивні чин-

ники істотно впливають на умови праці — природа, техніка і економічний базис суспільства» (с. 71). Це безперечно, так, але їх не можна розглядати і абсолютизувати у відриві від суб'єктивних чинників (до речі, в інших розділах книжки вони висвітлюються, бо вони діють комплексно, взаємопов'язано). Ця думка потребує певного уточнення. Важко також повністю погодитися з автором, що «інформаційна насиченість як всієї людської цивілізації, так і окремої особи, досягла такого рівня, що вже є підстава говорити про інформаційну перенасиченість» (с. 134).

Слід враховувати реальну наявність двох полярних соціальних систем і те, що інформаційна перенасиченість стосується більше окремої особи або групи людей, ніж суспільства загалом.

Незважаючи на висловлені окремі критичні зауваження і побажання, книжка В. І. Войтка загалом написана змістовно, є творчим доробком в дослідженні соціологічних і соціально-психологічних проблем сучасної науково-технічної революції, що впливають з рішень XXV з'їзду КПРС.

І. Ф. НАДОЛЬНИЙ

Філософський аналіз релігійних соціальних доктрин

В науково-атеїстичній літературі останніх років досить широко досліджуються питання еволюції релігійної ідеології. Але ця робота аж ніяк не може вважатися завершеною. Аналіз пристосування релігійної ідеології до сучасних умов диктується потребами ідеологічної боротьби, практикою атеїстичної роботи. Особливо важливим завданням є критичне осмислення релігійних соціальних концепцій. Рецензована праця В. К. Танчера «Критика соціального фідейзму»* дає марксистський критичний аналіз витончених спроб служителів релігії використати революційні завойовання багатомільйонних мас трудящих у своїх корисливих цілях, розкриває намагання богословів модернізувати соціальну концепцію релігії відповідно до сучасних умов.

З'ясовуючи вплив соціальної практики на еволюцію релігії, показуючи ставлення богословів до корінних проблем сучасності, автор доводить, що класова суть, антинаукова і реакційна спрямованість релігійних доктрин лишається незмінною. Богословський модернізм не знімає з релі-

гійної соціології фаталізму. Особливо це стосується богословських інтерпретацій концепцій про «природне право» і «природний закон», які стають нині центром соціальної платформи католицизму.

Захист приватної власності — «свята святих» релігійної ідеології. Як зауважує автор, релігійний модернізм в цьому питанні надзвичайно обережний, обачливий і боязкий. Щоправда, пристосування до сучасних умов помітне і тут. Воно найчіткіше виражене в православ'ї, ідеологія якого під впливом успіхів соціалізму за суджує тепер багатство і приватну власність.

Певних видозмін зазнає і християнська інтерпретація питань класів і класової боротьби. В. К. Танчер показує, що із значними застереженнями ідеологи католицизму змушені визнати нині право трудящих на боротьбу за поліпшення свого становища, а православні богослови кажуть навіть про необхідність класової боротьби, вважаючи соціальну революцію актом встановлення «божественної справедливості». Такі визнання стали можливими завдяки успіхам класової боротьби трудящих за свої права, здобуткам соціалізму, сил миру і прогресу. Вони й зумовлю-

* Танчер В. К. Критика соціального фідейзму. К., 1975. 239 с.

ють появу в релігійних соціальних доктринах нових акцентів, застосування церковю, зокрема католицькою, більш витончених прийомів захисту капіталістичного ладу.

Клерикалізація буржуазної держави — одна з її характерних особливостей. Автор не лише констатує цей факт, а й розглядає його в контексті клерикального антикомунізму. Він показує, що функціями останнього є маскування ідеологічних диверсій імперіалізму проти соціалістичних країн, дискредитація ідей реального соціалізму в очах народних мас.

Значний інтерес в рецензованій праці становить аналіз ставлення християнства взагалі і окремих його конфесій зокрема до питань війни і миру. Книжка дає докладний аналіз питання про те, чому релігійні організації підтримували війновничий буржуазний націоналізм і неоколоніалізм. Наведено автором факти свідчать про лицемірство богословів, показують справжні соціально-класові, економічні причини двоїстості релігійних ідеологів у ставленні до проблем війни і миру. Борьба за мир в усьому світі, миролюбна політика СРСР, країн соціалізму змушують ідеологів релігії переглядати пацифістські принципи захисту миру. Керівники ряду деномінацій в СРСР, як показує автор, переглянули своє ставлення до військової служби, переосмислили біблійну заповідь «не убий» в дусі необхідності служіння віруючих у рядах Радянської Армії. За мир і співробітництво різних країн, за зближення між народами висловився і другий Ватиканський собор, хоч серед ієрархів католицького ще досить міцні позиції консерваторів, реакціонерів, які засуджують розрядку міжнародної напруженості.

Перехід християнства від відкритого антикомунізму до релігійних фальсифікацій соціалізму, як показано в рецензованій праці, класово зумовлений. Священнослужителі з середовища католиків і євангелістів, починаючи ще з середини XIX ст., вдавалися до отождолення християнства з соціалізмом, до створення під своєю егідою масових організацій трудящих. Цьому значною мірою сприяла теоретична невідповідність, організаційна слабкість робітничого руху другої половини XIX ст. На кінець минулого століття припадає поширення реакційних течій «соціального християнства», «соціального євангелізму», які сплукуються довести, що мета християнства полягає нібито в утвердженні ідеального суспільства.

Ідеали християнського соціалізму намагались пропагувати також і в нашій країні окремі громадські діячі, письменники, філософи. Ці ідеї знаходили певну підтримку у вченні молокан, духоборів тощо. Проте християнський соціалізм не набув помітного впливу в Росії. Причина цього, як слушно зауважує В. К. Танчер, полягала в консерватизмі православ'я, відсутності в середовищі робітничого класу ґрунту

для опортунізму, послідовній боротьбі лєнінської комуністичної партії проти будь-яких компромісів з релігією. Не мала успіхів пропаганда християнського соціалізму і в повоєнний період.

Як показує В. К. Танчер, далші соціальні зрушення, які припадають на період другого і особливо третього етапу загальної кризи капіталізму, зумовили появу нових тенденцій в соціально-політичних позиціях християнства. Найвиразніше це простежується на прикладі «демократичного» крила прихильників об'єднання християнства і соціалізму. Це крило засуджує антикомунізм, закликає віруючих до соціальної активності, визнає необхідність суспільного ладу, вільного від експлуатації, намагається обґрунтувати на теологічній основі принципи організації такого суспільства. Вказуючи на цілковитий утопізм таких позицій, автор зазначає, що до цього релігійного вчення найбільш підходить термін «ліве християнство», а не «комуністичне християнство», який іноді трапляється в літературі.

Дослідження відносин «лівого християнства» з марксизмом завершується аналізом його ставлення до атеїзму. Воно, хоч і характеризується відсутністю традиційно богословських інсинуацій на адресу атеїзму, проте зводить атеїзм до «ситуаційного явища», яке нібито потребує «виправлення». Водночас атеїзм вважається реальністю, на яку слід зважати у богословській діяльності.

Навіть цей короткий огляд основних положень книжки дозволяє зробити деякі висновки. Як вже зазначалося, питання зміни соціальної концепції релігії в монографії досліджується в історико-філософському аспекті. Аналіз історичної еволюції релігії слугує автору фоном для розкриття класової суті богословських соціологічних концепцій, їх реакційних соціальних функцій. Автор з успіхом розв'язує двоєдине завдання наукового атеїзму: здійснює аргументовану критику соціального фідейзму і переконливо обстоює марксистсько-лєнінське розв'язання проблем суспільствознавства.

Відзначимо й окремі недоліки книжки. Так, у ній лише побіжно йдеться про спотворення марксистської концепції релігії сучасним ревізіонізмом, хоч він, як відомо, виступає нині активним помічником церкви у створенні ілюзій про соціальну необхідність релігії. Невиправданним, на наш погляд, є й упущення автором питання про місце і роль науково-технічного прогресу в соціальному камуфляжі богослов'я.

Історія переконливо демонструє пряму залежність інтенсивності виступів апологетів старого світу і, зокрема, ідеологів богослів'я проти наукового комунізму в залежності від його здобутків. Протягом усіх останніх ста років ворожнеча до наукового комунізму становить основний мотив суспільно-політичної діяльності церков

різних віросповідань. Тому твердження В. К. Танчера про те, що соціальний фідеїзм склався саме в наш час, потребує докладнішого розгляду і пояснення. Тим більш, в процесі всього викладу матеріалу автор практично підводить читача до висновку про об'єктивну зумовленість трансформації соціальної концепції церкви.

Загалом рецензована праця відзначається багатством фактичного матеріалу, логічністю його аналізу, переконливою аргументацією положень та висновків. Це робить її авторитетним порадищем науково-педагогічних кадрів. Вона прислужиться, безперечно, і в роботі широкого пропагандистського активу атеїстів.

Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО

Дослідження евристично-спонукальних можливостей мистецтва

Серія «Актуальні проблеми естетики», започаткована видавництвом «Мистецтво», поповнилася ще одним виданням — книжкою К. П. Шудрі «Влада творчості. Евристично-спонукальні можливості мистецтва»¹.

За об'єкт дослідження в цій праці обрано суспільно важливу й теоретично актуальну проблему — виховання людини-творця засобами мистецтва. Адже в наш час, коли радянський народ здійснює широку соціальну програму комуністичного перетворення світу, особливого значення набуває повне і вільне розкриття усіх здібностей людини, всемірне зростання творчої активності мас. «Втілення в життя нових грандіозних завдань, — відзначалося на XXV з'їзді КПРС, — вимагатиме від робітників, колгоспників, інтелігенції, всього радянського народу великих творчих зусиль, натхненної творчої праці»². У зв'язку з цим і виникає потреба у виявленні творчо-спонукального потенціалу мистецтва, яке виступає суспільно-дійовим засобом формування нової людини, творця комуністичного суспільства.

У радянській естетичній науці віддається належне творчій дієвості мистецтва, визначається його роль у пробудженні й розкритті естетичних здібностей особистості. Але досі фахівці-естетики, зокрема Н. О. Дмитрієва, Е. В. Ільєнков, М. С. Каган, торкалися цієї теми побіжно, вивчаючи природу мистецтва як творчого феномена або з'ясовуючи місце художньої культури в системі естетичного виховання. У книжці К. П. Шудрі проблема евристично-спонукальних можливостей мистецтва стала предметом спеціального дослідження.

Автор не просто узагальнює спостереження і міркування своїх попередників, а розглядає порушену проблему під повним

кутом зору, в широкому соціальному контексті, розкриває взаємозв'язки науково-технічного й морально-естетичного поступу, особливості модифікації функцій мистецтва в добу науково-технічної революції, критерії оцінки наукових і художніх здобутків з погляду загального суспільного прогресу. Це дає змогу виявити соціально-естетичні передумови евристичної співдружності художньої і наукової діяльності, з'ясувати особливу роль мистецтва в розвитку універсальних людських здібностей. Підхід до розгляду культурних надбань, передусім із позицій суспільної потреби у всебічному людському самоствердженні, виявляється у цьому випадку найпродуктивнішим.

Щоб визначити конкретні форми і засоби, з допомогою яких здійснюється вплив мистецтва на формування творчої особистості, автор старанно вивчає реальні шляхи інтеграції різних галузей культури ХХ ст., враховуючи при цьому сферу дії мистецтва в історичному духовному виробництві, його власне суспільне призначення і способи функціонування. У книжці цілком аргументовано спростовуються будь-які спроби поставити науку і мистецтво у відношення субординації, перетворити художню творчість у щось прикладне чи допоміжне. «У загальній системі культури, — зауважує К. П. Шудря, — мистецтво з наукою об'єднує мета всебічного перетворення світу в ім'я людини. Адже немає ніякої потреби в тому, щоб мистецтво привласнювало собі «чужі ролі», працювало під егідою науки, в її інтересах, а не на початках взаємності. Прикладання до художньої творчості не відповідної їй мірки лише завважає справі» (с. 24—25).

Проблеми, які ставить і розв'язує К. П. Шудря, потребують глибокого філософсько-естетичного осмислення, врахування соціальних передумов розгортання творчих здібностей людини, можливостей її самореалізації, гармонійного розвитку. Можна погодитися із твердженням автора, що сучасна науково-технічна революція висуває на перший план проблему

¹ Шудря К. П. Влада творчості. Евристично-спонукальні можливості мистецтва. К., 1976, 247 с.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 267.

різної якості інтелектів, загального підвищення творчої ініціативи мас (с. 59). Та саме тому важливо проаналізувати, за яких соціальних умов можна досягнути найповнішого вияву людини як діяльного, творчого суб'єкта. Авторіві вдалося переконливо показати, як реалізується наш ідеал виховання людини-творця, коли органічно поєднуються досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи, і як закріплюється обмеженість нахилів і здібностей людини в сучасному капіталістичному суспільстві, що санкціонує конформізм і стандартизацію у соціальній практиці. Ідеологія споживацького індивідуалізму, наголошується у книжці, всіляко дегуманізує людську діяльність, знецінює духовно-творчу активність особистості, формує стереотипність мислення і примітивізм запитів.

Всебічно і змістовно аналізуються у праці творчі засади мистецтва. З цією метою докладно простежуються історичні видозміни мистецтва, уточнюються першоджерела евристично-спонукальної дієвості художньої творчості.

Розглядаючи мистецтво як засіб духовно-практичного перетворення світу, К. П. Шудря спинається, зокрема, на використанні гармонії як вихідного естетичного принципу, розкриває специфіку художнього бачення, продуктивної яви, регулятивної функції естетичного почуття. Творче начало мистецтва виявляється і в самому акті створення нової художньої реальності, і в процесі естетичного сприймання. Можливо, не всі творчі засади мистецтва, визначені у даній книжці, можна прийняти як безперечні, раз і назавжди усталені. Проте автор має рацію, коли намагається врахувати всі компоненти творчого процесу, в основі якого лежить «розривання кайданів усталеного, стереотипного мислення і проникнення у невідоме, ще не існуюче, те, за чим майбутнє» (с. 98). Серед найважливіших рис творчої індивідуальності митця виділяється цілеспрямованість і вибірковість у пошуках нового, генералізована чутливість до суспільних проблем, асоціативне мислення, культура почуттів.

Грунтовно досліджується природа художнього бачення, яке ще мало розроблене у радянській естетичній науці. Цілком доречно підкреслюється апостеріорний, досвідний характер художнього бачення, його зв'язок із духовним багатством творчої індивідуальності, спрямуванням естетичного ідеалу конкретно-історичного суспільства. Йдеться також про інтуїтивне бачення митця в процесі художньої творчості. З цього приводу робляться окремі цікаві спостереження, але більш доцільним, на наш погляд, було б уточнити можливості інтуїції як евристичного стимулу і як певного складового моменту передбачення. Адже справа не лише в тому, що інтуїція митця «дає змогу митцеві побачити те, чого не бачать інші» (с. 115),

а у специфічній дії глибинних, неусвідомлених процесів, які своєрідно детермінують і виникнення художньої ідеї, і засоби її реалізації. До того ж важливо було б підкреслити, що інтуїція, як певна здібність творчої особистості, сприяє вільному вибору «належного майбутнього», досягненню цілісного, синтетичного результату.

Заслужовує на схвалення поєднання у праці теоретичного аналізу з глибокми осмисленням здобутків художньої практики, врахування особистого досвіду окремих митців, індивідуальні художні досягнення яких можуть бути яскравим прикладом реалізації творчих здібностей. Важливо, що автор не обминає і мотиваційні проблеми художньої творчості. На с. 125 звертається увага на те, як мистецтво об'єктивізує соціально-історичний досвід людства, акумулює суспільні настрої, передбачає становлення нових відносин, дозволяє людині вийти зі самопізнання у світопізнання. По суті всі розділи книжки пройняті авторським переконанням: мистецтво дає ключі до розуміння людей, вдосконалення їхнього світовідчуття. На основі поглибленого вивчення творчоестетичного досвіду художньої культури робиться висновок про посилення дієвості евристичної функції мистецтва в добу науково-технічної революції.

Щоб наочно показати, як здійснюється творчо-спонукальний вплив мистецтва, автор докладно вивчає особливості художньої сприйнятливості, передумови естетичної співучасті, співпереживання, співтворчості. Безперечно, що для ефективної дії перетворювальної сили мистецтва необхідна активізація творчих зусиль і самого реципієнта; інакше художній процес не буде завершеним, твір мистецтва залишиться нереалізованим у суспільно-естетичному значенні. Цим зумовлюється орієнтація митця на «ідеального суб'єкта сприймання». Така постановка проблеми і даліше розкриття певної суперечності між «ідеальним» і «реальним» суб'єктом сприймання дає можливість простежити всі складності процесу художнього сприймання від звичайного «розгляду» чи «слухання» твору до виникнення естетичної співтворчості.

Цікаво з'ясовується й питання щодо формування засобами мистецтва досвіду людської чуттєвості. «Мистецтво, як духовний вимір людського буття,— пише автор,— спрямоване на виховання культури самого переживання, збереження емоційної сприйнятливості, врегулювання внутрішньої відповідності розуму і почуття. А це надто важливо в добу, коли науково-технічний поступ владно «формалізує» мислення, привчає інтелект до тверезої розсудливості» (с. 227).

Важливе значення для з'ясування евристично-спонукальних можливостей мистецтва в умовах сучасної науково-технічної революції має виявлення внутрішніх кон-

тактів художньої і наукової діяльності, взаємодії різновидів культурної творчості. Своє творче завдання автор вбачає в тому, щоб з'ясувати спорідненість евристично-естетичних потреб і запитів діячів науки і мистецтва, виявити загальні закономірності продуктивного мислення і діяння в різних сферах культури. У монографії розкривається зв'язок спонукальних мотивів творчості з людським бажанням зменшити ступінь незнання про навколишню дійсність, встановити в ній порядок і гармонію. Особливо розглядається вплив мистецтва на активізацію генералізованих здібностей ученого, на вдосконалення культури мислення, відчуття краси.

Порушуючи питання про гносеологічну функцію естетичних моментів у науковій творчості, автор виходить насамперед із вимог доцільності й істинності. Це аж ніяк не применшує дієвості естетичного чинника в сучасній науковій творчості, а лише підкреслює авторське бажання дотримуватися належності міри. Є всі підстави погодитися із думкою К. П. Шудрі про те, що в добу вузької спеціалізації і диференціації знань увага до естетичних моментів у науковій діяльності зростає.

Автор звертається до творчої практики визначних вчених, зокрема таких: Г. Галілея, А. Ейнштейна, В. Вернадського, Н. Вінера, С. Вавілова, П. Дірака, А. Ренї, В. Гейзенберга, Г. Вейля, М. Холлодного, Б. Гнеденка. Це допомагає глибше збагнути самовизнання вчених, їхній індивідуальний евристичний досвід. Проте, мабуть, справа не тільки в особистих зізнаннях. Їх може й не бути, але спостерігатиметься, як пише і сам автор, така закономірність: «чим вище естетична культура вченого, тим більше можливостей він має для успішного розв'язання складного наукового пізнання. Творче начало плідно виявляється тоді, коли людина має широту кругозору, вмє скористатися із здобутків інших сфер культури» (с. 235). Саме ці моменти активізації творчої діяльності вченого потребують докладного розгляду.

Автор рецензованої нами книжки не перебільшує евристично-перетворювальної сили мистецтва, говорить насамперед про його можливості, застерігає проти спрощеності й надто широкого трактування творчо-спонукальної ролі мистецтва в суспільному житті. Дієвість евристичної функції мистецтва детермінується соціальною практикою, визначається цільовою установкою культурної політики держави в галузі виробництва і поширення художньої продукції. Якщо мистецтво соціалістичного реалізму, що має на меті виховання людини-творця, всебічної і гармонійно розвиненої особистості, мобілізує свої зусилля на примноження власного творчості естетичного потенціалу, то буржуазна масова культура, розрахована на формування людини-споживача, насаджує духовну

убогість і притуплення індивідуальних творчих нахилів людей.

У розділі «Евристична функція мистецтва» К. П. Шудря критикує тих представників сучасної буржуазної естетики, які намагаються приховати антигуманну сутність капіталістичного способу виробництва, яке насаджує «тиранію технології», «стереотипізацію життя» і поступово руйнує «цілісні форми комунікації людини із середовищем».

У згаданій книжці використовуються матеріали VII Міжнародного конгресу з естетики і XV Всесвітнього філософського конгресу, де ставилися питання про зв'язок науки й мистецтва, розглядалися перспективи творчої орієнтації сучасної художньої культури.

Звертаючись до аналізу праць Герберта Ріда і Томаса Манро, автор справедливо розвінчує ілюзії буржуазного панестетизму. Абсолютизація і перебільшення творчо-виховних можливостей мистецтва, нехтування ідейною спрямованістю і революційними засобами подолання соціальних антагонізмів — це не що інше, як даніна ідеалізму ХХ ст.

Як ми вже зазначали, автор книжки «Влада творчості» не уникає дискусійних, теоретично не розроблених проблем, але розв'язує їх не завжди вдало. Так, не можна погодитися з автором щодо конкретних засобів використання евристичних здобутків суміжних творчих рядів. Справді, загальна естетична культура нерідко відкриває вченому нові продуктивні джерела творчої сили, але хотілося б дізнатися, наскільки це явище є закономірним в сучасну епоху, коли творці так чи інакше «вростають» в свої системи мислення. На наш погляд, слід враховувати не лише спільні моменти творчого процесу в діяльності митця і вченого, а й різні установки, стимули, мотиви. Науковий і художній способи розширення творчих здібностей ґрунтуються насамперед на розвитку евристично-продуктивних сил вченого, митця, а інші можливості є частковими, допоміжними. Навіть пошук гармонії в науковій творчості відзначається своєю самотністю, бо, звісно, йдеться тут про з'ясування якісно специфічних форм гармонійних співвідношень. Однобічно, неглибоко висвітлює автор межі евристичної кореляції різновидів культурної творчості, діалектику притягання і відштовхування різномірних творчих начал в добу НТР. Потребують ґрунтовнішого вивчення відношення наукового передбачення і гіпотетичного художнього передчуття, специфіка творчо-естетичної післядії.

Загалом же книжка порушує одну з актуальних проблем сучасної естетики. Її реалізація свідчить про глибоку фахову обізнаність автора, вміння послідовно розкривати власну концепцію на багатому фактичному і теоретичному матеріалі.

Наука і мистецтво: проблеми взаємодії *

Мистецтво відображає духовні особливості часу, репрезентує зміст і характер певної історичної епохи. Рецензована книжка охоплює всю багатоплановість художнього освоєння світу. Аналіз підпорядкованих проблемам, ідеалам і потребам мистецтва в умовах сучасної ідеологічної боротьби, в умовах розгортання науково-технічної революції. В ній йдеться про діалектичний взаємозв'язок художнього освоєння світу і наукового пізнання, про теоретичне відтворення об'єктивних і суб'єктивних умов, коли вихід естетичної діяльності за межі мистецтва супроводжує використання засобів і методів наукового дослідження в художній практиці.

Автори з'ясовують кардинальні проблеми естетики, здійснюють аргументовану критику буржуазних естетичних концепцій. Коректно зіставляючи різні форми духовного виробництва, вони розкривають естетичну цінність предметного світу, включеного в конкретне соціально-економічне життя.

Мистецтво, доводиться в книжці, розвивається тим успішніше, чим більша питома вага обстоюваних ним прогресивних ідеалів, чим далі відійшов митець від позиції пасивного споглядача подій, що відбуваються. Його суспільне значення неодмінно зростає, якщо воно є провідником ідеалів соціального прогресу, або падає, якщо воно зазнає деформуючого впливу «масової культури» в буржуазному суспільстві.

В соціалістичному суспільстві перед мистецтвом відкриваються нові перспективи, оптимістично складаються його зв'язки з науково-технічним прогресом. Мистецтво виступає тут як цілісна система, чутлива до соціальних змін. В центрі художніх устремлень — доля людини.

Застосований в дослідженні метод комплексного системного підходу до висвітлення ролі мистецтва в епоху НТР становить конкретизацію провідних положень марксистської діалектики. Авторі показують переваги соціалізму, порушують питання про глибину художнього вираження його гуманістичних тенденцій. Вони переконливо доводять, що революційне і планомірне перетворення життя в умовах нового суспільства сприяє вихованню гармонійно розвиненої особи, що можливості соціалізму всебічно утверджуються і розкриваються в його здатності успішно оволодівати досягненнями науково-технічної революції, реалізувати їх на благо трудящих мас.

У буржуазному суспільстві, показується в дослідженні, вже саме намагання розв'язати проблему людини має вибухову силу, яка загрожує існуванню цього суспільства. І останнє вдається до крайніх заходів, ховаючи під покровом пропаганди і теоретичної схематики те, що насправді протистоїть цілісності людини — буржуазний індивідуалізм, ідеологію супермена, якому все дозволено. Прищеплення буржуазному мистецтву цієї духовної позиції призводить до того, що за бортом виявляються не тільки традиції високого гуманізму, але й елементарна людська порядність.

Керуючись принципами марксистсько-ленінського підходу до вивчення естетичних, художніх і наукових явищ, авторський колектив всебічно розглядає найважливіші функції мистецтва, які зазнали найбільшого впливу науково-технічної революції, набули в цьому зв'язку особливого значення.

Теоретичний зміст праці становить цілісний, всебічний аналіз суспільних функцій мистецтва, підвищення його ідеологічної ролі, з'ясування взаємозв'язку науки і мистецтва, місця мистецтва в системі масових комунікацій. У двох останніх розділах йдеться про естетичне освоєння техніки і мистецтва в системі культури.

На основі великого теоретичного і фактичного матеріалу доводиться низка цікавих положень, порушуються цікаві проблеми. Спинимося на деяких із них.

В рамках соціалістичної системи, пишуть автори, досягнення науково-технічної революції поєднуються з перевагами нового ладу, забезпечуючи розвиток продуктивних сил комуністичного суспільства. За таких умов цілі науково-технічного, соціального і художнього прогресу перебувають в органічній єдності. Реалізація мистецтвом свого суспільного покликання сприяє освоєнню культурних цінностей індивідом і колективом. Мистецтво допомагає сформувати нове світорозуміння, забезпечуючи разом з іншими елементами культури «соціальне прийдешнє» (с. 59). В усіх випадках художні твори є овоєрідним втіленням ідеологічних, політичних концепцій світорозуміння, донесенням їх до людей через систему художніх засобів.

Митець нашого часу покликаний створювати такі твори, герої яких були б «піонерами світових революційних перетворень» (с. 93).

У книжці доводиться, що одним із важливих наслідків взаємовідношення мистецтва і науки є те, що дедалі більшого значення набуває процес гуманізації сучасного природознавства. Підвищується емоційно-естетичний рівень «базису пізнання», тобто сукупності матеріальних чинни-

* Сучасна науково-технічна революція і мистецтво. К., «Наукова думка», 1975. 297 с.

ків, що опосередковують взаємодію суб'єкта і об'єкта. Тим самим спростовується «стара світоглядна установка про нічим не обмежені «права розуму» (с. 141). Вузьке, сциентистське розуміння науки як упорядкованої за певними правилами системи фактів виявляє свою неспроможність.

«Ступінь людської цивілізації» визначається не самим лише науковим і технічним прогресом, але й багатьма морально-естетичними критеріями, внутрішнім духовним багатством людей, які рухають культуру вперед. Це дістає своє вираження в продуктивних формах «стилю сучасного пізнання» (с. 145).

В чому полягає вплив НТР на художню культуру. Його можна характеризувати як багатозначний, глибокий та ін. Але річ у тому, що він не породжує ні цілком нового предмета художнього відображення, ні якогось «замінника» художнього образу в сфері «технології» мистецтва.

Перетворення в предметі художнього пізнання і розвиток конкретних засобів художньої образності викликані не самою науково-технічною революцією, а всією сукупністю пов'язаних з нею соціальних змін. Крім того, знання, що містяться в художніх творах, не підлягає такій формалізації, яка є умовою опредмечування наукового знання, його матеріалізації в техніці. Отже, пізнавальний зміст мистецтва опредмечується тільки через людину, в її предметно-практичній діяльності.

І якщо наука є знаряддя освоєння об'єкта суспільної практики і в цьому значенні виступає як продуктивна сила, то мистецтво є засобом формування суб'єкта матеріального і духовного виробництва. Таке розрізнення функцій, як відзначають автори, є основою «на якій відбувається взаємодія науки і мистецтва в умовах НТР» (с. 152).

В наш час засоби масової комунікації значно динамізують процеси, що відбуваються в художній культурі. Явище це, стверджується в монографії, досить суперечливе. На відміну від соціалістичного суспільства, де засоби комунікації слугують задоволенню зростаючих духовних потреб народу, прилученню людини до скарбниці світової культури, в умовах капіталістичного суспільства вони виконують роль знаряддя виробництва «масової людини». Показником їх ідеологічної спрямованості і художнього рівня може бути те, що комунікативні зв'язки мистецтва з дійсністю заповнює «суміш розважальності, жорстокості, антикомунізму, яка виховує і закріплює обмеженість обивателя, потрібну його експлуататорам» (с. 200). Мистецтво деградує в «шоу-бізнес».

До найважливіших проблем, висунутих науково-технічною революцією, на думку

авторів, належить проблема естетизації сфери виробництва. Між естетичним освоєнням техніки і художнім пізнанням існує певна паралель, так само як між художньо-комунікативними властивостями мистецтва і технічною інтеграцією дизайну, серійністю виробництва і художнім тиражуванням. Наближаючись до мистецтва, техніка обрала шлях гуманізації і задоволення не тільки практичних, а й широким духовних запитів суспільства. В умовах соціалізму вона перестала бути відчуженою, набувши функції універсальної засоби поліпшення життя кожної людини.

Увага авторів зосереджується на дослідженні найважливіших аспектів відношення науково-технічної революції і художньої культури. Дотримуючись чіткого класового підходу в трактовці закономірностей художнього прогресу, вони дають глибокий аналіз ідеологічної спрямованості мистецтва, простежують суперечливі тенденції його розвитку в різних соціальних системах. Мистецтво, доводять вони, покликане відповідати найвищим вимогам духовної культури, зважаючи на особливості соціального розвитку суспільства. Незважаючи на те, що проблематика книги не дозволяє уникнути полемічних і дискусійних інтонацій, в ній переважає академічна, в позитивному розумінні, манера доведення, приваблює вміння подавати свою думку, не закреслюючи думки інших.

Щоправда, є неточності, спірні місця. Наприклад важко погодитись з таким положенням: «Корінні проблеми людського буття належать не до компетентності тієї чи іншої конкретної науки...» (с. 25). Адже сам масштаб «корінних проблем» потребує участі могутнього аналітичного апарата науки, її практичної спрямованості на задоволення потреб людини. Розв'язання цих проблем неможливе без звернення до всього багатства продуктивних сил суспільства, без використання результатів розвитку всіх форм духовної культури. Потребує уточнення і така думка: «Інформація корисна людині настільки, наскільки вона сприяє пробудженню її власної творчої енергії» (с. 115). Саме творча людина не може ставитись до інформації з погляду її корисності, а здатна включати її в свої конструктивні побудови на більш широких і різноманітних началах, запасаючись нею немов задалегідь.

Загалом книжка відзначається високим теоретичним рівнем, багатством аналогій і ретроспектив, умінням авторів проаналізувати найдискусійніші моменти сучасної естетичної теорії, цікавими висновками, строго партійним підходом до оцінки тих чи інших явищ мистецтва. Все це дозволяє вважати рецензоване дослідження творчою вдачею його авторів.